

ETÜT

DERGİSİ JOURNAL

Aralık | December

Sayı | Issue

9



ERZURUM
UNIVERS



İL
İGY

ETÜT DERGİSİ
(Erzurum Teknik Üniversitesi Türkoloji Dergisi)

International Journal of Turcology
Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Dergisi

Issue/Sayı: 9
December/Aralık 2024

ETUT

EISSN: 2757-8615
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

EDITORIAL BOARD / EDITÖR KURULU**Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK**

Trakya University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETGİN

Yıldız Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Engin ÇETİN

Çukurova University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI

Eskişehir Osmangazi University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Gökhan TUNÇ

Anadolu University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ

Karadeniz Technical University TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TAŞ

Bilecik Şeyh Edebali University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal BAKIR

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Meheddin İSPİR

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA

Karadeniz Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Murat KACIROĞLU

Erzurum Teknik University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN

Ankara University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkan DAŞDEMİR

Erzincan Binali Yıldırım University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özlem AYAZLI

Sivas Cumhuriyet University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rifat KÜTÜK

Atatürk University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sacit UĞUZ

Hatay Mustafa Kemal University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Selami ECE

Atatürk University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Serpil SÜRMEİ

Ondokuz Mayıs University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yavuz ASLAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Aydın EFE

Çankırı Karatekin University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Ekaterina GRUZDEVA

University of Helsinki / FINLAND

Doç. Dr. Halime ÇAVUŞOĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yavuz Sinan ULU

Gaziantep University / TÜRKİYE

Contact (Editor in Chief):

Prof. Dr. Naim ÜRKMEZ (Ph.D.) / Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

naim.urkmez@erzurum.edu.tr<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>**Representative Abroad:**

İnci YILMAZLI TROUT (Dr.) / University of the Incarnate Word San Antonio / Texas / United States of America

yilmazli@uiwtx.edu

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet AKSIN

Firat University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL

Afyon Kocatepe University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ

İstanbul University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Sütçü İmam University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Haluk SELVİ

Sakarya University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Milli Savunma University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BUDAK

İstanbul University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK

Samsun University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Afyon Kocatepe University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Sezai BALCI

Giresun University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Atatürk University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Şaban ORTAK

Afyon Kocatepe University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus ÖZGER

Bozok University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Zekeriyya KURŞUN

Fatih Sultan Mehmet University \ TÜRKİYE

ALAN EDITÖRLERİ / FIELD EDITORS

Prof. Dr. Uğur AKBULUT

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Yakınçağ Tarihi, Yakınçağ Basın Tarihi, Yakınçağ Osmanlı Tarihi

Doç. Dr. Mehmed Gökhan POLATOĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Doç. Dr. Seyit YAVUZ

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Osmanlı Sahası Klasik Türk Edebiyatı

Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÖZER

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Ortaçağ Tarihi, Ortaçağ Avrupa Tarihi, Türk İslam Devletleri Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Metin AYDAR

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Yeniçağ Osmanlı Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Genel Türk Tarihi, Orta Asya Tarihi, Türk Halkları ve Toplulukları

Dr. Öğr. Üyesi Okan AÇIL

Erzurum Technical University Türkiye

Eskiçağ Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Musa SEZER

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Osmanlı İktisat Tarihi, Yeniçağ Balkan Tarihi, Yeniçağ Kent Tarihi,

Yeniçağ Osmanlı Tarihi, Osmanlı Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Caner SOLAK

Erzurum Technical University / Türkiye

Türkiye Sahası Yeni Türk Edebiyatı

Dr. Öğr. Üyesi Tanju TOKA

Erzurum Technical University / Türkiye

Felsefe, İslam Felsefesi, Siyasal Teori ve Siyaset Felsefesi

Dr. Öğr. Üyesi Harun ÇOBAN

Erzurum Technical University / Türkiye

Yakınçağ Tarihi, Yakınçağ Osmanlı Tarihi, Yakınçağ Yenileşme Tarihi

ABOUT/ HAKKINDA

ETÜT Journal (e-ISSN: 2757–8615) is a peer-reviewed and scientific journal published twice a year in June and December. The journal aims to publish original scientific studies prepared in the fields of the language, literature, history, art of the Turkish world, and Turkish culture in general as high-quality articles under international publication standards. Thus, it aims to contribute to the accumulation and dissemination of scientific knowledge in Turcology, to its reconsideration and processing as actual issues, and to make it a subject of discussion on an international scale. In this context, ETUT Journal also publishes research history, document and text publication, scientific translation and transfer, compilation, letters to the editors, bibliography, chronology, and book introductions that concern the Turkish world, as well as original research articles, prepared under scientific norms and ethical principles. The publication languages of ETUT Journal are Turkish and English. The journal is subject to the rules of "Open Journal Systems," and all refereed articles and articles that are decided to be published after the completion of the publication processes are published with a "DOI" number. The journal charges no fees, is licensed under a Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International License and is Open Access.

ETÜT Dergisi (Erzurum Teknik Üniversitesi Türkoloji) e-ISSN: 2757-8615, Haziran ve Aralık aylarında yılda iki defa elektronik olarak yayımlanan bilimsel ve hakemli bir dergidir. Derginin amacı, Türk dünyasının dili, edebiyatı, tarihi, sanatı ve genel olarak Türk kültürü alanlarında hazırlanan özgün bilimsel çalışmalarını uluslararası yayın standartlarına uygun ve yüksek kalitede makaleler olarak yayımlamaktır. Böylece Türkoloji alanında oluşan bilimsel bilginin birikimine ve yayılmasına, fiilî meseleler olarak yeniden ele alınışına ve uluslararası ölçekte tartışma konusu hâline getirilmesine katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

Bu kapsamda ETÜT Dergisi, bilimsel normlara ve etik ilkelere uygun olarak hazırlanmış özgün araştırma makalelerinin yanı sıra Türk dünyasını ilgilendiren araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, derleme, editörlere mektup, bibliyografya, kronoloji ve kitap tanıtımı da yayımlar.

ETÜT Dergisi'nin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Dergi, "Açık Dergi Sistemleri (Open Journal Systems)" kurallarına tabidir ve yayın süreçlerinin tamamlanması ile basım kararı alınan tüm hakemli makaleler ve yazılar "DOI" numarası alınarak yayımlanır. Dergi hiçbir ücret talep etmemekte, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmakta, Open Access (Açık Erişimli) bir dergidir.

INDEXES / İNDEKSLER



INTERNATIONAL STANDARDS AND INSTITUTIONS COMPLIED IN RESEARCH AND PUBLICATION ETHICS / ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİĞİNDE UYULAN ULUSLARARASI STANDART VE KURUMLAR



AIMS AND SCOPE

ETUT is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published twice a year in June and December. The publication languages of the journal are Turkish and English.

ETUT Journal aims to publish original scientific studies prepared in the Turkish world's language, literature, history, art, and Turkish culture in general, as high-quality articles per international publication standards. Thus, it aims to contribute to the accumulation and dissemination of scientific knowledge in Turcology, to its reconsideration and processing as actual issues, and to make it a subject of discussion on an international scale. The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of all Social Sciences.

The target audience of the journal is researchers and experts working in Turcology and related fields.

ETUT is currently indexed in MLA, SCILIT, EUROPUB, MIAR ROAD, Research Bible, Asos Index.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

ETUT is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/etutdergisi>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/en/pub/etutdergisi>

Editor in Chief : Prof. Dr. Naim ÜRKMEZ (Ph.D.)

Address : Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

E-mail : naim.urkmez@erzurum.edu.tr

Webpage : <https://dergipark.org.tr/en/pub/etutdergisi>

AMAÇ ve KAPSAM

ETÜT; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Erzurum Teknik Üniversitesi'nin açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

ETÜT, Derginin amacı, Türk dünyasının dili, edebiyatı, tarihi, sanatı ve genel olarak Türk kültürü alanlarında hazırlanan özgün bilimsel çalışmalarını uluslararası yayın standartlarına uygun ve yüksek kalitede makaleler olarak yayınlamaktır. Böylece Türkoloji alanında oluşan bilimsel bilginin birikimine ve yayılmasına, fiilî meseleler olarak yeniden ele alınıp işlenmesine ve uluslararası ölçekte tartışma konusu hâline getirilmesine katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

Derginin hedef kitlesi, Türkoloji ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

ETÜT Dergisi, MLA, SCILIT, EUROPUB, MIAR ROAD, Research Bible, Asos Index gibi indeksler tarafından taranan ulusal alan indeksli bir dergidir. Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. ETÜT, dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

ETÜT yayınlama modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/en/pub/etutdergisi> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. ETÜT'ün içeriği, Creative Commons Alıntı-Gayri Ticari (CC BY- NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör : Prof. Naim ÜRKMEZ (Ph.D.)

Adres : Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Erzurum/ TÜRKİYE

E-posta : etut@erzurum.edu.tr

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS (ETÜT 9, December-Aralık 2024)

Araştırma Makaleleri

- Doç. Dr. İbrahim YENİGÜN - Çevre Müh. Vildan BALCI - Prof. Dr. Sinan UYANIK
Water Management Approaches in the Ottoman Empire
Osmanlı İmparatorluğu'nda Su Yönetimi Yaklaşımları 1-13
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article
- Arş. Gör. Dr. Nazik Betül GÜNEY
Osmanlı'da Bir Müteşebbislik Örneği: Vladimir Mirmiroğlu ve Olimpos Ticarî ve Sinaî Osmanlı Anonim Şirketi
An Example of Entrepreneurship in the Ottoman Empire: Vladimir Mirmiroğlu and Olimpos Commercial and Industrial Ottoman Joint Stock Company 14-30
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Ekinçi Gazetesi'nde Osmanlı Devleti ile İlgili Haberler (1876-1877)
News about the Ottoman Empire in Ekinçi Newspaper 32-39
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Doç. Dr. Murat ÖZKAN
Türkmenler Üzerine Bir İnceleme: Tarihsel Süreç, Direniş ve Kimlik
A Study on Turkmens: Resistance, Identity and Historical Process 40-54
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Dr. Öğr. Üyesi Gülcan İNALCIK
Letopisi Voyny Dergisi ve Türklere Dair Haberler (1914-1915)
Letopisi Voyny Journal and News About the Turks (1914-1915) 55-75
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AKARSLAN
Azərbaycan Gazetesine Göre "Karabağ'ın Son Günleri"
"Karabakh's Last Days" According to Azərbaycan Newspaper 76-85
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Doktorant Alaaddin KALAYCI - Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM
Pers Kralı Kyros'un Anadolu'yu Fethinden Makedon Kralı Büyük İskender'in Asya Seferine Kadar Geçen Dönemde Günümüzdeki Denizli ve Çevresinde Yaşanan Siyasi Olaylar
Political Events in Denizli and its Surroundings from the Conquest of Anatolia by Persian King Cyrus to the Asian Campaign of Macedonian King Alexander the Great 86-98
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Yüksek Lisans Öğr. Şifanur SAMUR
Türk Halk Hikâyelerinde Büyü
Magic in Turkish Folk Romances 99-109
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Prof. Dr. Osman ELMALI, Öğretim Görevlisi Dr. Yavuz DAŞDEMİR
Thomas Hobbes'un Epistemolojisinde Dil-Zihin İlişkisi
Language-Mind Relationship in Thomas Hobbes's Epistemology 110-118
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Uzman Onur ÇAKMAK
Pozitivizmin Türkiye Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemine Etkisi
The Effect of Positivism on the Education System of Republican Period of Turkey 119-131
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Uzman Abdullah İSLAM - Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
İbnül-Muvâkkî'nin "ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kirâeti Ebî 'Amr ve't-Tecvîd" Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme
A Study on İbnül-Muvâkkî's Work Named "ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kirâeti Ebî 'Amr ven't-Tajweed" 131-139
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

Diğer Makaleler

- Dr. Öğr. Üyesi Selahattin TOZLU
İhsan Abidin Bey'in Gözlemlerine Göre Erzurum Vilayetinde Ziraat Hayatı
Agricultural Life in Erzurum Province According to the Observations of İhsan Abidin 140-157
Makale Türü/Article Type: Çeviri /Translation



Water Management Approaches in the Ottoman Empire

Osmanlı İmparatorluğu'nda Su Yönetimi Yaklaşımları

Doç. Dr.
İbrahim YENİGÜN
Çevre Müh.
Vildan BALCI
Prof. Dr.
Sinan UYANIK



Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi
Mimarlık Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye
E-mail: ibrahimyenigun@harran.edu.tr
Harran Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü
Çevre Mühendisliği Bölümü, Şanlıurfa,
Türkiye
E-mail: vildanbalci90@gmail.com
Bursa Teknik Üniversitesi, Mühendislik ve
Doğa Bilimleri Fakültesi Çevre Mühendisliği
Bölümü, Bursa, Türkiye
E-mail: sinan.uyanik@btu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 11.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 3.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Vildan BALCI
vildanbalci90@gmail.com

Atf /Cite this article:
Yenigün, İ., Balci, V., & Uyanik, S. (2024).
Water Management Approaches in the
Ottoman Empire. *ETÜT Dergisi*, 9, 1-13.

Öz

Günümüz dünyasında başta su olmak üzere temel yaşam kaynaklarının azalması, insanlığı bir defa daha konforlu ancak sorumsuz yaşam modelinden arınmasını gerektirmiştir. Çünkü su, sadece hayati bir ihtiyaç olmakla kalmayıp, toplumların yerleşim yerleri, yaşantıları ve kültürleri gibi pek çok konuyu şekillendiren birincil bir faktör olmuştur. İnsanoğlunun varoluşundan itibaren süregelen bu etkileşim çevre tarihi açısından değerlendirildiğinde, köklü geçmişinden gelen başarısıyla Osmanlı Devleti ön plana çıkan medeniyetlerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin su ile ilgili yaklaşım ve duyarlılığı, "su medeniyeti" olarak anılmasına ve bundan dolayı çalışmanın öznesi olarak seçilmesine esas teşkil etmiştir. Bu çalışmada, çevre tarihi açısından Osmanlı Devleti'nin "su" ile ilgili ayak izleri takip edilmiş; su temini, atık su, tasarruf, kaynakların korunması ve güvenliği, sel baskınları, alınan tedbirler ve suyun sanayiden enerjiye kullanımıyla ilgili yaklaşımların ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca, günümüze ışık tutabilecek nitelikteki yaklaşımların, bugünkü modern toplumlara rol model teşkil ederek ilham kaynağı olması ve çevre bilincine katkı sağlaması önemli çıktılar olarak hedeflenmiştir.

Keywords: Su, Çevre Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, Çevre Bilinci

Abstract

In today's world, the decrease in basic life resources, especially water, has required humanity to once again purify itself from its comfortable but irresponsible life model because water is not only a vital need but also the primary factor that shapes many issues such as the settlements, lives and cultures of societies. When the interaction that has been ongoing since the existence of humanity is evaluated in terms of environmental history, the Ottoman Empire is one of the civilizations that stands out with its success coming from its deep-rooted past. The Ottoman Empire's approach and sensitivity to water has formed the basis for it to be called the "water civilization" and therefore to be chosen as the subject of the study. In this study, the footprints of "water" of the Ottoman Empire in terms of environmental history have been followed; it aims to reveal approaches related to water supply, sanitation, conservation, protection and security of resources, floods, measures taken, and the use of water from industry to energy. In addition, it aims to shed light on the present, to be a role model for today's modern societies, to be a source of inspiration, and to contribute to environmental awareness.

Anahtar Kelimeler: Water, Environmental History, Ottoman Empire, Environmental Awareness

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

Mankind has benefited from the natural resources around it to meet its vital needs. With the increasing population and developing technology, this benefit was mostly realized unilaterally, unplanned, and quickly. Pollution caused by industrial gases, destruction of forests, wastes, pesticides, mining, and many other effects have caused the deterioration of ecological balances due to increased consumption. This situation brings many problems such as natural disasters, acid rain, a decrease in biodiversity, and global warming. The search for solutions to environmental pollution, which has more severe consequences with each passing day, continues. Depending on the situation, field experts took over the situation and warned of dangerous consequences. However, countries did not heed these warnings due to economic concerns, political events and similar reasons. For this reason, the most effective and permanent way to solve the problems is through increasing the environmental awareness of the societies. On the subject, the discipline of "Environmental History" has come to the fore as one of the new fields of expertise that experts are expected to make a significant contribution to this diagnosis. In this direction, "environmental history", which presents the mistakes that civilizations have made in the past regarding the environment as a lesson and the truths as exemplary models for today's people, has an important mission. This field, which has succeeded in changing the traditional understanding of history, has become a sub-discipline closely followed by environmental engineers. Thanks to this sub-discipline, important information has been obtained about the interaction between man and nature in many problems ranging from pollution to environmental health, from drought to flood disasters (Oosthoek, n.d.). Another issue as effective as the wars that brought the end of civilizations is environmental problems. Among them; in particular, problems related to water, which is one of the basic needs of all living things, have become more important than all other problems. For this reason, the water problem has been treated with priority and greater care. Based on these reasons; water is a current subject of the study, the Ottoman Empire was chosen as a subject of the study depending on its rightful past.

As seen on the map above (Figure 1), one of the issues that the Ottoman Empire, which has ruled for many years and has a deep-rooted past, has reflected its environmental awareness, was "water" (Gulday, 2021). The main reason for this situation is the importance of water in Islam. With this importance, the Ottoman Empire, which was instrumental in being referred to as "water civilization"; has recorded many exemplary approaches in the memory of human history, from the protection, purification, safe supply of water resources, water conservation, and benefit as an energy source. In this context, the Ottoman Empire's approach and practice on the subject of water have been studied under different topics in this study to become a source of inspiration for today's societies.

In the study, the literature review was based on written documents. This method was appropriate for the study to increase the reliability of the cause-effect relationship between historical subjects and events. As seen in the map in Figure 1 (Gulday, 2021), archival documents and various research regarding the environmentalist approaches of the Ottoman Empire, which managed large geographies for many years, were scanned. Some of the documents, which are among the important data sources, and were gathered because of wasting a long time, have been shared only in the study.

1. Protection of Water Resources

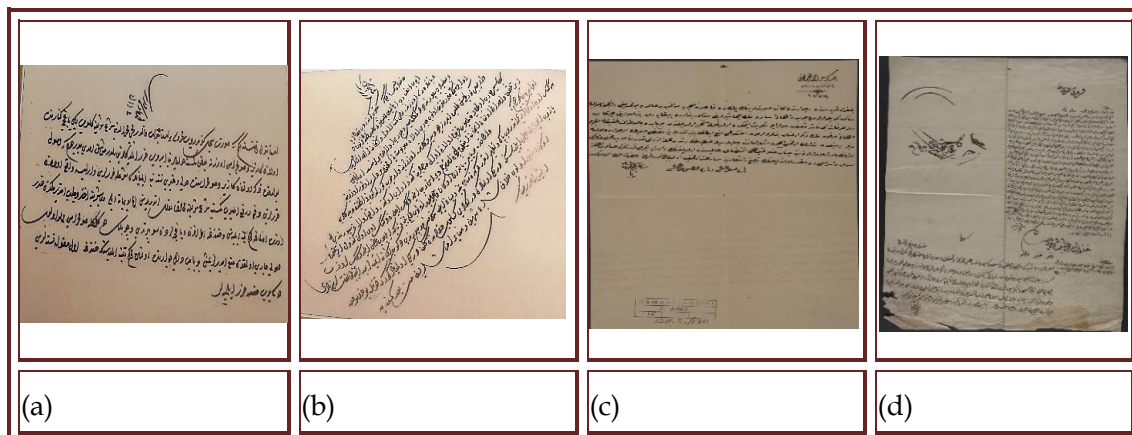
The protection of water resources is of great importance in terms of access to healthy water and its sustainability. Because contamination of water sources with various factors can cause dangerous, and even irreversible problems in terms of life. The Ottoman Empire, which also showed its sensitivity to social issues, set examples with many approaches in the records. For example, to prevent the pollution of the Kirkcesme water supply system, one of the most important water resources of the time, and the biggest project done by Mimar Sinan, the construction of houses, agricultural practices and barns in these regions was prohibited by keeping a distance of 20 cubits (an ancient unit of length, equivalent to about 68 centimeters today) on both sides of the water line with the Sultan's edict. A similar situation was experienced in the Golden Horn. Due to various natural disasters such as floods and erosion, the debris accumulated in the Golden Horn caused pollution and as a result, Fatih Sultan Mehmet Khan was not allowed to settle around the Golden Horn to prevent pollution. In addition, another precaution was to clean overdosed sludge in the Golden Horn coming from erosion and sedimentation and use it for making pottery, ceramics, jugs, etc. It was stated that craftsmen who utilized these sludges in their works were exempted from taxes and awarded with financial incentives. This practice can be considered within the framework of recycling. With these measures, water pollution was prevented, and pollutants were re-evaluated as raw materials. The

Golden Horn has not been polluted for many years with these measures (Zehir, 2000). Another example of the protection of water resources was the implementation in Masjid al-Haram. The cleanliness of the Zamzam water was carefully emphasized. In a letter written from the official authority of Mecca to the official authority of Istanbul, it was stated that a dirty maslak in the boundaries of the Masjid al-Haram and the water used for ablution caused pollution of the Zamzam water. Upon these complaints, an edict was issued in 1560 to remove the water expenses that caused the pollution of Zamzam water and it was recorded that this incident should be eliminated as soon as possible (Tekin, 2005).

Figure 2 below contains sample documents on the protection of water resources. Among these documents, in an incident mentioned in the Ottoman Archives of the Prime Minister's Office (BOA) of BOA, A. DVNS. MHM. d, no. 21, s.171, hk. 411, 1573, which is indicated by (a), rubbish, garbage, etc., is thrown away. It has been established that waste causing pollution was being thrown away. As a result of complaints about this situation, an order was given to the Istanbul judge in 1573 not to throw objects that could cause pollution into the water. In the provision marked with (b) BOA, A. DVNS. MHM. d, no. 52, s.13, hk. 36 1583, it was complained that the water pollution caused by some people throwing garbage and rubbish into the Debbaglar Stream in Eyup, Istanbul, also polluted the drinking water. As a result, an order was issued to clean the front doors of houses in the area and to prevent the transportation of garbage from these places to the creek bed. In addition, the decree of 1583 stated that garbage and waste should not be thrown into the Debbaglar Stream and the names of the people who threw them should be reported (Ozturk, 2007). In another event occurring in the document specified in (c) BOA. İ.HUS, no. 180, 1893, it was reported to the authorities that the inhabitants of the village of Belgrade and immigrants were causing pollution by washing clothes in the water of the dams. In order to prevent this situation, officers and soldiers were sent to the region, the banks of the stream were inspected and washing clothes was not allowed. In addition, the necessary orders were given to meet the water needs of the villagers from another source and not to be victimized. In another document referred to as (d) BOA. C.BLD, no. 5533/ 1782, it is stated that the water needs of the mosque built by Sultan Suleyman the Magnificent in Istanbul were met with water from Kagithane. However, it has been stated that the source is in danger of drying up due to the cutting of trees around the water sources. After this incident, the cutting of trees around the water sources was prohibited in order to avoid similar situations. If this ban is violated, an order has been issued that those who disobey the rules will be sentenced to lifelong hard labor and their property, such as horses and cars, will be confiscated. If there are protectors who tolerate this situation, the Sultan's edict has taken its place in the records that they should be punished in the same way (Tiras & Unal, 2012).

The records, of which there are many examples in the archival documents, clearly show that the Ottoman Empire gave the necessary importance to the issue. Many environmental problems, especially global warming, have made the protection of water resources a necessity for people today, indicating that similar approaches as those of the Ottoman Empire should be reinforced by legal methods if necessary.

Figure 2. Sample Documents on the Protection of Water Resources



References: a) BOA, A. DVNS. MHM. d, no. 21, s.171, hk. 411, 1573 b) BOA, A. DVNS. MHM. d, no. 52, s.13, hk. 36, 1583 c) BOA. İ.HUS, no. 180, 1893 d) BOA. C.BLD, no. 5533, 1782.

2. Reclamation of Swamps and Lakes

In the Ottoman Empire, the marshes that were formed due to flooding turned into small lakes over time. This caused the spread of bad smells and diseases such as malaria and led to the migration of people in the region and the formation of useless lands. In order to prevent such problems, the Ottoman Empire carried out the most important struggle for the improvement of marshes in the 19th century (Ozvar et al., 2015). In the course of those studies, maps of the swamps in different provinces such as Thessaloniki, Iskenderun, Mudanya, Beirut, and Aydın were made. Some suggestions were made for the improvement of swamps and lakes shown on the maps, and an "administrative body for marshes" was established. In this direction, swamps and lakes were rehabilitated and incentive projects were carried out to make them useful for agricultural activities. For example, in the document (BOA. Y. A. RES, No.106, Gömlek No.7, 1899), it is stated that as a result of the rehabilitation of the marshes in the Gokceviran locality of Adapazarı, an area of fifteen thousand decares, was put to agricultural use (BOA. Y. A. RES, No.106, Gömlek No.7, 1899). Another example is Lake Iznik in Anatolia. The marshes were formed by opening channels such as caves, creeks, rivers and streams in the lake. In this way, many lands were prevented from flooding, and reclaimed. The reeds and marshes between Tarsus and Iskenderun, the Tamyanus Lake, the Red and Green Rivers in Siroz Sanjak, and the lakes in Kesro and Oltu towns were reclaimed and opened for agricultural activities (Ozturk, 2007).

The main problems caused by swamps were foul smelling and noxious they emit. Foul smells from the lakes of Seydisehir and Beysehir are a good example of this issue. The document (BOA. DH. MUİ. No. 36, Gömlek No.48, 1909) of the BOA mentioned that residents around these lakes complained too much about their foul smell. After taking these complaints, it was recommended that acacia trees should be planted around the lakes to eliminate foul smell. Another exemplary event is chosen from the experiments in the Kemerciftligi region in Aydın Province. The mitigating bad smell of the marshes in Kemerciftligi came onto the agenda. Because, this region was located on the pedestrian routes. Additionally, the negative impacts of railway transportation near this region necessitated the rehabilitation of the marshes (Ozturk, 2007).

3. Floods and Measures Applied

Floods, civilization's single greatest natural enemy throughout history, were also common disasters in the regions of the Ottoman Empire. The Empire took a lot of measures and made a great effort to minimize the loss of life and damage to properties caused by floods. In order to prevent flooding in streams: Sediment and dirt particles that are carried to stream beds by wind, rain, or ice, and human activities were controlled by regular cleaning; animal husbandry was not allowed around the stream beds in order not to clogged with garbage; and also others except for these measures such as removal of settlements near the rivers were taken for minimizing negative impacts of floods (Gonullu, 2010). Floods also destroy many trees, and replace pieces of stone, sand, gravel, etc. Since they cause the transportation of debris piles, first and foremost, bends with water retention function and regulator should be constructed and canals and ponds should be improved (Yilmazcelik & Erdem, 2015).

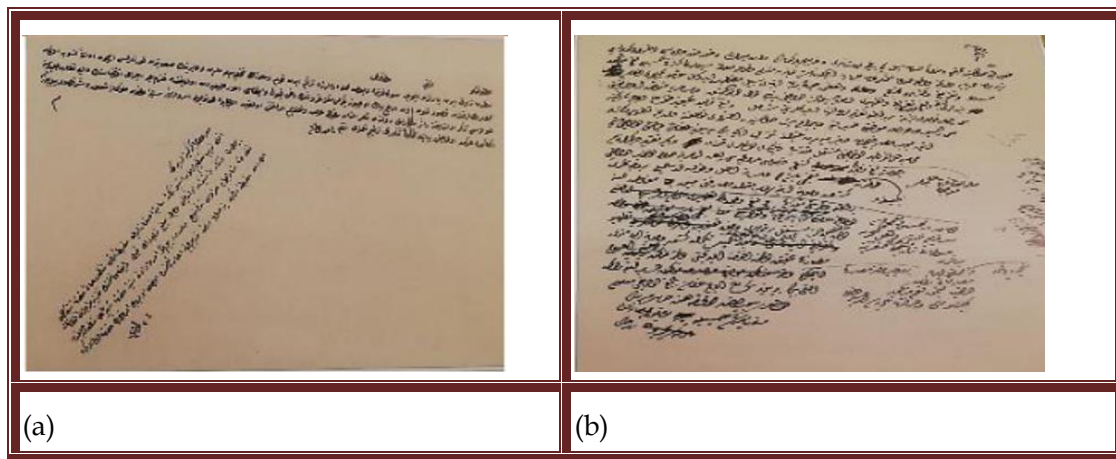
The Sanjak of Isparta was one of the regions where these improvement works were carried out in 1899. The stream with the pouring rain frequently brought the inhabitants of the region to face flooding. Necessary measures were taken to prevent the harmful effects of floods by constructing walls in the sections where the depth of the streams was low with the help of embankment (Gonullu, 2010). The practices in the lands around Meric River, which is still very much on the agenda today with floods, are another example. The Province of Edirne was flooded almost every year in the past and suffered great damage. In order to prevent these damages, the mills and rafts along the Meric River were removed in 1894. Additionally, few dams were built on overflowing rivers such as the Meric River in order to retain water (Yilmazcelik & Erdem, 2015). In this era, another method used for mitigating the harmful effects of flooding was the opening of bridge eyes. This method played an important role in bringing the flow of the river to its average speed during floods. Cleaning the riverbeds was another measure used in this era. Because, if the rivers are not kept clean, they flow out of their beds, and the direction of water routes changes. This also cause some problems in agricultural areas, animal husbandry activities and swamps. It was very costly to restore the course of rivers to their original states or to a reference state. For this reason, the Ottoman Empire also attached great importance to the cleanliness of the riverbeds (Batmaz & Tok, 2015). One of the issues to be considered in flooding is the maintenance of neighborhoods, streets, and pedestrian roads. The road passing under the bridge in Bebek village was blocked when a flood disaster occurred as a result of pouring rain. The households have suffered a lot from this situation. The affected households demanded from the relevant authorities to reopen the road. As a result of the inspection report of the empire authorities, Sultan Abdülmecid Han gave an order in

1851 to repair the broken paving stones and reopen the road (Ozturk, 2007).

In Figure 3 below, sample documents regarding the measures taken to prevent floods are given. The document (A.MKT.UM, No.462, Gömlek No.13, 1868) (a) was written to the Ministry of Finance with the Şehremaneti which fulfilled the task of today's municipality and was established during the last period of the Ottoman Empire. In the document (A.MKT.UM, No.462, Gömlek No.13, 1868) written to the Şehremaneti, the Ministry of Finance mentions the accumulation of sand and debris in the streets and neighborhoods of Eyup due to heavy rain. It was requested that these piles of stones be removed from the streets and neighborhoods. The document (Ozturk, 2007) (b) states that the roads leading to Yenibahçe Gardens, Hacılar Palace, At Square, Horhor Street and Aksaray Bridge were closed due to the floods that occurred around Topkapı in 1797. The provision regarding the execution of the necessary works for the cleaning of the water channels on this route was taken as a subject (Ozturk, 2007).

Many measures taken by the Ottoman Empire against flood disasters can be found in the Ottoman archives. Today, the number and destruction of flood disasters increase day by day due to the impacts of climate change, and Türkiye, like the rest of the world, is still seriously exposed to flood disasters. The measures taken and the methods applied in combating floods are of great importance both for the protection of natural water resources and for the prevention of loss of life and damage to properties.

Figure 3. Sample Documents Regarding the Measures Taken to Prevent Floods

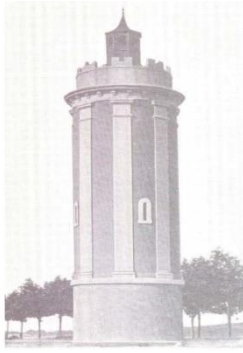


References: a) A.MKT.UM, No.462, Gömlek No.13, 1868 b) Ozturk, 2007.

4. Water Supply and Security

States have made great efforts to reach water because of the fact that water resources are not equally dispersed among countries. In this regard, the states that could not have reached a sufficient amount of water existed for a short time in history, and the others that could have provided water safely and permanently, developed into successful civilizations. The Ottoman Empire, one of the most powerful and longest lasting civilizations ever to occupy the earth, also succeeded in providing water safely and permanently to its citizens. This success is also evidenced by many architectural water structures such as canals (water channels), underground water channels, and arches that have survived to this day. Water in the Ottoman Empire was carried out from these structures. First of all, water was collected in structures such as dams and pools. The water collected in these structures was carried to the maksem and sluices of the period, which were the distribution centers of the city, by canals. The sediments on the surface of the waters reaching the city through maksems and weirs were left to settle. From here, healthy water, which was needed by the public, was provided to flow from the fountains through pipes (Tabakoglu, 2017). Considering the conditions at that time, these water structures appear as engineering miracle. The Hamidiye spirit level, shown in Figure 4, is just one of the prominent examples. Photograph (a) in Figure 4 is the exterior of the Hamidiye spirit level. The photo (b) is the view from inside of the Hamidiye spirit level. In the photograph (c), the marble plate separating the water reservoirs and the nozzles are shown (Sonmezer & Sahin, 2014).

Figure 4. Hamidiye Spirit Level in the Early 20th Century



(a)



(b)



(c)

References: a) Exterior of Hamidiye spirit level b) View from inside of the Hamidiye spirit level c) Marble plate separating water reservoirs and nozzles.

The Hamidiye spirit level, completed in the 19th century, was built in order to prevent damages that may occur in the pipes by adjusting the pressure of the water. The spirit level played an important role in transporting healthy water to fountains, public wells, baths and similar structures. In this context, the Ottoman Empire brought water by pipes to the water scales, and from there water was brought up with pipes so the pressure was balanced. The working principle of the spirit scales can be expressed with modern water pumping systems (Sagir, 2016). The systems used at that time attracted attention of European travelers; they mentioned the technical structures, built by the Ottoman Empire, for water supply with fine calculations in their travel notes (Cantay, 1999).

The Ottoman Empire, which gave importance to water supply, made great efforts to supply water to the Hijaz region, where there was not enough water due to the climatic conditions of drought. Various types of technical studies have been carried out in order to prevent and combat water scarcity, experienced by local people and visitors from abroad, as the water shortage becomes more evident due to the increasing population, especially during the pilgrimage season. Researchers have conducted the study for the aim of solving the water shortage issue by using seawater to provide drinking water. However, due to its high cost and insufficient technological opportunities in this field, these works did not result successfully until the 19th century. After the invention of the steam engine, significant progress has been made in the studies on the chemical structure of water. This facilitated the process of obtaining drinking water from seawater. As a result of these developments, the first station was established in Hijaz in 1894 with the aim of meeting the drinking water needs of inhabitants by desalination of seawater (Yılmaz, 2012).

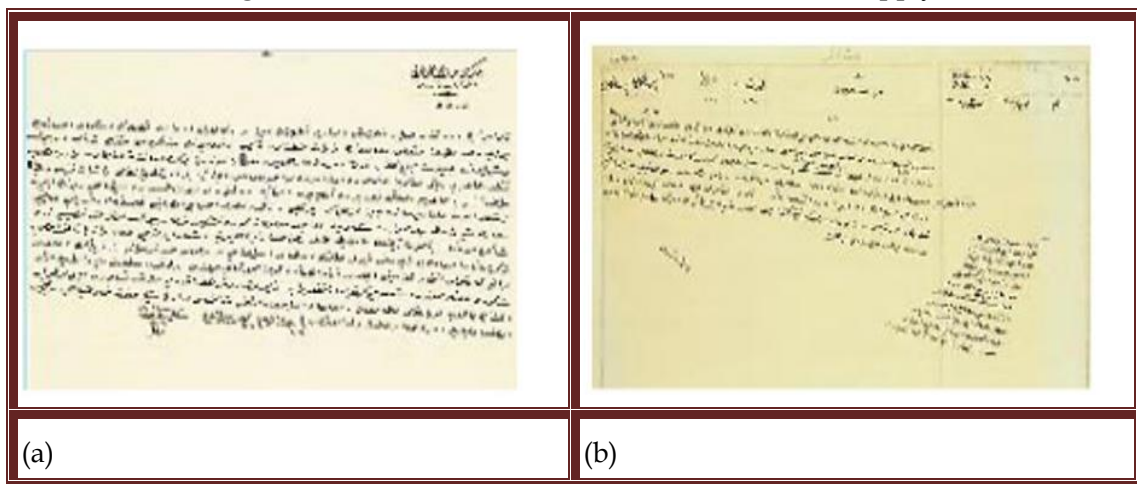
The document in Figure 5 (BAO.İ.HUS, Defter No. 20, Gömlek No.68, 1893) (a) was issued to investigate the possibility of obtaining drinking water by using electric current to purify seawater. (b) (BEO. No. 571, Gömlek No 42805, 1894) mentioned that there was an urgent need for water in the Vilayet of Hijaz, so potable water should be replenished from the nearest region to Yenbu by means of ferries loaded with sea water (Yılmaz, 2012).

As it is seen in Ottoman archive documents, the Ottoman Empire resorted to different ways of supplying water in regions suffering from extremely high baseline water stress. Jerusalem, a region with water scarcity problems due to its location, is a holy city for the religions of Islam, Christianity, and Judaism. For this reason, it is one of the regions where water needs should be urgently supplied. With the expedition of Yavuz Sultan Selim Han to Egypt in 1517, the Sanjak of Jerusalem, which remained under Ottoman rule for 400 years, became a city where the traces of water civilization are still visible today. After the conquest, infrastructure construction works were carried out with the aim of eliminating water problems in the region. The main water need of the Sanjak was met by laying water supply pipes from the village of Artas, located south of Bethlehem, to Jerusalem. In addition, the Ottoman Empire built a large reservoir outside the city walls to supply water to the caravans that came to Jerusalem for worship (Memis, 2019). During the Ottoman rule, Sultan Suleiman the Magnificent and II. Abdulhamid Khan were more interested in architectural activities, especially for water supply, in the Sanjak of Jerusalem. The water basins and canals in Bethlehem were repaired during the reign of Sultan Suleiman the Magnificent. Moreover, many public wells and fountains were built to provide water and meet the needs of faithful. During the reign of II.

Abdulhamid Khan, the cleaning, maintenance and repair of many buildings were carried out by giving due importance to the water needs of the region.

It can be given more examples of Ottoman water supply works. On the other hand, the Ottoman State did not only give importance to the drinking water supply, but also gave an importance to meet other public needs. The Canaan Canal was built on the Tigris and Euphrates Rivers during the period of the administration of Midhat Pasha, the governor of Baghdad, in order to make the agricultural lands in the country more productive. As a result, agricultural activities expanded throughout the country, and the wealth of the country increased steadily. The construction works for supplying agricultural and drinking water needs of the region had been continued during the reign of Sultan Abdulhamid such as dams and canals on the Euphrates and Tigris Rivers. With the construction of Al-the Great Wall of Hindiya Barrage, the second most important canal and dam project of the Ottoman Empire after the Suez Canal, the inhabitants water needs were supplied at significant level (Akpınar, 2017). The Al-Hindiya Barrage was also secured by security officials of the Ottoman Empire. Today, it is still important issue to secure water resources and structures, especially due to epidemics and wars (Korbalta, 2019). For example, Syrians cannot access healthy water because of the ongoing war in Syria, one of the Türkiye's neighbors, and this reveals again the importance of water security.

Figure 5. Two Ottoman Archive Records on Water Supply



References: a) BAO.İ.HUS, Defter No. 20, Gömlek No.68, 1893 b) BEO. No. 571, Gömlek No 42805, 1894.

5. Saving Water

Global environmental problems such as unconscious consumption of water resources, climate change, etc. highlight the importance of water conservation. In different periods of the past, humans faced with same environmental problems, especially water shortages. Therefore, fresh water as a limited resource has been conserved in every period from the past to the present. In this context, the Ottoman Empire paid great attention to water conservation and showed exemplary approaches in this regard. As an example, Sultan Murad Han asked Mimar Sinan, the well-known architect, to build a fountain in Istanbul in the name of his grandfather, Sultan Suleyman the Magnificent. Architect Sinan realized that water was being wasted, so he built a water reservoir at the back of the Suleyman the Magnificent Fountain to store excess water. Three times a day, water in the reservoir has been accumulated in the pool which was built in front of the fountain in order to meet the water requirements of livestock (Ugurlu, 2000).

Another saving water application was the use of twisted taps in fountains, toilets, baths, and similar structures. This mechanism is also used in today's devices such as valves and faucets (Sagir, 2016). Prior to the introduction of the twist nozzle in the reign of Sultan Suleyman the Magnificent, water was traditionally transferred by aqueducts and water distribution lines. Water waste was largely reduced through using these new mechanisms (Oguz, 2000). These twisted nozzles may be considered artistic or aesthetic structures over time and have been varied according to the types of architectural structures.

6. Wastewater Management and Sanitation

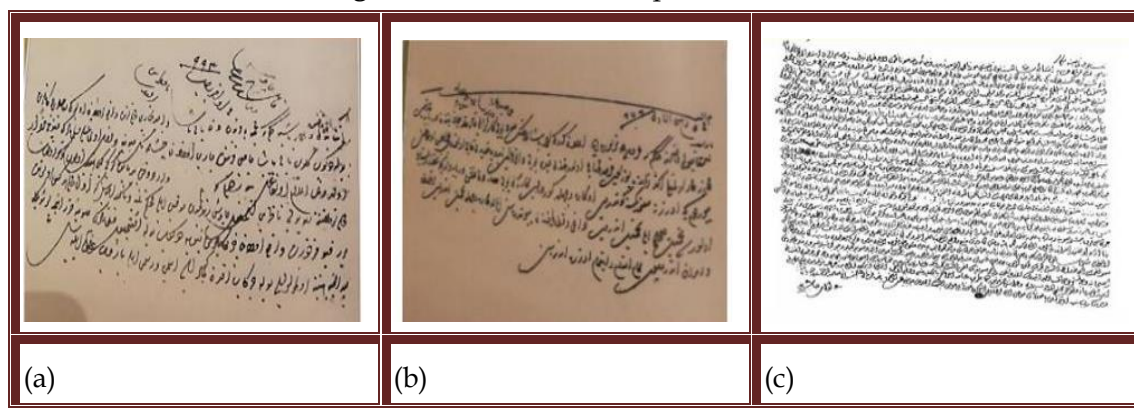
The disposal of wastewater without harming the environment and human health is of vital importance as the

provision of safe drinking water and that's why wastewater should be disposed of with the best techniques (Direk et al., 2022). This issue was carefully addressed by the Ottoman Empire, and many exemplary practices were implemented in its regions. The decision issued in 1593 prohibited the discharge of household wastewater (known as "chirkab" in Persian) directly into water resources and the environment (Zehir, 2000). Home wastewater coming from washrooms and toilets must be collected into open discharge septic tanks for environmental sanitation. This infrastructure did not exist even in Europe at that time. Additionally, it was ordered that wastewater from public baths, and toilets in ablutions of mosques must be also collected into open septic tanks (Zehir, 2000). During this study, we accessed a lot of information and many legal documents on the practices for protecting the environment and public health during the period of the Ottoman Empire in the BOA. For example, in the document of Istanbul Şehremaneti (BOA. Y.MTV, No. 81, Gömlek No. 49, 1893) it is stated that some residents regularly throw diapers into the stream at the end of Nisantası Tesvikiye Street. Cleaning the stream regularly was ordered so that epidemics would be prevented and foul smell would not be released into the environment (Ozturk, 2007). These practices show us that the Ottoman State took a lot of measures and made legislation for protecting water resource, and preventing pollution of the environment by wastewater. Another archive document (Tak, 2015) is about the establishment of a committee consisting of a chemist, a doctor and a few pharmacists in 1892 in order to control the environmental and health impacts of wastewater. This committee was tasked with inspecting the neighborhoods which were located around mosques, baths, and houses (Tak, 2015). Its all-administrative regions were inspected with maintaining an uncompromising attitude.

The BOA document (BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 58, Hk. 828, 1585) in Figure 6 (a) states that the open water wells around the Bali Pasha Mosque in Istanbul was polluted because the residents in the Bali Pasha and Emir Buhari neighborhoods threw away their old cloths on streets. The decree of 1585 (BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 58, Hk. 828, 1585) mentioned that a well should be dug in every house for the aim of dumping old cloths into these wells. The document (Ozturk, 2007) in Figure 6 (b) is about the decision to repair the sewers of the Gedik Pasha Bath (Ozturk, 2007). The document (BOA. A. DVN.ŞKT.d, No.111/230/1, 1568) in Figure 6 (c) also mentioned that cloths used for different purposes in the Eregli Mosque, Araba Bath, and some mills and ovens in the Dadlıkapı area around Yenibahçe/Istanbul were threw away and caused pollution by mixing Kirkcesme Water System. Therefore, it was ordered that the architectural structures around Kirkcesme Water System should be demolished to prevent water contamination (Kala, 2003).

As it is seen, in the Ottoman Empire period wastewater disposal was a very important problem, and a lot of measurements and law enforcement were taken for the sustainability of quality and healthy water resources. Today, humankind faces the same problem of sustaining water resources healthy and clean because of rapid industrialization, massive urbanization, and overpopulation considering scientific and technological development. Undoubtedly, the main reason behind unresolving wastewater problem is ongoing industrial developments. Although different types and huge amount of wastewater are released from industries, there are inadequate treatment systems in terms of both number, capacity and technical features. These issues cause not only water pollution but also many environmental problems. The recent slime problem in the Sea of Marmara is just one of the events that show the importance of this situation.

Figure 6. Wastewater Sample Provisions



References: a) BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 58, Hk. 828, 1585 b) Ozturk, 2007 c) BOA. A. DVN. ŞKT. d) No.111/230/1, 1568.

7. Use of Water in Industry

The foundation of the industrialization process in the Ottoman Empire dates back to the beginning of the 16th century. The production-oriented approach continued to meet the army's various needs, such as gunpowder and weapons production, clothing, and footwear. Towards the end of the 18th century, the Industrial Revolution and inventions in Europe influenced the industrial development of the Ottoman Empire. The invention of revolutionary steam engines, especially by solving the chemical properties of water with advanced technological possibilities, played an important role in the increase of industrialization (Dogan, 2013). The Ottoman Empire closely followed the industrial developments and began to use steam machines in industrial production. These developments caused some environmental problems. Especially in the 1860s, with the increased number of facilities using steam machines around the Golden Horn Area of Istanbul, the smoke from the factory chimneys harmed the environment. As a result of the increase in the smoke coming out of the factory, air pollution has occurred, and due to the increase in complaints of the people who are discomforted by air pollution, some research studies were carried out in the region. After analyzing the results of the studies and researches, it was decided to move the factories working with thermal energy to places far from the city where they have not affected the health of residents. In this regard, 40°C and above were considered as high thermal power, 13-40°C as medium, and below 10°C as small class. As a result of this evaluation, it was forbidden that the facilities working with high and medium thermal power steam engines built in or near the settlements. On the other hand, the construction of plants with low thermal power between streets and neighborhoods was forbidden, and it was allowed to be located in areas far from the city. Additionally, it was also determined that the boilers and machines used for reducing smoke density should be operated indoors (Ozvar & Yılmaz, 2015). Another important measurement was that before constructing a new factory, the officials bounced this new project off the residents in the region. After that, the factory was/wasn't constructed in accordance with the assessments of the officials. It can be said that "Environmental Impact Assessment", a trending practice these days on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment, has been in this regard done since that time. In an example of how community complaints were taken into account by the officials of the Ottoman Empire, the residents made complaints about oil extraction factory, built in the creek bed in 1867, when its wastewater into the creek became harmful to the environment and public health. After evaluating their complaints, the officials launched to read up on the factory and its impacts. They determined that the factory should be relocated to any area farther away from settlements to mitigate harmful effects on water and human health (Ozvar & Yılmaz, 2015). Considering the high cost of relocating the factory with this decision, it is seen easily that the environment and human health were given an important place in the Ottoman Empire.

8. Getting Energy from Water

The Ottoman Empire like many pre-industrial states had a predominantly agricultural economy. This was very effective in accessing natural water resources and getting energy from them. In particular, energy was obtained by harnessing the power of rivers. Mills and water closets were at the forefront of the systems used with this logic. Flour mills, mills for separating the rice from the husk, mills that worked with water or animal power, and mills for extracting oil are just a few of them. In water closets, water was collected in buckets with the help of the energy obtained from the movement of water, and this water was used for irrigating the land through canals (Ozturk, 2015).

Discussion and Conclusion

Global environmental problems are getting higher day by day, threatening not only today's societies and environments, but also future generations, flora, and fauna. Especially in recent years, global climate change, wars, and epidemics have increased the threat dimension and brought all countries together in common concerns and studies. However, the success achieved in raising awareness has not been sufficiently translated into the implementation of solutions. The future of the planet will only be possible with the realization of analytical approaches that all countries will show with the same sincerity and simultaneously. Although these facts seem to be accepted by everyone and authorities, unfortunately, another striking contradiction is ignoring these. In particular, countries in the race of industrialization and modernization ignore the situation in order to keep their first place, and also further stimulate their civilized life, which they have equipped with their ambitions. On the other hand, there are significant efforts to solve global environmental issues. The most important step will be to raise individual environmental awareness one by one. It is not still at the desired level. Undoubtedly, this will be possible to promote effective environmental education around the world. Many studies have been carried out in

order to complete the deficiencies in this context, and "environmental history" has come to the fore as one of the effective steps taken. The purposes of this new field are :1) to deal with the history of mankind from an environmentalist perspective, 2) to point out mistakes to today's people for learning from past practices. Environmental history, which aims to shape the future with the traces of the past, motivates individuals by ensuring that the environmental messages and training given to individuals are more striking, effective, and lasting.

In parallel with the mission of environmental history, water culture in the Ottoman Empire was the subject of the study. The Ottoman Empire, which managed to rule for many years in a wide geography, correctly evaluated its period and determined its policies and targets in line with rational principles. Furthermore, he also shaped his policies and goals with the civilization, developed within the framework of Islamic beliefs. The relationship between man and nature is perceived as mutually complementary in the religion of Islam; humanity cannot exist without the natural world. For that reason, the responsibility of protecting environment and natural resources is given to Muslims by Allah and his Messenger. Both the social and individual life in the Ottoman Empire were also shaped by the rules of Islam religion and law. That's why the Ottoman Empire was more respectful of the environment and nature than the other states at his age. From this point of view, the practices on water and wastewater in the Ottoman Empire may be described as an "environmental practices" not only in his age but also in the contemporary world. From the point of view of environmental history, the rules and implementations in the field of water in the Ottoman Empire are exemplary implementations for today's modern civilization, and also the success of Ottomans in this field despite technical and financial limitations should be unexpected for today's world. Many research records on water supply, sanitation, conservation, protection, and security of natural resources, flood, measures, and use of water in industry and as an energy sources has revealed numerous exemplary implementations in the age of the Ottoman Empire. It is possible to give numerous examples in the field of environmental protection. And environmentalists shall be inspired by these rules and implementations. To sum up, the Ottoman civilization is called a "water civilization" and this definition alone proves his attitude and approach to water.

Kaynaklar

- Akpınar, D. (2017). *Water projects in the Ottoman Empire: Hindiye Dam* (1st ed., pp.31-39). Arı Art Publications, İstanbul.
- Batmaz, S., & Tok, Ö. (2015). *Rivers and lakes in the Ottoman Empire II.* (p. 552-559). Note publications. Kayseri.
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Atık Şikayet Defterleri (A. DVN. ŞKT. d) No.111/230/1, 1568
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) No. 571, Gömlek No 42805, 1894
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Cevdet Belediyesi (C.BLD.), No. 5533, 1782, 24 Nisan
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Dahiliye Muharebatı Umumiye idaresi (DH. MUI.), No.36, Gömlek No. 48, 1909, 17 Kasım
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d), No. 52, p.13, Hüküm 36, 1583, 19 Eylül
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d), No: 462, Gömlek No:13, 1868
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d), No. 21, p.171, Hüküm 411, 1573, 4 Şubat
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d), No. 58, Hüküm 828, 1585, 19-28 Temmuz
- BAO, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İrâde Hususi (İ.HUS.), Defter No. 20, Gömlek No.68, 1893
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İrâde Hususi (İ.HUS.), No. 180, 1893, 10 Eylül
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), No. 81, Gömlek No. 49, 1893, 25 Ağustos
- BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Yıldız Resmi Maruzat (Y. A. RES.), No. 106, Gömlek No. 7, 1899
- Cantay, T. (1999). Important structures of Turkish urbanism: spirit levels. *Erdem Atatürk Cultural Center Journal*, 12(34), 74-81. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44365/548612>
- Direk, M., Gungor, L., & Acar, R. (2022). The importance and value of wastewater and its relationship with agriculture. *National Environmental Science Research Journal*, 5(1), 47-54. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ucbad/issue/69288/1041542>
- Dogan, M. (2013). An overview of the industrialization process in Turkey. *Marmara Journal of Geography*, 28, 211-231. <https://www.acarindex.com/International-journal-of-geography-and-geography-education/turkiye-sanayilesme-surecine-genel-bir-bakis-61832>
- Gungor, S. S. (2021). Ottoman water architecture and 19th century water structures in İstanbul. *Turkish Journal of Hydraulics*, 5(1), 32-48. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1696941>
- Gulday, H. (2021). Chronology of the Ottoman Empire; Important Events, Wars, Treaties and Sultans. *Tours Around Turkey*. <https://toursaroundturkey.com/chronology-of-the-ottoman-empire-important-events-wars-treaties-and-sultans/>
- Gonullu, A. R. (2010). Floods During The Last Period Of The Ottoman State (1857-1913). *Journal of Turcic Studies*, 35(1), 351. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/257812>
- Kala, E. S., Kala A., & Tabakoğlu, A. (2003). *Foundation water books: Water passenger 3.* (İstanbul water corpus Vol. XXXIV, pp. 180-182). İstanbul Water and Sewerage Administration. file:///C:/Users/blc/Downloads/SUKLLYATI34.CLTVAKIFSUDEFTERLERISUYOLCU3_compressed.pdf
- Korbalta, H. (2019). Local water security in Turkey. *Journal of Security Sciences*, 8(1), 55-84. <https://doi.org/10.28956/gbd.562965>
- Memis, E. S. (2019). The discovery book of Ottoman Jerusalem, dated H. 1195 / M. 1781 (evaluation and transcription). *Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences*, 21(3), 720-752. <http://dx.doi.org/10.32709/akusosbil.463859>
- Oguz, B. (Eds.). (2000). *Ottoman water civilization international symposium proceedings on water culture in Anatolia and the Ottoman Empire.* İstanbul Water and Sewerage

- Administration. https://www.iski.gov.tr/web/assets/SayfalarDocs/e-kutuphane/kultur/docs/osmanli_su_medeniyeti.pdf
- Oosthoek, K. J. (2022, June 20). *Environmental history resources*. <https://www.eh-resources.org>.
- Ozturk, M. (Eds.). (2015). *Rivers as an Energy Source, Streams*. (325). Rivers and lakes in the Ottoman Empire II. Note publications. Kayseri.
- Ozturk, S. (2007). *Environment, people and history II*. (421). The Istanbul Metropolitan Municipality. Istanbul.
- Ozvar, E., & Yilmaz, F. (2015). Industry and Industrialization. In F. Yilmaz (Ed.) *Environment and city in the Ottoman Empire* (pp.271-285). Republic of Türkiye The Ministry of Environemnet & Urbanization.
- Ozvar, E., Yilmaz, F., & Karacakaya, R. (2015). *Environment and city in the Ottoman Empire*. (p. 104). Istanbul Medeniyet University. Istanbul.
- Sagir, Y. (2016). Ottoman water foundations. *International Periodical for History Andsocial Research*, (15), 445-473. http://www.tarihinpesinde.com/dergimiz/sayi15/M15_17.pdf
- Sonmezer, S., & Sahin, S. (2014). Hamidiye Spirit Level History, Architecture, Function. *Belleten Journal of the Turkish Historical Society*. 78, 599-610. <https://www.doi.org/10.37879/belleten.2014.599>
- Tabakoglu, A. (2017). *The history of water in Ottoman Istanbul* (1st ed.). Marmara Municipalities Union.
- Tak, E. (2015). Human. In F. Yilmaz (Ed.) *Environment and city in the Ottoman Empire* (249). Republic of Türkiye The Ministry of Environemnet & Urbanization. <https://cevresehiriklimkutuphanesi.csb.gov.tr/ShowPDF/745ceb3b-2ea6-40d3-81fe-2b95a7617320>
- Tekin, Z. (2005). Mecca floods and repair of waterways (Ottoman Period). *Yuzuncu Yil University Journal of Social Sciences Institute*. 9, 22. https://isamveri.org/pdfdrg/D01732/2005_9/2005_9_TEKINZ.pdf
- Tiras, E., & Unal U., (2012). *The Environment is a Trust (Documents)* (356). Ministry of Environment and Urbanization, Ankara. <https://cevresehiriklimkutuphanesi.csb.gov.tr/Books/Book/30a1b89f-d9aa-4a56-bd53-739bdef3972a>
- Ugurlu, K. (Eds.) (2000). *Ottoman water civilization international symposium proceedings on water structures of Mimar Sinan*. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjNvPycllyAAxUrcvEDHZu2DgUQFnoECA0QAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.iski.gov.tr%2Fweb%2Fassets%2FSayfalarDocs%2Fe-kutuphane%2Fkultur%2Fdocs%2Fosmanli_su_medeniyeti.pdf&usg=AOvVaw00tConLt6qiadZyJ0CuWwt&opi=89978449
- Yilmaz, O. F. (2012). *Desalination plants project of the Ottoman Empire in the Hejaz*. (p.5-24) Camlica Publishing. Istanbul. <https://www.camlicakitap.com/Data/EditorFiles/PDF/9786055331658-Osmanlinin-Hicaz-Denizsuyu-Aritma-Tesisleri-Projesi.pdf>
- Yilmazcelik, I., & Erdem, S. (2015). II. Studies on the creation of new settlement areas and the cleaning of river-lake-swamps and bringing them into agricultural economy during the Abdülhamid Period. In F. Yilmaz (Ed.) *Rivers and lakes in the Ottoman Empire II*. 511-532. Kayseri.
- Zehir, C. (Eds.) (2000). *Ottoman Water Civilization International Symposium Proceedings on Historical development of water civilization*. 173-181. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjNvPycllyAAxUrcvEDHZu2DgUQFnoECA0QAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.iski.gov.tr%2Fweb%2Fassets%2FSayfalarDocs%2Fe-kutuphane%2Fkultur%2Fdocs%2Fosmanli_su_medeniyeti.pdf&usg=AOvVaw00tConLt6qiadZyJ0CuWwt&opi=89978449

Yazar Katkıları: Fikir-40/40/20; Tasarım-40/40/20; Denetleme-40/40/20; Kaynaklar-40/40/20; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi 40/40/20; Analiz ve/veya Yorum-40/40/20; Literatür Taraması- 40/40/20; Yazıyı Yazan-40/40/20; Eleştirel İnceleme-40/40/20

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -Hayır

Author Contributions: Concept - 40/40/20; Design- 40/40/20; Supervision- 40/40/20; Resources- 40/40/20; Data Collection and/or Processing- 40/40/20; Analysis and/or Interpretation- 40/40/20; Literature Search- 40/40/20; Writing Manuscript- 40/40/20; Critical Review- 40/40/20

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethics Committee Approval:- No



Osmanlı'da Bir Müteşebbislik Örneği: Vladimir Mirmiroğlu ve Olimpos Ticarî ve Sinaî Osmanlı Anonim Şirketi

An Example of Entrepreneurship in the Ottoman Empire: Vladimir Mirmiroğlu and Olimpos Commercial and Industrial Ottoman Joint Stock Company

Arş. Gör. Dr.

Nazik Betül GÜNEY

Arş. Gör. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman-Türkiye,
E-mail: nbetulcelik@kmu.edu.tr



Geliş Tarihi/Received: 11.8.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 6.11.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Nazik Betül GÜNEY
nbetulcelik@kmu.edu.tr

Atf /Cite this article:

Güney, N. B., (2024). Osmanlı'da Bir Müteşebbislik Örneği: Vladimir Mirmiroğlu ve Olimpos Ticarî ve Sinaî Osmanlı Anonim Şirketi. *ETÜT Dergisi*, 9, 14-31.

Öz

Osmanlı Devleti sanayileşme çabaları içinde şirketleşme faaliyetlerine önem vermiştir. Bu doğrultuda çıkardığı bazı düzenlemelerle şirketleşmenin önündeki engelleri kaldırmaya çalışmış, küçük ölçekli işletmelerin birleşerek büyük şirketler hâline gelmesi için fabrika ve şirket kuracak kişilere bedelsiz arsa, vergi muafiyeti gibi destekler vermiştir. Çalışmamızın konusu Osmanlı Devleti'nin sanayileşme ve şirketleşme çabaları dâhilinde bir müteşebbis olarak karşımıza çıkan Vladimir Mirmiroğlu ve kurduğu şirketlerden biri olan Olimpos Ticarî ve Sinaî Osmanlı Anonim Şirketi'nin 1922'ye kadar olan faaliyetleridir. Şirketin kuruluş tarihi İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edildiği döneme rastlar. Otel, gazino ve birahane gibi işletmelere sahip bu şirketle beraber Mirmiroğlu, aynı tarihlerde dokuz şirket daha kurmuştur. Ne var ki şirketlere ait kuruluş nizamnameleri dışında başka bilgilerin olmaması durumu şüpheli kılar. Diğer taraftan Mirmiroğlu'nun birkaç yıl içinde bütün şirketleriyle bağlantısı kopar. Adının zimmete para geçirmek gibi çeşitli sansasyonlarla anılıyor olması durumu daha ilgi çekici hâle getirir. Çalışmamızın ana kaynağını Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) bulunan belgeler oluşturmaktadır. Ancak Cumhuriyet Arşivi'nde (BCA) bulunan bazı belgelerden de yararlanılmıştır.

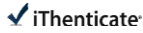
Anahtar Kelimeler: Şirketleşme, Anonim Şirket, Vladimir Mirmiroğlu, Olimpos Şirketi

Abstract

In its industrialization efforts, the Ottoman Empire prioritized to corporatization initiatives. Through the enactment of various regulations, sought to remove obstacles to corporatization and offered incentives such as land grants and tax exemptions to prospective factory and company founders, thereby encouraging the consolidation of small-scale enterprises into larger corporations. This study focuses on Vladimir Mirmiroğlu, an entrepreneur who emerged during the industrialisation and corporatization endeavors of the Ottoman Empire and the activities of Ottoman Olimpos Commercial and Industrial Joint Stock Company (*Olimpos Ticarî ve Sinaî Osmanlı Anonim Şirketi*), one of the companies he founded, until 1922. The company's establishment coincided with the occupation of İstanbul by the Entete Powers. Along with this company, which operated establishments such as hotels, casinos and breweries, Mirmiroğlu founded nine additional companies around the same period. However, the lack of information other than the company's establishment documents raises suspicions. On the other hand, Mirmiroğlu's connection with all his companies was lost within a few years. The fact that his name is associated with various sensations such as embezzlement further adds to the intrigue. The primary source for this study is documents obtained from the Ottoman Archives of the Presidency of State Archives (BOA). Additionally, certain documents from the Republican Archive (BCA) have been utilized for verification purposes.

Keywords: Corporatization, Joint Stock Company, Vladimir Mirmiroglu, Olympus Company

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Sanayi devrimiyle Avrupa'da ticaret anlayışı değişmiş, yerel işletmeler yerine daha büyük işletmeler kurulmaya başlanmıştı. Devrimin getirdiği hammadde ve pazar ihtiyacı, bu atılımı gerçekleştiremeyen ülkeleri Avrupalı devletler için birer pazar hâline getirdi. Özellikle Napolyon savaşları sonrası ortaya çıkan ve Fransa'nın öncülük ettiği ithalata karşı oluşturulan yüksek vergi uygulamalarına en son Rusya'nın katılmasıyla Osmanlı Devleti Avrupalı devletler için cazip bir pazar oldu. Sanayileşme faaliyetlerine geç kalan ve Avrupa'daki ekonomik gelişmelere ayak uyduramayan Osmanlı Devleti, yüzyılın ilk ve ikinci yarısında farklı politikalar belirleyerek sanayileşme sürecine dâhil olmaya çalışacaktı. (Martal, 1999: 279). Özellikle 1840 ile 1860 arası daha devletçi politikalar benimsenirken 1860'tan sonra özel teşebbüs teşvik edilmeye başlandı. (Önsoy, 1984: 9). Belirlenen bu politikalarda şüphesiz 1838 Antlaşması'nın etkisi büyüktü.

1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla serbest ticaret esasları benimseyen Osmanlı Devleti ithalatı % 5, ihracatı % 2 oranında, transit ticareti de % 3 oranında vergiye tabi tuttu.¹ Bu antlaşmanın en önemli maddesi iç gümrüklerin kaldırılmasına ilişkindir. İngiliz tüccarlar iskeleye getirdikleri bir malın %3 gümrüğünü ödedikten sonra tekrar gümrük vermeksizin bu malları başka bir iskeleye götürebilecekler, ikinci bir iskelede mal satılırsa ek olarak %2 vergi ödeyeceklerdi. Böylelikle % 5'i ödenen bir mal başka hiçbir vergi ödenmeden Osmanlı topraklarında dolaşabilecek hatta yeniden ihraç edilebilecekti. (Kütükoğlu, 2013: 141). Bu anlaşmaya benzer antlaşmalar daha sonra diğer Avrupa ülkeleriyle de yapıldı. İngiltere'den hemen sonra 25 Kasım 1838'de Fransa (Kütükoğlu, 1992: 40), 1839'da Sardunya, 1840'ta İsveç, Norveç, İspanya, Flemenk, Belçika, Prusya ve 1841'de Danimarka ile yapılan anlaşmalarla Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerin büyük bir pazarı hâline geldi. Böylece Osmanlı Devleti'nin ithalat oranı giderek arttı. Osmanlı Devleti'nin ithalatı artırmaya yönelik dış ticaret politikasının amacı devlet içinde bolluk yaratarak fiyat istikrarı sağlamaktı. (Güran, 2013: 370).² Bu anlayış çerçevesinde ticaret üzerindeki tekelleşme ve devlet müdahalesi önlenerek vergi gelirleri artırılmaya çalışıldı.(Pamuk, 2009: 206). Ancak kısa vadede gümrük vergisi gelirlerinin arttığı gözlemlense de takip eden yıllarda Osmanlı Devleti'nin zararı büyük oldu. (Kazgan, 2023: 20). Bunun yanında kurusun tağşiş edilmesiyle birlikte Osmanlı para birimi dönemin para birimleri karşısında değer kaybetti. 1788'de 1 sterlin 11 kuruşken, 1844 yılında 110 kuruşa yükseldi. (Pamuk, 2009: 171). Sonuç olarak 19. yüzyıl sonunda Osmanlı ekonomisi 18. yüzyıla kıyasla büyük oranda açık vererek ham madde ihraç eden ancak mamul ürünler ithal eden bir ekonomi hâline dönüştü. (Pamuk, 2018: 26). Bu açık ileride devletin borçlanmasını da beraberinde getirdi.

1838'den sonra sanayi devriminin etkisi Osmanlı Devleti'nde iyice hissedilir oldu. Üstelik yeni ordunun ihtiyaçlarının karşılanması da yönetimin önünde halledilmesi gereken bir diğer mesele idi. Bütün bu sebepler Osmanlı yönetimini sanayileşme çabalarına yöneltti.(Martal, 1999: 279). Bu amaçla Tanzimat sonrası hukuksal düzenlemelere hız verildi. Ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilip yaygınlaştırılması için 1838'de Umûr-ı Nâfia Meclisi, 1840'ta Ticaret Nezareti kuruldu. 1841'de nezaret bünyesinde Ticaret Mahkemesi oluşturuldu. Böylelikle tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkların kısa sürede halledilmesi amaçlandı. 1846'da yetkinin yaygınlaştırılarak uzman birimlerin oluşturulması için Ticaret Nezareti'nden ayrı olarak Ziraat Nezareti kuruldu ancak kısa bir süre sonra tekrar Ticaret Nezareti'yle birleştirildi. 1848'e gelindiğinde bayındırlık işlerine bakmak üzere Umûr-ı Nâfia Nezareti oluşturuldu. 8 Mart 1849'da hazırlanan içtüzüğe göre nezaretin görevi tarım ve sanayinin geliştirilmesi, fabrikalar kurulması ve gerekli hammaddenin temininin sağlanmasıydı. Ne var ki Nâfia Nezareti, içtüzük uygulamaya koyulamadan 14 Mart 1849'da Ticaret Nezareti'yle birleştirildi.³

Sanayileşme faaliyetleri beraberinde şirketleşmeyi de zorunlu kılıyordu. Bu sebeple 1850'de kapitalist anlamda şirketleşmenin ilk adımı olarak Fransız ticaret kanununun birinci ve ikinci bölümlerinin çevrisi yapıldı ve Ticaret Kanunnâmesi adı altında yayınlandı. Kanunnâmede ticarî faaliyetlerden kaynaklı ihtilafların halli, ticarî defterlerin düzenlenmesi, şirket ve komisyonculuk ile poliçe ve iflas hükümlerinin her biri ayrı olarak ele alındı.

¹ Bu antlaşma ile İngiliz tüccarlar Osmanlı ülkesinin her yerinde ticarî faaliyetlerini sürdürecekti. Antlaşma özellikle Mısır'da geçerli olacaktı. Böylelikle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın ticarî gelirleri azalacak ve Paşa'nın gücü kırılmış olacaktı. (Kıray, 2015: 71).

² Osmanlı Devleti diğer Avrupa devletleri gibi merkantilist politikalar benimsememişti. Bunun başlıca nedenleri arasında şehirlerin iaşesine verdiği önem gelmekteydi. İç piyasadaki arzın artması için ithalat desteklenip özendirilirken, yerli talep karşılandıktan sonra ihracata izin verilmekteydi. Provizyonizme (iaşe) dayanan bu politika dış ticarete ihracatı kısıtlarken ithalatı güçlendirdi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ekonomi politikalarına tüccar ve üreticiler değil, merkez bürokrasisinin öncelikleri şekil veriyordu (Genç, 2021: 55-58; Pamuk, 2007: 29-30).

³ Nafia Nezareti, Ticaret Nazırı Süleyman Paşa'nın Kaptan-ı Deryalığa atanması üzerine Ticaret Nezareti'yle birleştirilerek İsmail Paşa'ya ihale edilir. (Akıldız, 2018: 152-170).

Ticaret ve tacirin tanımı ile bir kişinin ticaret yapabilmesi için gerekli koşullar belirlendi. Buna göre bir kişinin kendi başına ticaret yapabilmesi için 21 yaşını doldurmuş olması gerekiyordu. Yine tüccarın günlük ve yıllık faaliyetleri, gelir ve giderleri, alacak ve borçlarının düzenli olarak kaydedildiği defterlerin tutulması ile defterlerin ticarethane memurları tarafından denetimi zorunluluğu getirildi. Kanunnamenin 10. Maddesi şirketlerle ilgiliydi. Buna göre şirketleşme iki ayrı başlık altında toplandı. Ticarî faaliyetler yapmak üzere kurulan ortaklıklar ticarî şirket, diğer ortaklıklar ise adî şirket olarak sınıflandırıldı. (Balcı ve Sırma, 2012: 19) 1861'de Ticaret Mahkemeleri Teşkilat Kanunu ve Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi çıkarıldı. Kanun-i Esasi'nin 13. Maddesiyle Osmanlı vatandaşlarının şirket açma hakkı güvence altına alındı. 1882'de *Anonim Şirket Nizamname-i Dâhilisi*, 1887'de *Memâlik-i Ecnebiyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memâlik-i Devlet-i Aliye'de İcrâ-yı Muâmelât İçin Küşad ve yahud Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamnâme* hazırlandı. (Koraltürk, 1999: 443).

Yapılan hukuki düzenlemelerle birlikte sanayileşmeye katkı sağlamak amacıyla devlet destekli fabrikaların açılmasına hız verildi. (Güran, 2013: 371). Bu fabrikaların kuruluşunun temelinde ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını gidermek vardı. Zaten bu fabrikaların çoğu⁴ bu amaca hizmet etmek üzere savunma sanayi ve tekstil sektöründeydi. (Martal, 1999: 279-282). Fabrikaları desteklemek amacıyla Avrupa'dan ustalar getirilerek işçilere modern sanayi makinelerin çalışma biçiminin öğretilmesi, işçi ve ustaların gerekli olduğu takdirde askerlikten muaf tutulması gibi uygulamalar yapılmaktaydı. Yine fabrikalarda kullanılacak yerli-yabancı menşeli makine ve araçların ya da hammaddenin temininde gümrük ve vergi muafiyeti sağlanmakta, hammadde temini için devlet destekli çiftlikler kurulmaktaydı. (Güran, 2013: 371-373). 1864 yılı ortalarında faaliyete geçen İslah-ı Sanayi Komisyon'u ile önemini yitiren lonca ve gedik sisteminin⁵ yerine yerli sanayiye korumaya ve geliştirmeye yönelik çalışmalar yapıldı.⁶ Komisyon, esnafı şirketleşmeye teşvik etmeyi, zanaatkârların yabancı mallarla rekabet etmesini, devlet desteği alan az sayıda ancak güçlü sanayi işletmeleri oluşturmayı, sanat okulları açarak loncaların kapanmasıyla ortaya çıkan kalifiye eleman eksikliğini gidermeyi amaçlıyordu. Şirketleşmeyi teşvik etmek amacıyla kurulacak şirketlere 12 yıl süreyle bazı imtiyazların verilmesi ve resmî dairelerin ihtiyaçlarının bu şirketlerden karşılanması sağlanmaya çalışılmıştı. (Koraltürk, 1999, 444; Önsoy, 1984, 11). Bu bağlamda her meslek grubu için kuruluş tüzükleri hazırlandı. Böylece makine ve hammadde ithal edilerek seri üretime geçilecekti. Komisyon çalışmaları etkisini kısa bir sürede gösterdi. Kurulan Debbağlar Şirketi birinci yılının sonunda ortaklarına yüzde 51,5 kar payı dağıttı. Üstelik şirketin sermayesi de 35 bin altına yükseldi. (Martal, 1999: 283; Önsoy, 1984: 10). Şirketin faaliyetleri sonucu Avrupa'dan ithal edilen köselenin fiyatı da düştü. Orduya gerekli olan kösele için açılan ihaleyi de 21 kuruşluk teklifle Debbağlar Şirketi aldı. Böylece devlet 700.000 kuruşluk kazanç elde etti.⁷ Ne var ki diğer şirketler sermaye yetersizliği ya da deneyim eksikliği gibi sebeplerle aynı başarıyı göstermedi. Yine de 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde serbest ekonomi koşullarında ve gümrük tarifelerinin düşük olduğu bir ortamda özel sermayenin kurduğu sınırlı sayıdaki fabrika Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesine öncülük ediyordu. (Pamuk, 2018: 129; Çakır ve Akkuş, 2015: 191).

Bu çabalar içinde 1882 ve 1887'de anonim şirketlerle ilgili düzenlemeler yapıldı. (Çakır ve Akkuş, 2015: 191). Bu düzenlemeler yeterli olmayınca 1909 ve 1910'da iki yasa tasarısı oluşturuldu. 1913'te ise 15 yıl süreyle geçerli olacak "*Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı*" çıkarıldı. Milli iktisat anlayışıyla hazırlanan yasada yukarıda bahsi geçen İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun kararları temel alınmıştı. (Önsoy, 1984: 11; Kasalak, 2012: 67). Teşvik-i Sanayi Kanunu, yabancı mallardan yüzde on pahalı bile olsa yerli malların devlet tarafından kullanılmasını öngörüyordu. Ayrıca fabrika kuracak kişilere 5.000 metrekare arsa bedelsiz olarak ve inşaat ruhsatıyla beraber verilecekti. Üstelik kanun 15 yıl süreyle vergi muafiyeti de sağlamaktaydı. (Balcı ve Sırma, 2012: 38)

Şirketleşme faaliyetleri içinde şüphesiz en önemli girişim Şirket-i Hayriye'nin kurulmasıdır. 1851 yılında ilk anonim şirket olarak kurulan Şirket-i Hayriye, Boğaziçi'nde yolcu taşımacılığını hem düzene koymak hem de yabancı kumpanyaların rekabetinden kurtarmak üzere kurulmuştu.⁸ Keçecizâde Fuat Bey ile Ahmed Cevdet

⁴ Bu dönem açılmış fabrikaların envanter kaydı için bkz: (Kurt, Kuzucu, Çakır ve Demir, 2016: 245-277).

⁵ Donald Quataert Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikasının 1826'da dönüşüme uğradığını söyler ve lonca teşkilatının zayıflamasının sebebini Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ilişkilendirir. Ona göre Yeniçeri Ocağı kaldırılınca kent loncaları devletin ve elitlerin zorbalıklarına açık hâle gelmiştir. Çünkü Yeniçeriler, loncaları koruyan silahlı güçlerdir. 1838 Balta Limanı Anlaşması ve Tanzimat'ın ilanıyla devlet, serbest ticareti geliştirebilme imkânı elde etmiştir. (Quataert, 2013: 22).

⁶ Osmanlı Devleti'nin uluslararası sergilere katılımını sağlayan bu komisyon teknolojik gelişmelerin esnaf tarafından takibinin yapılmasıyla makinelerin hızlı ve ucuz bir şekilde üretilmesinin kolaylaştırılmasını hedefliyordu. (Martal, 1999: 283).

⁷ Daha önce Avrupa'dan ithal edilen köselenin fiyatı 34-35 kuruş iken 30 kuruşa kadar düşmüştü. (Martal, 1999: 283).

⁸ Tanzimat'la birlikte yabancı sermayenin gelişmesi sürecinde üst düzey yöneticiler ile tüccar, sarraf ve bankerler elde ettikleri serveti harcama biçimi değişerek lüks tüketime yönelmişlerdi. Buna bağlı olarak sayfiye yaşamı ve mesireler cazip hâle geldi. Adalar ve Boğaziçi sayfiye hayatının önemli yerleri hâline dönüştü. İstanbul'daki varlıklı aileler Boğaziçi'nde yalılar, köşkler

Paşa'nın fikir babası olduğu şirketin kuruluş nizamnamesi de bu iki devlet adamı tarafından kaleme alındı. Dönemin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'nın desteğiyle Sultan'a sunulan fikrin kabul edilmesiyle Osmanlı Devleti'nin ilk anonim şirketinin kuruluş süreci başladı. 1 Ocak 1851'de Sultan Abdülmecid'in irâde-i seniyesiyle şirket kurulmuş oldu. (Tutel, 1997: 19). Başlangıçta şirketin sermayesi 45.000 lira olarak belirlenmiş ve her biri 30 lira değerinde 1500 hisse senedi çıkarılmıştı. Daha sonra bu miktarın şirketin giderlerine yetmeyeceği düşünülerek 500 hisse senedi daha çıkarıldı. (Akyıldız, 2010: 201). Hisse senetlerini alanlar arasında Sultan Abdülmecid, annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan, Mustafa Reşit Paşa, Serasker Damat Mehmed Ali Paşa, Tophane Müşiri Fethi Paşa, Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeynep Hanım, Şeyhülislam Arif Efendi, Kaptan Paşa, Rıfat Paşa, Rıza Paşa gibi pek çok devlet adamı ve yakını ile Sarraf Mıgırdıç, Sarraf İshak, Sarraf Mısırlı Kevork İbrahim, Sarraf Miseyani, Banker Abraham, Barutçubaşı Nikoğos, Sarraf Tıgırcıyan Ohannes gibi isimler yer almaktaydı. (Tutel, 1997: 23). 1852'de ilk vapur seferini Üsküdar'a yapan şirketin ilk yönetim kurulu 1854'te, ilk tüzüğü de 1872'de oluşturuldu. (Daloğlu, 2020: 10-14; Tutel, 1997: 25; Akyıldız, 2010: 201).

Osmanlı Devleti bir taraftan şirketleşme ve sanayileşmenin yaygınlaşmasına çalışırken diğer taraftan malî çıkmazdan kurtulma çareleri arıyordu. Bu sırada patlak veren Kırım savaşı ile artık ekonomik bir çöküntü yaşayan devlet, çareyi dış borç almakta buldu. 1854-1875 yılları arasında on beş kez borç anlaşması yapan Osmanlı Devleti, borçlarına karşılık bazı gelirlerini teminat olarak gösterdi. 1875 yılına kadar toplamda yaklaşık 239 milyon borçlanan devletin bütçe açığı 5 milyon lirayı geçti.⁹ Bu sırada Galata Bankerleri 1877-78 Rus savaşında Osmanlı Devleti'ni maddî olarak desteklemeye devam ediyorlardı. Osmanlı Devleti'nin borçları, savaşın bitiminde toplanan konferansta tartışılan maddelerden birisi oldu. Alacaklı devletler borçların ödenmesi için uluslar arası bir komisyon kurulması konusunda ısrarcı olsa da Osmanlı Devleti tarafından bu kabul edilmedi. Uluslararası komisyon fikrine karşı çıkanların başında Galata Bankerleri gelmekteydi. Babîali üzerindeki tekellerini korumak niyetinde olan Galata Bankerleri komisyonun kurulmasıyla kendi alacaklarının tehlikeye düşeceği kanaatindeydiler. Bu nedenle kendi alacaklarını temin etmek adına 1879'da tuz, tütün, pul, müskirat, bazı yerlerin ipek öşrü ve balık avı resimlerinin teminat olarak gösterildiği Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ni kurdular. (Yılmaz, 2011: 66). Başkanlığına Hamilton Langé'nin getirildiği İdare, Osmanlı maliyesinin iyi yönetilemediği gerçeğini ortaya çıkardı. 1.620 bin Osmanlı Lirası gelir elde etmeyi planlayan kurum bunun 600 bin lirasıyla dış borçları ödemeyi amaçlıyordu. Kurum, kısa sürede hedeflerine ulaştı ve Osmanlı tahvilleri değer kazandı. (Kazgan, 2022: 222-226; Çapar, 2020: 82). Bundan sonra Avrupalı devletler kendi alacaklarını temin etmek üzere İdare'nin kendilerine devredilmesini istediler. Hatta bu konuda Berlin Antlaşması'nın maddelerini ileri sürerek Osmanlı yöneticilerini zorladılar. Yapılan görüşmeler neticesinde Duyûn-ı Umûmiye İdaresi kuruldu.¹⁰ Duyûn-ı Umûmiye'nin kurulmasıyla Osmanlı Devleti'nde şirketleşme yönünde Avrupa kaynaklı şirketler görünür oldu.

Şöyle ki; 1881'de Duyûn-ı Umûmiye'nin kurulması sonrası Avrupa sanayi sermayesi Osmanlı Devleti'nde artmaya başladı. Avrupa devletlerinin elçilikleri ve bankalarla sıkı bir iş birliği hâlinde olan Duyun-ı Umumiye, Avrupa kaynaklı yatırımların bağlantısını sağlıyordu.¹¹ 1854-1881 arsında Osmanlı topraklarında 19 yabancı şirket kurulmuşken 1882-1907 arasında 63, 1908-1914 arasında 130 şirket bulunuyordu. (Balcı ve Sırma, 2012: 38). Son dönemde kurulan şirketlerin çoğunluğu Avrupalılarla gayrimüslim Osmanlılar arasındaki ortak girişimlerdi.¹² Bu şirketlerin çoğunluğu İstanbul'da şubeleri açılan ve merkezleri yabancı ülkelerde olan şirketlerdi. Özellikle sigorta şirketi işletmeciliği bu dönem hızlı bir yükseliş gösterdi. İngilizler 1890'larda çok sayıda şube açmışlardı. Bunlar içinde 1892'de yerel sermayeyle kurulan *Osmanlı Umûm Sigorta Şirketi* bu

yaptırmaya başladı. Böylece buralarda nüfus giderek arttı ve bunun doğal bir sonucu olarak ulaşımda aksaklıklar meydana geldi. (Tutel, 1997: 16-19; Daloğlu, 2020: 9-10).

⁹ Sadrazam Mahmud Nedim Paşa borçlar karşısında bir ödeme planı yapmıştı. Buna göre dış borçların yarısı nakden ödenecek kalanı için de beş yıl vade ile %5 oranında faizle yeni tahviller verilecekti. Ancak bu ödeme planı da uygulanamadı. (Küçük ve Ertüzün, 1994: 58.)

¹⁰ Duyûn-ı Umûmiye İdaresi Osmanlı Bankası aracılığıyla Galata Bankerleri ile iş birliği yapıyordu. Yayımlanan Muharrem Kararnamesi'yle (28 Aralık 1881) Osmanlı Bankası, Galata Bankerleri'nin Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ne bağlanan alacaklarını ödemeyi taahhüt etti. Bundan sonra Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin Celal Bey Hanı'ndaki bürosu personeli ile birlikte Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'ne geçirildi. (Kazgan, 2022: 231-233).

¹¹ Fransız denetimindeki Bank-ı Osmani-i Şahane, 1888'de İstanbul şubesini açan Deutsche Bank, İngiliz denetiminde 1906'da kurulan The National Bank of Turkey ve Crédit Lyonnais Duyûn-ı Umûmiyenin işbirliği yaptığı bankaların başında gelmekteydi. (Üsdiken, 2000: 35-91)

¹² Bu yatırımlar başta demiryolları ve liman tesisleri olmak üzere alt yapı alanındaydı. (Kıray, 2015: 177). Bu konuda Fransızların kurduğu şirketler için bkz. (Çapar, 2020: 101-210).

sektördeki rekabeti artırmıştı. 1894'te sigortacılık sektöründe toplam 76 şirket bulunuyordu. 1911'de sadece yangın sigortası yapan şirket sayısı 62'ydi. (Çakır ve Akkuş, 2015: 191-192). Birinci Dünya Savaşı yıllarında ekonominin dışa kapanması sonucu Anadolu mahsulleri cazip hâle geldi. İttihat ve Terakki Partisi'nin teşviki ile 1914-1918 arasında kurulan şirketlerin sayısı 70'ti. Savaşla birlikte kurulan şirketlerin çoğunluğunu dönemin İttihatçı anlayışını yansıtan Milli iktisat politikası gereği Müslüman-Türk unsurlar oluşturuyordu. (Balcı ve Sırma,2012: 38).

1. Bir Müteşebbis Olarak Vladimir Mirmiroğlu¹³

Çalışmamıza konu olan Olimpos Ticarî ve Sınâî Osmanlı Anonim Şirketi'nin kurucusu aslen Rum olan Osmanlı vatandaşı Vladimir Mirmiroğlu'dur.¹⁴ Fener sakinlerinden¹⁵ Vladimir Mirmiroğlu avukatlık yetkisine sahip bir müteşebbis olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶

1875 Darıca doğumlu olan Mirmiroğlu, Fatih Rüşdiyesi ve Vefa İdadisi'ni tamamladıktan sonra Mekteb-i Hukûk-ı Sultânî'yi¹⁷ tamamlar. 1902'de avukatlık lisansını almış, 1904'te bu lisansı yenilemiştir. Galata'da bulunan Gümüşlü Han'daki¹⁸ bürosunda (BOA, HR.TH., 339/57.) hizmet veren Mirmiroğlu'nun 1924'te Rum Patriği Meletios'la olan yakın arkadaşlığı sebebiyle avukatlık lisansı iptal edilir, ancak 1950'de Menderes yönetimiyle birlikte mesleğine tekrar dönmek için İstanbul Barosu'na başvuruda bulunur. (Stamatopoulos, 2017: 112). Rum cemaati arasında önemli bir isim olan Mirmiroğlu, Patrikhane'nin hukuk müşavirliğini yapar, 1910'da Patrikhane'nin üyelerinden bazı kişilerin tutuklanması¹⁹ sırasında onların avukatıdır.²⁰ Patrikhane seçimlerinde aktif rol alan Mirmiroğlu, 1913'te Patrikhane tarafından İttihat ve Terakki Partisi ile görüşmek üzere seçilen komisyondadır. Genel Sekreter Mithat Şükrü Bey'le bir sonraki seçimde İttihat Terakki ile olan bağlantının sürdürülmesi amacıyla görüşür. Bu görüşmede Mirmiroğlu, Meclis'te Rumların temsil yetkisinin artırılmasını ve Rumların adaylarını kendilerinin seçmesi konusundaki isteklerini ileterek, istekleri kabul edildiği takdirde İttihat Terakki ile birlikte hareket edeceklerini söyleyecektir.²¹ 1925'te Fener Patrikhanesi'nde baş hatiplik (Büyük Vaiz) makamıyla birlikte Rum Patriğinin vekilliğini yapar. (BCA, 112-71-3.; Stamatopoulos, 2017: 106). Sultan fermanlarının listesini çıkarmak üzere Kutsal Kabir Kilisesi'nin arşivlerinde çalışır ve 1930'da Kudüs Patrikhanesi arşivlerinde görevlendirilir. (Stamatopoulos, 2017: 106). Bundan başka Mirmiroğlu'nun adı bazı skandallara karışır. Kudüs Patrikhanesi'nin arşivlerinin kaybolması ve özellikle Arvanidis ailesinin bazı çalışanları ile ilgili zimmete para geçirme meselelerinde Mirmiroğlu bir şekilde konuya dâhil olur.²²

İstanbul'un entelektüel şahsiyetleri arasında yer alan Mirmiroğlu (Eyice, 2014:, 38) *İ Dervise (Dervişler), Atina 1940, Fatih Sultan Mehmet Han Hazretleri'nin Devrine Ait Tarihi Vesikalar, İstanbul 1945, Fatih'in Donanması ve Deniz Savaşları, İstanbul 1946* ve Aziz Ongan'la birlikte kaleme aldığı *Kariye Camii: Eski Hora Manastırı, Ankara 1955* isimli kitapları yazmıştır.²³ Ayrıca *Fatih ve Ortodoksluk* başlıklı bir de makalesi bulunmaktadır.²⁴ Dukas'ın Bizans

¹³ Bazı kaynaklarda Vladimir Mirmiroğlu'nun soyadı Mırmıroğlu olarak geçmektedir. Biz yazdığı kitaplarda ismini Mirmiroğlu olarak söylemesi hasebiyle Mirmiroğlu olarak ifade edeceğiz.

¹⁴ Mirmiroğlu hakkında detaylı bilgi için bkz: (Stamatopoulos, 2017: 104-112).

¹⁵ "Fener'de Abdi Subaşı Mahallesi'nde sâkin teba'a-ı saltanatı seniyyeden " (BOA, DH.MKT, 1282/45-1).

¹⁶ Vladimir Mirmiroğlu yapılan sınavı geçerek ikinci derecede dava vekâleti ruhsatı almıştı. (BOA, MF.MKT., 684/53-2).

¹⁷ 1880'de Adliye Nezareti'ne bağlı olarak açılan Mekteb-i Hukûk-ı Sultânî yüksek öğrenim düzeyindeki ilk hukuk mektebidir. 1909 yılında Darülfünûn'a bağlanmıştır. Okul hakkında detaylı bilgi için bkz: (Koyuncu, 2012: 163-186)

¹⁸ Mirmiroğlu'na ait birkaç adres bilinmektedir. Bunlardan biri Galata'da Büyük Millet Han'daki bürosudur. Stamatopoulos bu bilgiyi İstanbul Barosu arşivinden aldığı belirtir.(Stamatopoulos, 2017, 105), diğer bir adres ise Annuaire Oriental isimli yıllıkta belirtilen Galata'daki Arslan Han 5 numaradır. Ancak burada mesleği avukat olarak geçer, ticaretle uğraştığına dair bilgi bulunmaz. (Annuaire Oriental, 1921: 480)

¹⁹ Rum Patrikhanesi'nin milli meclis oluşturma çabalarına karşılık Adliye Nezareti ve Dâhiliye Nezareti bu durumun kanunlara aykırı olduğunu Patrikhane'ye iletmişti. Ancak Patrikhane buna rağmen delege seçimleri için taşrada seçimlere başlamıştı. Özellikle Rum nüfusunun yoğun olduğu yerlerde seçimler devam etmişti. Hükümet ise seçimlerin durdurulmasını aksi hâlde seçilenlerin takibata alınarak gerekli cezaya çarptırılacaklarını Patrikhane'ye iletmişti. Rumların milli meclis oluşturma çabaları için bkz: (Sagun, 2023: 797-821).

²⁰ Patrikhane delegelerinden yirmi kişinin tutuklanması sonrası Vladimir Mirmiroğlu bu kişilerin savunmasını yapmış ve kefaletle serbest bırakılmalarını sağlamıştı. (La Turquie, 20 Eylül 1910, No. 224)

²¹ Komisyonda Mirmiroğlu ile birlikte M. Desiris, Pouloulides ve Polizetti bulunmaktadır. (Stanboul: 24 Aralık 1913, No. 302)

²² Arvanidis ailesine ait fabrika çalışanın zimmeterine geçirdikleri parayı Mirmiroğlu'nun imzaladığı teminat mektubuyla yapmış olması nedeniyle Mirmiroğlu sorgulanmıştı. (Stamatopoulos, 2017: 104-107).

²³ Kitapların künyesi şu şekildedir: Vladimir Mirmiroğlu, *İ Dervise (Dervişler), Atina 1940; Fatih Sultan Mehmet Han Hazretleri'nin Devrine Ait Tarihi Vesikalar, İstanbul 1945; Fatih'in Donanması ve Deniz Savaşları, Belediye Matbaası, İstanbul 1946; Kariye Camii: Eski Hora Manastırı, TTK, Ankara 1955.*

Tarihi'nin çevirisini yaparak 1956 yılında yayımlanmıştır.²⁵ Yunanca yazdığı tek eseri olan Dervişler'in sakıncalı içeriği nedeniyle 1946'da toplatılmasına karar verilir. (BCA, 112-71-3.). Güçlü bir siyasi çevreye sahip olan Mirmiroğlu, 1952 yılında Atina ve Selanik'e yapılacak olan ziyarette Başbakan Adnan Menderes ile birlikte gidecek heyetin arasında yer alır. (BCA, 128-33-1.). 4 Eylül 1966'da İstanbul'da ölen Mirmiroğlu'nun mezarı Şişli Rum Ortodoks Mezarlığı'ndadır. (Stamatopoulos, 2017: 112).

Gayrimüslim davalarında dava vekili olarak ismini gördüğümüz (BOA, DH.MKT., 2819/92; BOA, HR, TH., 339/57.) Mirmiroğlu'nun ilk işi *Ananisis (Anayennisis)* isimli bir Rumca gazete çıkarmak olmuştur. (BOA, ZB., 325/74; BOA, DH.MKT, 1282/45-1; Huitième, 1909: 100.). Günlük olarak çıkması planlanan bu gazete aynı zamanda resimliyd. (BOA, ZB., 24/80.). Matbuat Nizamnamesinin üçüncü ve dördüncü maddelerinin birinci fıkrasına uygun olarak 20 Ağustos 1908'de çıkarılmasına izin verilmişti. (BOA, DH.MKT, 1282/45-1.).

Olimpos Ticarî ve Sinaî Osmanlı Anonim Şirketi'ni kurmadan önce başka şirket kurma girişimleri de olan Mirmiroğlu'nun ulaşabildiğimiz ilk şirketi *Kristal Mevadd-ı Züccaciye ve Evani-yi Madeniyye Osmanlı Anonim Şirketi*'dir.(BOA, A.}DVN.MKL, 65/12). Şirketin imtiyaz sahibi Celâl Sahir Bey'le²⁶ birlikte şirketin kurucuları arasındadır. Mirmiroğlu ile Celâl Sahir Bey'in aynı okullara devam ettiği ve buradan başlayan bir dostlukları olduğu anlaşılır. Mütareke döneminde yaptıkları ticaretle de bu dostluk devam etmiştir. Ne var ki Mirmiroğlu'nun ticarî faaliyetlerini daha çok Rum ve Yunanlarla yapmaya başlaması "Türkçü" kimliği ile bilinen Celâl Sahir Bey'le arasının açılmasına neden olmuş, sonrasında ise Mirmiroğlu'nun şirketle bağlantısı kalmamıştır.

Mirmiroğlu'nun kurduğu diğer şirket, *Müskirat Osmanlı Anonim Şirketi* adını taşımaktadır. Merkezi İstanbul'da olan şirketin kurulması için ortağı Ahmed Mecid Bey ile birlikte başvuruda bulunmuş ve 11 Ekim 1919'da kuruluşuna izin verilmişti.(BOA, MV., 253/32.). Şirket kurucuları arasına sonradan dört kişi daha eklenmiş, toplamda altı kişi şirket kurucusu olmuştur.(BOA, ŞD., 1262/43-6, s.2.). Şirket nizamnamesinin ikinci maddesinde yapılan değişiklikle şirketin adı daha sonra *Boğaziçi "Bosfor" Müskirat Osmanlı Anonim Şirketi* olarak değiştirildi.(BOA, İ.DUİT., 123/14.).

İnşaat malzemeleri üreten *La Sterea Osmanlı Anonim Şirketi*'nin hukuk müşavirliğini²⁷ yapan Mirmiroğlu'nun tek başına yaptığı başvurular da bulunmaktadır. Yine merkezi İstanbul'da olan *Moda Manifatura Tuhafiye Osmanlı Anonim Şirketi* bunlardan biridir. Mirmiroğlu, Ticaret Nezareti'ne başvuruda bulunmuş, nizamnamesinde bazı değişiklikler yapması kaydıyla 23 Ağustos 1920 itibariyle başvurusu uygun görülmüştü. Şirketin sermayesi 100.000 lira idi ve süresi de 50 sene olarak belirlenmişti. (BOA, MV., 252/51.). Aynı tarihlerde başka bir şirket için Mirmiroğlu'na başka bir izin daha verilmişti. *Propondis Müskirat Osmanlı Anonim Şirketi* adını taşıyan şirketin merkezi diğer şirketlerde olduğu gibi İstanbul'du. (BOA, MV., 252/72.). 31 Ağustos 1920 tarihinde yine merkezi İstanbul olan iki şirketi, *Çanakkale Bahri Osmanlı Anonim Şirketi*'ni (BOA, İ.DUİT, 124/32.) ve *Marmara Müskirat Osmanlı Anonim Şirketi*'ni kurdu.(BOA, İ.DUİT, 124/29.). Mirmiroğlu'nun kurduğu şirketler arasında merkezi farklı olan bir şirketi vardı. 19 Ağustos 1920'de kurulan ve *Adana Mevadd-ı Gıdaiye Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi* unvanını taşıyan şirketin merkezi adından da anlaşılacağı üzere Adana idi. Bu şirketin kuruluş amacı İstanbul'daki işletmeleri için gerekli olan her türlü gıdaya rahatlıkla ulaşabilmeyi sağlamaktır. (BOA, MV., 252/42; BOA, BEO., 4648/348596.). Her ne kadar şirketin kuruluş tüzüğünde kurucu isim olarak Mirmiroğlu görünse de iki ay gibi kısa bir süre sonra şirketi devretmişti.²⁸(Takvim-i Vekâyi', numara 4001, 7).

Vladimir Mirmiroğlu'nun ismini 16 Haziran 1922'de tekrar görüyoruz. (BOA, İ.DUİT., 125/16.). Bedosaki Cirofan ile birlikte 50.000 Osmanlı Lirası sermaye ile 50 yıllık süreyle kurduğu *Haros Veresiye Mağazaları Osmanlı*

²⁴ V. Mirmiroğlu, "Fatih ve Ortodoksluk" *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni (Bulletin Officiel du Touring et Automobile Club de Turquie)*, Sayı 136, 1953, s. 14-15.

²⁵ Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev: Vladimir Mirmiroğlu, İstanbul Matbaası, İstanbul 1956.

²⁶ Celal Sahir Erozan, Vefa İdadisi'nin bitirdikten sonra Mekteb-i Hukûk-ı Sultânî'ye devam eder ancak okulu tamamlamaz. Mercan ve Kabataş idadileriyle İstanbul Lisesi, Mekteb-i Sultânî ve İstanbul Muallim Mektebi'nde çeşitli derslerde hocalık yapmıştır. Mütareke döneminde ticaretle meşgul olan Celal Sahir Bey, şiir ve edebiyatla yakından ilgilidir. Başkanlığında Fecr-i Âtî topluluğu kurulmuştur. Ayrıca Edebiyat-ı Cedîde topluluğuna mensuptur. Türk Ocakları, Türk Derneği, Piyer Loti Derneği gibi Türkçü derneklerin üyesidir. Atarük'ün isteğiyle 1928-1935 yılları arasında Zonguldak vekilliği yapmıştır. (Okay, 1993: 245).

²⁷ 1912'de kurulan şirket 1925'te resmî olarak kapanmıştır. Şirketin yönetim kurulunda Konstantinos Stergiopoulos ve New York Standard Oil Company'nin müdürü Agathocles Lagoudakis bulunmaktaydı. 1920 yılı siyasî gelişmeleri sebebiyle şirketin başına İstanbullu bir Rum olan Stergiopoulos getirilmiştir. (Stamatopoulos, 2017: 106-107; Akyıldız, 1993: 85)

²⁸ Şirketin yönetim kurulu daha çok Ermeni ve Rumlardan oluşmaktaydı. Üyeler: Zaveoğlu Anatya, Menailoğlu Ayan, Kiryako Zaharyadis, Yağçiloğlu Yakof, Yorgancıoğlu Ansataş, Garigor Garigoryadis, Dimo Sulumonidis idi. (Takvim-i Vekâyi', 25 Safer 1339, nr. 4001, 7)

Anonim Şirketi kundura ve ev eşyaları üzerine ticarî faaliyetler yürütmekteydi. (BOA, ŞD., 1275/19-2, s. 2.). 26 Haziran 1922'de Antuvan Abdullah ile birlikte kurduğu *İttifak Alyans Hamamları Anonim Şirketi* ise doğal ve sunî yollardan elde edilen sıcak ve soğuk su hamamlarıyla deniz banyoları işletmek ve bunlara bağlı olarak gerekli binaları inşa etmek amacındaydı. (BOA, DH.UMVM, 89/12-3; BOA, BEO, 4690/351735). Bundan başka Mirmiroğlu alkollü içecek üreten *Eliniki Yeniki Eteria Şirketi*'nin, 3 Ekim 1917'de kurulan (BCA, 99-66-15.) *Müttehit Ermiş Emniyet Kartal Konserve Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*'nin ve Osmanlı şirketi olan *Bosporus S.A.*'nin hukuk müşavirliğini ve yöneticiliğini yapıyordu. (Stamatopoulos, 2017, 107-108). Yine *Arslan ve Eskihisar Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi*'nin hukuk müşaviriydi.²⁹ Aynı zamanda bir un fabrikası olan *İttihat Değirmencilik Türk Anonim Şirketi*'nin yönetim kurulu üyelerindendi. Hatta avukatlık lisansı iptal edildikten yani 1924'ten sonra tek gelirin *İttihat Değirmencilik Türk Anonim Şirketi*'nin yönetim kurulu üyeliğinden aldığı maaş olduğunu söylemişti. (Stamatopoulos, 2017, 105). Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Mirmiroğlu'nun kurduğu şirketler 1924 sonrasında ya iflas etmiş ya da el değiştirmişti. Ayrıca Mirmiroğlu'nun eşiyile birlikte sahip olduğu bazı gayrimenkuller de bulunmaktaydı. (Stamatopoulos, 2017, 105).

Vladimir Mirmiroğlu'nun kurduğu şirketler incelendiğinde çoğunluğunun alkol ve gıda üzerine olduğu anlaşılır. Özellikle alkol ticareti üzerine yaptığı yatırımlar dikkat çekicidir. Dönemin siyasi ortamı düşünüldüğünde bu alanlarda hizmet verecek işletmeler açması hiç de tesadüf değildir. Öyle ki şirketlerin kuruluşları İstanbul'un İtilaf Devletlerince işgal edildiği tarihlere denk gelir. Dönemin şartları kurduğu şirketler bakımından Mirmiroğlu'nu önce gıda sektörüne, daha sonra da otel, gazino, birahane ile açtığı hamam ve banyolar yoluyla eğlence sektörüne yönlendirir. Şehirde İtilaf kuvvetlerinin askerlerinin görülmesiyle bir anda artan yabancı nüfusuna yönelik işletmelerin eksikliği Mirmiroğlu'na şirketler açmak noktasında fırsatlar sunar. Açtığı şirketlerin merkezinin biri dışında hepsinin merkezinin İstanbul olması da bu fikri destekler niteliktedir. Adana merkezli bir şirketi ise tamamen İstanbul'daki şirketlerine/işletmelerine gıda tedarikini kolaylaştırmayı sağlayacaktır. Bu açıdan bakıldığında şirketlerin hepsinin birbiriyle bağlantılı olduğu görülür. Ne var ki şirketleri uzun süreli olmamıştır. Diğer taraftan açtığı şirketlerle ilgili nizamnameleri dışında detaylı bilgiler elimizde mevcut değildir. Bunda öldüğü gece bürosunun yağmalanıp bütün belge ve dokümanların çalınmasının ve kendisiyle ilgili olarak arşiv belgelerin eksik ya da kayıp olmasının payı olmalıdır. (Stamatopoulos, 2017, 112).

Bununla beraber Mirmiroğlu'nun birbirine yakın zamanlarda birden fazla şirket açması dikkat çekicidir. Kurduğu şirketlere ait bilgiler sadece nizamnamelerinden ibarettir. Bu durum akıllara şirketlerin başka amaçlarla faaliyet göstermiş olabileceğini ya da hükümetin şirketler için sağladığı bazı imkânlardan faydalanılmak üzere açıldığı izlenimini oluşturur. Şöyle ki; Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların verdiği haklardan yararlanmak isteyen Osmanlı tebaasından olan kişilerin yabancı devletlerin himayesine girerek şirket kurdukları görülür.³⁰ Bunlar kapitülasyonlar gereği hem daha az vergi veriyor hem de oldukları bölgede tekelleşme yoluyla haksız rekabet sağlıyorlardı. Durumun farkında olan Osmanlı Devleti düzenlemeler yapmaya çalışsa da kapitülasyon engeline takılıyordu. Neticede Birinci Dünya Savaşı'nı bahane eden Osmanlı Devleti 1914'te kapitülasyonları kaldırdı ve 13 Aralık 1914'te "*Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketlerle Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" adıyla bir düzenleme yaparak bu tür şirketlerin ve gerçekte yabancılar tarafından kurulan şirketlerin faaliyetlerini kontrol altına almayı amaçladı. Buna göre Osmanlı Devleti'nde faaliyette bulunan yabancı şirketlerin Osmanlı kanunlarına uyacaklarına dair Ticaret

²⁹ Stamatopoulos bu iki fabrikanın 1913'te birleştiğini ve 1920'de iflaslarını bildirerek İstanbul merkezli başka bir şirket adı altında ticarî hayatlarına devam ettiğini belirtir. (Stamatopoulos, 2017: 107). Ancak Stamatopoulos'un verdiği bu bilginin aksine 1922 yılı ticaret yılığında bu iki şirketin 1920'de birleştiği ve aynı isimle devam ettiği görülür. Yönetim kurulunda ise G. Arvaniditi, D. Vatavalis, A. Sinyosoğlu, L. Arvanitidi, P. Carathecdori, A. Köseoğlu, A. M. Langas, K. Syngros, N. Zarcalis, A. Sifico, M. Sinyosoğluve M. Stamoulis bulunur. (Annuaire Oriental, 1922: 135). Diğer taraftan Vladimir Mirmiroğlu'nun Maliye ve Nâfia Dairesi'ne yazdığı bir layihası bu fabrikaların 1922 yılında zor bir süreçten geçtiğine işaret eder. Söz konusu layihaya göre şirket 1910 yılında faaliyete geçmiştir. Her bir ton çimento için 1636 kilo taş kullanılır. Rapora göre fabrikanın ilk 5 senelik vergisine karşılık üretiminin bir kısmına askeriye el koymuş ve fabrika bundan başka 1915'e kadar da 24 para vergi vermiştir. 1917'te bu el koyma durumu ortadan kaldırılmıştır. Bu arada fabrikanın faaliyetlerine de ara verilmiştir. Mart 1919'da fabrika tekrar faaliyete geçtiğinde yine 24 para vergi vermeye devam eder. Ancak Orman ve Maden Müdürlüğü Ağustos 1919'da herhangi bir sebep göstermeksizin vergi miktarını 24 paradan 50 kuruşa yükseltmiştir. Bunun haksızlık olduğuna dair yapılan şikâyetlerinin haklı bulunarak vergi 32 para olarak belirlenir. Ne var ki altı ay kadar bu miktarda vergi verdikten sonra Orman ve Maden Müdürü'nün bu karara aykırı olarak vergiyi şimdi de 20 kuruşa çıkardığı, Vilayet İdare Meclisi'nin kararını yok saydığını ve bu durumun kendilerini zor duruma soktuğu ifade edilir. (BOA, ŞD, 3177/20, 3).

³⁰ Aydın Vilayeti'nde faaliyet gösteren The Oriental Carpet Manufacture Limited adlı şirketle ilgili şikâyetler sonucunda yapılan araştırmalarda şirketin yabancı görünümlü Osmanlı şirketi olduğu anlaşılmıştır. (Kısa, 2019: 151).

Nezaretî'ne taahhütte bulunmaları gerekiyordu. Ayrıca kendi ülkelerinin kanunlarına uygun olarak faaliyette bulduklarını gösteren kendi hükümetlerce verilmiş resmî bir belge ile asıl şirketin iç tüzüğündeki faaliyetleri yapmaya yetkili olduğu ve bu faaliyetleri yaparken doğacak sorunlarda mahkemelerde davalı ve davacı sıfatıyla şirketi temsilen bir vekilin tayinini içeren vekâletnameyi de ibraz etmeliydiler. Kanunun yürürlüğe girmesinden önce kurulan yabancı şirketlere bu hükümleri yerine getirebilmeleri için altı ay süre tanındı. Ancak hükümleri yerine getireceklerine dair taahhütleri iki ay içinde vermeleri gerekiyordu. Bu konuda başvurularını İstanbul'da Ticaret Nezaretî'ne, taşrada ise valiliklere yapacaklardı. Kanunun en önemli maddesi ise 15. maddeydi. Bu madde, esas faaliyet alanı Osmanlı ülkesi olan yabancı anonim şirketlerinin ve sermayesi hisse senedi olan şirketlerin kanun yürürlüğe girdikten sonraki üç ay içinde Osmanlı anonim şirketine dönüştürülmesini zorunlu kılıyordu. Aksi hâlde şirketler kapatılacaktı. (Akyıldız, 2001: 71-72; Kısa, 2019: 150-155). Osmanlı Devleti'nin yabancı şirketlere yönelik bu düzenlemesi nedeniyle bazı şirketlerin isim değiştirerek faaliyetlerine devam ettiği görülür. Vladimir Mirmiroğlu'nun da İtilaf devletleriyle kurduğu iletişim ağı içinde aracılık görevi üstlenerek şirketlerin devamlılığını sağlamış olması muhtemeldir. Çünkü Mirmiroğlu'nun mesleği icabı birçok yabancı şirketle teması vardı. Osmanlı Devleti'nin yabancı şirketlerde Türkçe kullanılmasına yönelik ve herhangi bir sorunda şirketlerin kendilerinin temsil edecek bir kişiyi tayin etmeleri konusunda yaptığı düzenlemeler, Mirmiroğlu gibi dil bilen birçok hukukçunun bu şirketlerle işbirliği yapmasına neden olmuştu. Bundan başka 1927 yılında İsmet İnönü'nün anonim şirketlere dair söylediği sözler ise konuyla bağlantılı olabilecek başkaca görüşleri içerir:

“Anonim şirket teşkilini sanat-ı mutade hâline getirmiş bir kitle vardır. Deruhte ettikleri faiz fedakârlığı mukabilinde, şirket teşkili için bankalardan teminat mektubu alınmakta ve kuruluşun sonra geri verilmekte, sonra artık şirketin hayat ve memadına ait bir ize tesadüf edilememektedir. (Balcı ve Sırma, 2012: 42)”

Bu ifadelerden de anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ve devamında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk zamanlarında bankalarla iş birliği hâlinde olan bir grup vardı ve bunlar bankalardan aldıkları kredileri başka amaçlarla kullanmaktaydılar. Bununla beraber millî iktisat politikası gereği şirket kurma önceliğinin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarında olması yabancı menşei şirketleri birer aracı bulma yoluna itmişti. Mütareke döneminin içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında dönemin tüccar ve banka ağı içinde önemli bir statüye sahip olduğu anlaşılan Mirmiroğlu'nun bu şirketlere aracılık yapması, şirketlerin kuruluş işlemlerini tamamladıktan sonra şirketleri yabancılara devretmesi ihtimal dâhilindedir. Bu durum şirketlerinin neden kısa süreli olduğunu ve herhangi bir faaliyette bulunmadıklarını açıklar. Kaldı ki *Adana Mevadd-ı Gıdaiye Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi*'ni iki ay gibi kısa bir süre sonra yönetiminin Ermeni ve Rumlardan oluşan bir heyete devretmiş olması bu görüşü kanıtlar niteliktedir.

Diğer taraftan Mirmiroğlu, 1921 yılı itibarıyla birçok şirket kurmuş olmasına rağmen ticaret yıllığında mesleği sadece avukat olarak görünmektedir. (Annuaire Oriental, 1921: 480 ve 656). Bu da kurduğu şirketlerin geçici süreli olduğunu veya bir süre sonra devredilmek üzere kurulduğunu bizlere gösterir.

2. Olimpos Ticârî ve Sınâî Osmanlı Anonim Şirketi

İstanbul merkezli şirket 5 Ekim 1920'de otel, gazino³¹ ve birahane³² açmak ve işletmek, bu işletmelere entegre olarak soğuk hava depoları inşa etmek amacıyla kurulmuştur. (BOA, İ.DUİT., 124/37, 1.). Kuruluşu İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edildiği zamana rastlar. Bu tarihlerde İstanbul'da nüfusun arttığı ve kalacak yer probleminin ortaya çıktığı düşünülürse dönemin şartlarının Vladimir Mirmiroğlu tarafından iyi analiz edildiği görülür.³³

Şirket kuruluş süreci Mirmiroğlu'nun 20 Nisan 1920'de Maliye ve Nâfia Dairesi'ne başvurmasıyla başlamıştır. (BOA, BEO, 4658/349288.). Söz konusu daire başvuruyu inceledikten sonra 22 Mayıs 1920'de nizamname üzerinde bazı değişiklikler yapılmasını uygun görmüştür. (BOA, İ.DUİT., 124/37, 3.). Bundan sonra dosya görüşülmek üzere Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmiş (BOA, ŞD., 1271/7, 1.), meclisin onayı alındıktan sonra Sadaret'e sevk edilerek şirketin kuruluşu onaylanmıştır. (BOA, ŞD., 1271/7, 4.).

Şirket başta belirtilen işletmelerin yanında buz imal etmek, konserve yapmak ve bu konularla ilgili çeşitli ticarî faaliyetlerde bulunabilmek amacıyla fabrika ve imalathaneler açmayı da kapsamaktadır. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2.). Ancak buz üretimi konusunda bazı sınırlandırmalar getirilmiştir. Şirketin ilk nizamnamesinde

³¹ Gazinoların I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Osmanlı Devleti'ndeki varlığı hakkında bkz: (Erdinçli, 2012: 139-140).

³² Osmanlı Devleti'nde birahanelerin açılışı ile ilgili bilgi için bkz: (Erdinçli, 2022: 366).

³³ Olimpos Ticârî ve Sınâî Osmanlı Anonim Şirketi, Selanik'te Allatini Kardeşler tarafından kurulan Olimpos Bira Fabrikası'ndan farklıdır. Olimpos Bira Fabrikası hakkında detaylı bilgi için bkz: (Kurt, 2023: 135-166)

Dersaadet Buz Anonim Şirketi'nin³⁴ imtiyaz sınırları dışında kalan yerlerde buz imal edileceği belirtilirken Maliye ve Nâfia Dairesi'nden bu maddenin "*Dersaadet Buz Anonim Şirketi'nin hukuk-ı imtiyâzına hâlel gelmemek üzere buz i'mâl etmek*" şeklinde değiştirilmesi istenmiş ve bu madde mezkûr dairenin belirttiği şekilde yeniden düzenlenmiştir. (BOA, İ.DUİT, 124/37, 3.).

Bundan başka şirketin hizmet verdiği alanlar zamanla çeşitlenmiştir. Şöyle ki başta sadece otel, gazino ve birahane açmak amacını taşıyan şirket zamanla bu işletmeler dâhilinde ihtiyaca yönelik açacağı ya da inşa edeceği binaların inşaat malzemelerini kolay bir şekilde temin etme noktasında inşaat malzemelerinin üretim ve ticaretiyle de ilgilenmiştir. (Stamatopoulos, 2017: 107). Bundan sonra şirketin faaliyet alanı tuğla ve kiremit üretimi olarak gösterilir. 1921 ve 1922 yıllarında şirket sadece kiremit ve tuğla işiyle meşgul olur. Şirketin adresi ise 1921'de Galata'daki Arslan Han 3 numaradır. (Annuaire Oriental,1921: 503 ve 695; Annuaire Oriental,1922: 602) Vladimir Mirmiroğlu'nun yöneticilik ve hukuk müşavirliğini yaptığı, inşaat malzemeleri üreten *La Sterea Osmanlı Anonim Şirketi*'deki tecrübeleri yeni şirketin de bu alanda faaliyet göstermesini sağlamıştır. Zira *La Sterea Şirketi* 1920'lerde Anadolu'daki gelişmeler nedeniyle zor durumdadır. Bu da Olimpos Ticarî ve Sınâî Osmanlı Anonim Şirketi'nin açıldığı tarihlere denk düşer. Diğer taraftan *La Sterea*'nın 1922'de hâlâ varlığının devam ettiği ve Vladimir Mirmiroğlu'nun şirketin yönetim kurulunda olduğu görülür.³⁵ *La Sterea*'nın adresi ise Mirmiroğlu'nun hem hukuk bürosunun hem de Olimpos Anonim Şirketi'nin adresi olan Arslan Han'dır.³⁶ (Annuaire Oriental, 1922: 136).

Olimpos Şirket'i her ne kadar anonim şirket olarak kurulmuş olsa da dönemin ticaret yıllıkları ve dergilerinde anonim şirketler arasında yer almaz. Bu yıllıklarda tuğla ve kiremit tüccarları arasında yer alan şirketin isminden de "anonim" kısmının kaldırıldığı ve isminin sadece "Olimpos" olarak geçtiği görülür.(Annuaire Oriental, 1922: 602). Şirketin kurucusu olan Mirmiroğlu'nun ismine de bilgiler arasında rastlanmaz. 1924 yılı ticaret yılığında ise şirketin adı yoktur. (Annuaire Oriental, 1924: 242). Bu tarihler Mirmiroğlu'nun hamisi Meletios'un Patriklikten ayrılmasıyla başlayan zorlu süreçle avukatlık lisansını kaybettiği döneme denk gelir. Ayrıca Mirmiroğlu'nun bağlantıları sebebiyle bu tarihlerde Türk Hükümeti tarafından sıklıkla denetleniyor olması Mirmiroğlu'nu şirketi kapatmaya yöneltmiş olmalıdır. Diğer taraftan bu tarihte her ne kadar ticarî olarak sıkıntılı bir dönem yaşasa da *La Sterea* hâlâ önemli bir tuğla ve kiremit üreticisidir. Mirmiroğlu'nun *La Sterea*'nın yönetim kurulu üyesi olduğu dikkate alındığında Olimpos Şirketi'nin faaliyetlerini durdurarak ticarî işlerini *La Sterea*'ya aktarmış olması ihtimaldir. Olimpos Şirketi'nin 1924 yılı öncesi ticarî faaliyetlerine ait herhangi bir bilginin bulunmayışı ise gariptir. Aslında şirketin kuruluş tüzüğünde resmî olarak kurulmasından itibaren bir ay içinde şirketle ilgili Takvîm-i Vekâyi` 'ye şirketin faaliyetlerini içeren bir ilan verilmesi zorunluluğu olmasına rağmen (BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-8.), Olimpos Anonim Şirketi'ne ait herhangi bir ilanın verilmemesi görülür. Şirketin kuruluş tarihinden itibaren devam eden bir yıl içinde şirketin ne kuruluşuyla ilgili ne de bilanço vs. bilgileri gazetede yer alır. Bu durum şirketi "adı var kendi yok" hükmünde gösterir. O dönem diğer şirketlere bakıldığında şirketlerin kuruluşları, yönetim kurulları, bilançoları, genel kurul toplantı ilanları gibi bilgiler mevcutken³⁷ Olimpos Anonim Şirketi'ne ait bilgilerin sadece adresten ibaret oluşu, faaliyetlerinin de herhangi bir şekilde gazete ve yıllıklarda bulunmayışı şirketi şüpheli hâle sokar.

Şirketin taahhüt ettiği şartlar ise kuruluş nizamnamesinde belirtilir ve yapılan düzenlemelerden sonra 9 kısım ve 46 maddeden oluşur. Her bir kısımda işleyişle ilgili konular detaylıca ele alınmıştır. Birinci kısım şirketin adı, kuruluş amacı, süresi, merkezinin nerede olacağı ve hangi işleri yapacağından bahseder. İkinci kısım sermaye ve hisse senetleriyle ilgilidir. Şirketin yönetim kurulu, başkanı ve üyelerinin seçilmesi gibi konular üçüncü kısımda anlatılmıştır. Dördüncü bölüm şirketin genel kuruluna ayrılmıştır. Genel kurul toplantılarının hangi şartlar altında ne zaman ve ne şekilde yapılacağından bahseder. Beşinci kısım malî işlerle ilgilidir. Altıncı kısım tek maddeden ibarettir ve şirketin kâr payının hissedarlarına ne şekilde, hangi oranlar esas alınarak dağıtılacağı belirtilir. Yedinci kısım ihtiyat (yedek) akçesinden bahseder. Sekizinci kısım şirketin süresinin bitmesi ya da

³⁴ Osmanlı Devleti'nde açılan ilk buz fabrikası olması açısından önemlidir. Mabeyn-i Hümâyûn Bekçiler Müdürü Salim Ağa tarafından Dersaadet ve Biga'da buz imal etmek ve satışını yapmak üzere Mayıs 1886'da kurulmuştur. Bkz: (Burcu Kurt, 2014: 47).

³⁵ 1922'de şirketin yönetim kurulunda Halid Süleyman, M. Langas, A. Lagaudakis, Y. Yaşar, G. Mongeri, P. Tchaousoglu, Ch. Naoum, Haydar Rifat, V. Mirmiroğlu ve Al. Xanthopouklo bulunur. (Annuaire Oriental, 1922: 136).

³⁶ Mirmiroğlu bu tarihlerde Arslan Han 5 numarada iken, *La Sterea* şirketi 6 numarada, Olimpos Anonim Şirketi de 3 numarada yer alır. (Annuaire Oriental, 1922: 389, 475, 563 ve 602).

³⁷ Örneğin Ominyum Şark Sanayi Osmanlı Anonim Şirketi'ne ait genel kurul toplantı çağrısı, Mensucât Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi'ne ait bilanço ve genel kurul bilgisi, Beynelmîl Petrol Pamuk Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi'ne ait kuruluş bilgisi gibi bilgiler gazetede mevcuttur. (Takvîm-i Vekâyi`, 3974, 6; 3980, 6; 4096,5)

herhangi bir sebeple feshi ile tasfiyesi konularını detaylandırır. Son kısım ise şirketin kuruluşuyla birlikte yürüteceği prosedürleri ve Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne karşı olan sorumluluğunu içerir. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24.). Aslında bu nizamname Ticâret Nezâreti'nin anonim şirketlerin kuruluş sürecinin hızlandırmak amacıyla hazırladığı örnek tüzüğün³⁸ şirkete uyarlanması ibarettir. Olimpos Anonim Şirketi'ne ait tüzükte farklı olarak Ticaret Nezâti'ne karşı olan sorumlulukların ayrı bir fasıl olarak hazırlanmıştır. Belli bir ücret karşılığında alınan bu tüzüğü, şirketler kendilerine uyarladıktan sonra bilançolarına ait evrak ve dosyalarını her sene Nezaret'e göndermek zorundaydılar. Ancak bu belgelerin çoğunun gönderilmemesi şirketler hakkındaki bilgileri tüzüklerinden ibaret kılar. (Yılmaz, 2011: 73).

Olimpos Anonim Şirketi'nin kurulması için tüzüğünde belirtilen bir madde bizim şirketin kuruluşundaki sermayesi hakkında bilgi verir. Nizamnamenin yedinci maddesiyle belirtilen hususa göre şirketin sermayesinin ve hisselerinin yüzde 10'u tahsil edildiğinde şirket kurulmuş sayılacaktı. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-3.). Bu madde anonim şirket sermayesi olarak gösterdikleri/taahhüt ettikleri miktarın yüzde 10'unu ifade ediyordu. Yani Olimpos Anonim Şirketi'nin kurulması için 10.000 Osmanlı Lirasına sahip olması şirketin kuruluş izninin verilmesine için yeterliydi. Bu durumda şirketin sermayesinin bankalarla bağlantısı güçlü olan Mirmiroğlu'nun banka teminatı olarak ya da mal varlığı dikkate alındığında tek başına karşılaması hiç de zor görünmemektedir.

Şirket tüzüğü ise kısaca şu şekildedir:

Merkezi İstanbul olan şirket, gerekli olduğu takdirde Osmanlı Devleti'nin herhangi bir mahallinde şubeler açma yetkisine sahipti. Her türlü faaliyet ve değişikliğe olduğu gibi şube açma durumunda da açılan şubelerin Ticaret ve Nâfia Nezareti'ne bildirilmesi zorunluluğu vardı. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-2.).

Nizamnamede şirketin faaliyet süresi 50 sene olarak belirlenmişti. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-3.). 100.000 Osmanlı Lirası sermaye ile kurulan şirketin hisseleri her biri 5 Osmanlı Lirası değerinde olan 20.000 hisse senedinden oluşuyordu. Genel kurulun bu sermayeyi iki katına kadar artırma yetkisi vardı. Ancak sermayenin iki katından fazla artırılması hükümet iznine bağlıydı. Hisse senetlerinin tamamının bedelleri alınmadıkça sermaye artırımını mümkün değildi ve satılan hisse senetlerinin örnekleri Ticaret Nezareti'ne bildirilmeliydi. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-3.).

Genel kurul üyelerinden her birine şirkete sağladıkları fayda oranında ve genel kurul üyelerinin uygun gördüğü kişiler arasında dağıtılmak üzere 3000 adet kurucu hisse senedi çıkarılacaktı. İsmine yazılı olan bu hisse senetlerinin 5 yıl süreyle el değiştirmesi yasaktı. Ancak hisselerin bu süre içinde satılması söz konusu olursa ancak hamiline ait olarak satılabilecekti. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-3.).

Şirket sermayesinin tamamı imzalandıktan ve her hissenin yüzde 10'u tahsil edildikten sonra şirket kurulmuş sayılacaktı. Ödedikleri taksitlere karşılık ellerine geçici hisse senedi verilen hissedarlar ancak sermaye taksitinin yarısı ödedikten sonra asıl senetleri alabilirlerdi. Şirketin sermayeye ihtiyacı olduğu takdirde yönetim kurulu kararıyla İstanbul'da veya başka yerlerdeki gazetelere en az 30 gün önceden ilan verilerek kalan sermaye karşılanabilirdi. İstenilen cüzî sermaye elde edilince durum Ticaret Nezareti'ne bildirilirdi. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-3.). Verilen hisse senetlerinin bir tarafı Türkçe diğer tarafı Fransızca tercüme olmalıydı ki bu Osmanlı Devleti'nin yabancı şirketleri kontrol edebilmek için koyduğu şartlardan biriydi. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-3; Akyıldız, 2001: 77).

Şirket her bir hisse için bir sahip tanırdı. Bir hissedarın varisleri ya da alacaklıları tarafından şirketin hiçbir mal ve gayrimenkulleri herhangi bir sebeple haciz edemezdi. Yine aynı şekilde bu kişiler şirketin işleyişine karışamazlardı. Alacaklılar borçludan alacaklarını tahsil edebilmek için yönetim kurulunun aldığı kararları kabul etmek durumundaydı. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-3.).

Şirket vaktinde taksitlerini ödemeyen hissedarlara herhangi bir ihtarda bulunmaksızın senelik % 9 oranında gecikme faizi uygulayabilirdi. Bu oran Ticaret Nezareti'nin hazırladığı tüzükte %6'dır. Taksitin ödenmediği durumlarda şirket kaybını önlemek amacıyla bu oran yüksek tutulmuştur. Ayrıca şirket vaktinde ödenmeyen senetlerin sahiplerine dava açabilir, gerekirse hisse senetlerini satabilirdi. Böyle bir durum olduğu takdirde bu şekilde satılacak olan senetlerin numaraları gazetelerde ilan edilmeliydi. İlan tarihinden 15 gün sonra şirketin herhangi bir ihtara ihtiyacı olmayacaktı. Bu sebeple oluşabilecek zarar ise hisse senedinin sahibine ait olacak, İstanbul borsasında ve diğer borsalarda eğer satılmamışsa müzayede usulüyle hisseler sattırılacaktı. Hisse senetlerini satın alan müşterilere eski senetlerin numaralarını içeren yeni senetler verilecekti. Sonuçta elde edilen

³⁸ Ticâret Nezâreti 9 fasıl ve 47 maddeden oluşan örnek bir tüzük hazırlamıştı. Örnek metin için bkz: (Akyıldız, 2001: 504-507)

hâsıllattan şirkete olan borç düşülecek, eğer fazlası varsa şirket tarafından sahibine ödenecekti. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 2-3; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-3 ve 4.).

Kuruluş nizamnamesine göre şirket 5 ile 11 arasındaki üyeden oluşan yönetim kurulu tarafından idare edilecekti ve Nezaret'in örnek tüzüğünün aksine³⁹ ilk 5 yıl için oluşturulacak yönetim kurulu şirket kurucuları tarafından belirlenecekti. 5 yıllık süre için tayin edilen kurul üyelerinin görev süreleri bittikten sonra yeni üyeler kura ile daha sonrakiler ise kıdem ile belirlenecekti. Yönetim kurulu üyelerinin 60 hisse senedine sahip olması şartı vardı. Ancak bu şekilde yönetim kurulunda yer alabilirlerdi. Şirket sandığına bırakılması zorunlu olan bu hisselerin üyelik süresince satılması da yasaktı. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 3; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-4.). Şirket işlerini idare etmek üzere yönetim kurulu tam yetki sahibiydi ve herhangi bir davada başkan veya vekilin şirketi savunma hakkı bulunuyordu. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 3; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-5.).

Yönetim kurulu toplantısının ayda bir kez şirketin merkezinde yapılması şartı vardı. Genel kurul ise olağanüstü bir durum olmadıkça her sene mayıs ayında toplanırdı. Senelik bilanço ve faaliyetlerin, Ticaret Nezareti'nin görevlendirdiği bir komiserin de hazır bulunduğu genel kurul toplantısından sonraki bir ay içinde Ticaret Nezareti'ne gönderilmesi gerekirdi. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 3; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-5.). Oylama usulü ile karar alınan genel kurula yönetim kurulu başkanı, o olmadığı takdirde genel kurulca seçilen en fazla hisseye sahip yönetim kurulu ütesi riyaset ederdi. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 4; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-6.).

Şirketin hesaplarının incelenmesi için genel kurul hissedarlardan ya da dışarıdan bir veya daha fazla müfettiş tayin edebilirdi. Ancak ilk senenin hesaplarının incelenmesi müessese tarafından tayin edilen müfettişler tarafından yapılırdı. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 4; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-6.). Şirketin mali yılı aralık ayının başı ile ocak ayının son günü arasında idi. Ancak şirketin kurulduğu yıl, bu kuralın dışında tutulmuştu. Mali sene ilk yıl için şirketin kesin kuruluş tarihi ile o senenin aralık ayının son günü olarak belirlenmişti. Yönetim kurulu senelik mali bilançoğu genel kurul olmadan 60 gün önce müfettişlere tebliğ etmek zorundaydı. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 4; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-7.). Nezaret'in hazırladığı tüzükte bu süre 40 gün olarak belirlenmişti. (Akyıldız, 2001: 506).

Şirket senelik kârından %6'lık kısmı faiz ve %10'luk kısmını da ihtiyat akçesi olarak ayırdıktan sonra kalanı istisnasız bütün hissedarlara taksim edilecekti. Buna göre yüzde yetmiş hissedarlara ve yüzde yirmi beşi kurucu hisselerine ve yüzde onu da yönetim kurulu üyelerine dağıtılacaktı. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 5; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-7.). İhtiyat akçesi her senenin kârından oluşacak ve bu miktar şirket sermayesinin yüzde yirmi beşine denk geldiğinde artık ihtiyat akçesi adı altında alınmayacaktı. Ancak masraflar nedeniyle bu miktar azalırsa tekrar yıllık kârdan karşılanabilecekti. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 5; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-7.).

Yönetim kurulu, sermayenin üçte birini kaybedildiğinde genel kurulu toplayarak bilgi vermek durumundaydı. Toplantıda genel kurul üyeleri şirketin süresinin uzatılması ya da feshine karar verirdi. Genel kurulda alınan kararlar hükümet iznine tabi tutulmuştu. Şirketin feshine yönelik karar verilirse şirkete ait hesaplar genel kurul tarafından tayin edilen memurlar tarafından incelenir ve hükümete bilgi verilirdi. (BOA, A.}DVN.MKL., 68/24, 5; BOA, İ.DUİT., 124/37, 4-8.).

Şirketin faaliyetleri hakkında nizamnamesi dışında çok fazla bilgi bulunmamakla beraber Fener'de bir antreponun olduğu, otel, gazino, birahane ve fabrikanın açıldığı bilinmektedir. Antreponun önüne 1921'de rıhtım ve iskele yapılmak istenmiş ancak rıhtım ve iskelenin Ebniye Kanunu'nun⁴⁰ 32. maddesine aykırı olması nedeniyle izin verilmemiştir. (BOA, BEO, 4678/350777.). Ebniye Kanunu'nun bu maddesinde Haliç ve Boğaziçi sahillerinde inşa edilecek bina ve rıhtımların belediyelerin belirlediği ölçülerin dışına çıkmadan doğal kıyı şeridinde göre yapılması gerekmektedir. (BOA, A.}DVN.MKL., 22/27-4, Kayra, 2020: 182.) Ayrıca yapılan bir düzenleme sonrası inşaat malzemelerin sokağa gelişigüzel bırakılmayacağı, zorunluluk olduğu takdirde ise sokakta en az beş arşın⁴¹ (yaklaşık 380 cm) yer bırakılması zorunluluğu getirildi. (BOA, A.}DVN.MKL., 87/25-5). Ancak burada bahsedilen 32. maddeye aykırılık inşaat malzemelerinin sokağa bırakılmasından ziyade rıhtım ve iskele yapılması için belediyelerce izin verilen ölçünün dışında bir büyüklükte yapılmak istenmesidir. Bundan başka şirketin 1921 yılından itibaren faaliyet alanı tuğla ve kiremit ticaretidir.

³⁹ Ticaret Nezareti'nin hazırladığı tüzükte yönetim kurulu yelerinin 3 yıl için seçilmesi öngörülmüştü. (Akyıldız, 2001: 504).

⁴⁰ Osmanlı Devleti'nde belediyelerin imar faaliyetleriyle ilgili yaptıkları düzenlemeleri içeren nizamnamedir. Çeşitli dönemlerde kadınların, ihtisab ağalarının yetki alanı içinde şehir planlamasına yönelik sorumluluklar verilmiştir. 1831'de kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ile imar ve inşaa faaliyetleri bu kurumun yetki alanına bırakılır. 1848'de ise ilk Ebniye Nizamnamesi çıkarılır. (Kayra, 2020: 17-20.)

⁴¹ 1 arşın= 0,75774 m. Sonra yapılan düzenlemeyle 75,8 cm olarak belirlenmiştir. (Gültekin, 2007: 18; Erkal, 1991: 412.).

Yaşanan siyasî gelişmeler neticesinde şirketin isminde bazı değişiklikler yapıldı. Önce şirketin resmî ismindeki “Osmanlı” ibaresinin “Türk” ibaresi ile değiştirildiği, 1923 yılına gelindiğinde ise ismindeki “Olimpos” ibaresinin kaldırıldığı görülür. İcra Vekilleri Heyeti’nce alınan karar göre bu ibarenin şirkete ait her türlü müesseselerden ve hisse senetlerinden de kanuni haklar saklı kalmak kaydıyla kaldırılmasına hükmedilir. (BCA, 7-25-16.). Ancak şirketin ticaret yıllıklarında anonim şirketler arasında yer almaz ve ismi sadece “Olimpos” olarak gösterilir.

Şirketin kuruluş amacı dâhilinde otel ve bununla bağlantılı olarak gazino, birahane ve fabrika açılmıştır. Şirket bünyesinde açılan otelin başka bir ismi mi vardı yoksa şirket ismiyle mi anılıyordu? Mirmiroğlu avukatlık mesleğini icra ederken otelin işletmecisi kimdi? gibi sorulara ilişkin yaptığımız araştırmalar maalesef bir sonuç vermemiştir.

Otelin yaklaşık iki yıl kadar sonra yani 1922 yılı sonlarında Mirmiroğlu’nun elinden alındığını görmekteyiz. Fabrikanın ise kapatıldığı görülür. Durumu kendisi “Bütün bir hafta boyunca beni didik didik ettiler. Bir saat dahi rahat nefes alamadım. Fabrikayı kapattılar, otele ve dükkân kiralalarına el koydular.” şeklinde ifade eder. Her ne kadar kendisi avukatlığını yaptığı Arvanidis⁴² ailesiyle ilgili soruşturmalar nedeniyle komisyonun otele ve dükkân kiralalarına el koyduğunu söylese de (Stamatopoulos, 2017: 111) Mirmiroğlu’nun Rum Patriği Meletios’la olan yakın ilişkisi Mirmiroğlu’nun göz hapsinde tutulmasına sebep olduğu görülür. Hatta bu dönemde karısı ile birlikte Avusturya’ya (Baden) seyahat etmesi baskılardan kaçmak içindir. Arvanidis ailesinin üyelerinin de bu dönemde Avusturya’da bulunması seyahati daha da ilginç kılar. Belli ki baskılardan bunalan Mirmiroğlu yeni bir düzen kurmak için buradaki bağlantılarını kullanmak istemiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti sanayileşme çabaları içinde şirketleşmenin önemini kavramış, bazı nizamnamelerle şirketleşme faaliyetlerine hız vermeye çalışmıştı. Ancak devletin içinde bulunduğu siyasî bunalım ve savaşlar sebebiyle istenilen etki görülemedi. Osmanlı Devleti’nin dünya savaşından çıkıp istilaya uğradığı zamanlar ise bazı müteşebbislere çeşitli fırsatlar sundu. Bu kişilerden biri ise cumhuriyet tarihinde de adının sıkça zikredildiği Vladimir Mirmiroğlu’dur. Mirmiroğlu henüz genç bir avukatken gazete çıkarmakla başladığı iş hayatına çeşitli şirketler kurarak devam eder. Daha çok alkollü içecek üretimi ve satışı alanında faaliyet gösteren şirketlerinin olması yanında şehir hayatında ihtiyaç duyulan otel, gazino, banyo, hamam gibi işletmelerle ticarî faaliyetlerine devam etmiştir.

Mirmiroğlu’nun şirketlerinden biri olan Olimpos Ticarî ve Sinaî Osmanlı Anonim Şirketi de eğlence ve hizmet sektöründe faaliyetlerde bulunmayı taahhüt etmiştir. Bir süre sonra faaliyet gösterdiği sektör tuğla ve kiremit ticaretidir. Ne var ki şirketin faaliyetleriyle ilgili detaylı bilgiler mevcut değildir. İstanbul merkezli açılan şirketin bir süre sonra kurucusu Vladimir Mirmiroğlu ile ilgisi kalmasa da şirketin bir süre daha varlığı devam etmiştir. Şirket bünyesinde kurulan otel, gazino ve birahane ile şehir hayatının bir parçası olmuştur. Buna karşın şirket bünyesinde açılan fabrika bir süre sonra kapatılır. Bununla beraber şirketin kuruluş nizamnamesinde belirtilen soğuk hava depolarının varlığı görülmez. Öyle anlaşılıyor ki Dersaadet Buz Anonim Şirketi’nin sahip olduğu imtiyazlar Olimpos Ticarî ve Sinaî Osmanlı Anonim Şirketi’ne bu alanda hizmet şansı vermemiştir. Nitekim Dersaadet Buz Anonim Şirketi’nin faaliyet alanı oldukça geniştir ve Olimpos Ticarî ve Sinaî Osmanlı Anonim Şirketi de bu faaliyet alanları dışında hizmet vermek zorunda bırakılmıştı.

Şirketin kuruluş tarihi dikkate alındığında oldukça karmaşık bir dönem olduğu görülür. Anadolu’da başlayan kurtuluş mücadelesinin 1922’de başarılar kazanmasıyla şirketin kurucusu Mirmiroğlu zor zamanlar geçirmiş ve bir süre sonra şirketle bağlantısı kalmamıştır. Şirket bu tarihten sonra isim değişikliğine gitmiştir. Bu çalışmada şirketin kuruluşundan 1922’ye kadar olan dönemi ele alınmaya çalışılmıştır. Ankara’da yeni hükümetin kurulmasından sonra şirketin ne gibi faaliyetleri olduğu ise başka bir çalışmanın konusudur.

Vladimir Mirmiroğlu’nun faaliyetleri incelendiğinde aynı yıllarda birden fazla şirket açmış olması dikkat çekicidir. Çalışmamıza başladığımız sırada Mirmiroğlu’nu genç bir avukat olarak ticarî hayata yönelen bir müteşebbis şeklinde tahayyül etmiştik. Çalışmamız derinleştikçe bu durumun sadece müteşebbislikle sınırlanmayacağı şüphesine kapıldık. Mirmiroğlu’nun Rum Patrikhanesi’yle olan kendisinin de Rum olması sebebiyle bir dereceye kadar tabii sayılabilecek yakınlığı -ki bir müddet sonra bu yakınlık sebebiyle

⁴² Arvanidis ailesiyle ilgili ulaşabildiğimiz belgelerden anlıyoruz ki aile Vladimir Mirmiroğlu’nun hukuk müşavirliğini ve yöneticiliğini yaptığı Arslan ve Eskihisar Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi’nin sahibidir. (BOA, İ.DUİT, 124/38; BOA, MV, 252/122). Ayrıca Leonidas Arvanidis Omniyum Şark Sinaî Anonim Şirketi adı altında bir şirket kurmuştur. (BOA, İ.DUİT, 124/36).

avukatlık lisansını kaybetmişti- ve hukuk müşavirliğini ya da yöneticiliğini yaptığı bazı şirketlerin iflas eşiğine geldikten sonra kendisinin aynı sektörde şirketler kurması dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nin Teşvik-i Sanayi Kanunu ile kendi vatandaşlarını desteklemesi sebebiyle yabancı menşeli bu şirketlerin isim ve sahip değişikliği yoluyla faaliyetlerini sürdürmeyi seçmesi mümkün görünmektedir. Vladimir Mirmiroğlu'nun sahip olduğu bağlantılar düşünüldüğünde bu şirketlere aracılık etmesi muhtemeldir. Nitekim şirketlerin kuruluşunu sağladıktan sonra hisselerin devrinin yapılması günümüzde de olan faaliyetlerdir. Diğer taraftan kuruluşları aynı zamanlara tesadüf eden şirketlerinin nizamnâmeleri dışında faaliyetleriyle ilgili herhangi bir belgenin olmayışı da bu şirketlerin kâğıt üzerinde kurulmuş bir aldatmaca olabileceği kanısını oluşturur.

Diğer taraftan Mirmiroğlu'nun kurduğu şirketlere verdiği isimler düşünüldüğünde beklentisinin İstanbul'un işgal güçlerinin eline geçeceği yönünde olduğu anlaşılır. Yunan milliyetçiliğinin birer simgesi hâlindeki Olimpos ve Propondis'in (Antik Yunancada Marmara Denizi'ne verilen isimdir.) şirket isimleri için özellikle seçilmesi tesadüf olamaz. İşgal başarılı olduğu takdirde İstanbul'un Yunanlara verileceği dönemin hâkim görüşüdür. Nitekim Yunan vatandaşlarıyla bu dönemde iletişimini artırır. Patrik Meletios'la olan yakın arkadaşlığı da bunun kanıtı niteliğindedir. Bu süreçte Türk hükümetinin, Mirmiroğlu'nun bağlantıları sebebiyle kendisi üzerinde baskı kurması ve ayrıca 1922'de kurtuluş mücadelesinin başarıyla sonuçlanması Mirmiroğlu'nun kısa bir süreliğine ülkeden ayrılarak Avusturya'ya gitmesine neden olur. Bu sırada işgal güçlerinin sıkı bir taraftarı olan Meletios'un patriklik görevini bırakmak zorunda kalması Mirmiroğlu'nun işini zorlaştırır. Hamisiyle birlikte avukatlık lisansını da kaybeder. Üzerindeki baskı nedeniyle bir süre sonra ülkeyi terk etmek zorunda kalarak Kudüs'e giden Mirmiroğlu, daha sonra Türkiye'ye dönecek ve bundan sonra kitaplarını yazacaktır. Menderes'in başbakan olmasıyla siyasî bağlantılarını devreye sokar ve avukatlığa da bu şekilde geri döner.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları:

- BCA. 112-71-3; 128-33-1; 7-25-16.
 BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO). 4678/350777; 4648/348596; 4658/349288; 4690/351735.
 BOA. Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM.). 89/12.
 BOA. Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT). 1282/45-1; 2819/92;
 BOA. Hariciye Tahrirat (HR, TH.). 339/57.
 BOA. İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.). 123/14; 124/37; 124/36; 124/38;
 BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.). 684/53.
 BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV). 253/32; 252/51; 252/72.
 BOA. Sadaret Mukavelenamelere (A.)DVN.MKL.). 68/24; 22/27; 65/12; 87/25.
 BOA. Şura-yı Devlet (ŞD.). 1262/43; 1271/7; 3177/20.
 BOA, Zabtiye (ZB.). 325/74; 24/80.

Gazeteler/Yıllıklar

- Annuaire Oriental, 1921. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/2900> (29.10.2024)
 Annuaire Oriental, 1922. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/2894> (31.10.2024)
 Annuaire Oriental, 1924. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/2921> (01.10.2024)
 La Turquie <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4529538h/f1.item.r=m%C4%B1rm%C4%B1r.zoom>
 (25.10.2024)
 Stanboul <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bd6t5525701/f1.item.r=mirmiroglou.zoom> (24.10.2024)
 Takvîm-i Vekâyi', nr. 2974, 6, 20 Muharrem 1339 (4 Ekim 1920); nr. 3980,6, 29 Muharrem 1339 (13 Ekim 1920); nr. 4001, 7, 25 Safer 1339 (8 Kasım 1920); nr. 4069,5, 16 Cemaziyelevvel 1339 (26 Ocak 1921).

Araştırma ve İnceleme Eserler:

- Akyıldız, A. (1993). *Eski Tahviller ve Hisse Senetleri Osmanlı İmparatorluğu Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yılları*, Ankara: Türkiye Ekonomi Bankası Yayınları
 Akyıldız, A. (2001). *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları
 Akyıldız, A. (2010). "Şirket-i Hayriye". *İslam Ansiklopedisi*: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (39), 201-203.
 Akyıldız, A. (2018). *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*. İstanbul
 Balcı R. ve Sırma, İ. (2012). *Ticaret ve Ziraat Nezareti Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası
 Çakır, C. ve Akkuş, Y. (2015). "Osmanlı İstanbul'unda Ticaret". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla İstanbul Tarihi*: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Coşkun Yılmaz (Ed), (6), 154-199.
 Çapar, O. (2020). *Osmanlı Devleti'nde Fransız Sermayesi (1838-1914)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi
 Daloğlu, P. (2020). *Tanzimat Dönemi Muhasebe Kayıt Düzenine Bir Bakış: Şirket-i Hayriye Finansal Raporlaması*. İstanbul
 Erdinçli, İ. (2022). *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı'da Meyhaneler ve Müdavimleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
 Erdinçli: (2012). *Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı'da Birahaneler ve Birahanecilik (İstanbul ve İzmir Örneği)*. [Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Isparta
 Erkal, M. (1991). "Arşın". *İslam Ansiklopedisi*: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (3), 411-413.
 Eyice, S. (2014). "İstanbul'un Entelektüel Mazisi". *Derin Tarih*, (28), 36-40.

- Genç, M. (2021). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi I*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Gültekin, H. (2007). *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları
- Güran, T. (2013). 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar. İstanbul
- Huitième, T. (1909). *Revedu du Monde Musulman*. Paris
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k103803m/f104.item.r=mirmir.zoom> (24.10.2024)
- Kasalak, K. (2012). "Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 65-79.
- Kazgan, H. (2023). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*. İstanbul: Efil Yayınları
- Kazgan, H. (2022). *Galata Bankerleri*. İstanbul: Efil Yayınları
- Kıray, E. (2015). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul
- Kısa, A. (2019). *Osmanlı Devleti'nde Bayındırlık Faaliyetleri (1908-1918) Kapitülasyonlar, İmtiyazlar, Anonim Şirketler*. [Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Antalya
- Koraltürk, M. (1999). "Osmanlı Devleti'nde Şirketleşme, İlk Anonim Şirket ve Borsanın Kuruluşu". *Osmanlı: Yeni Türkiye Yayınları*, (3), 443-448.
- Koyuncu, N. (2012). "Hukuk Mektebinin Doğuşu". *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16 (3), 163-186.
- Kurt, B. (2014). "Osmanlı Sosyal Hayatında Yenileşmeye Bir Örnek: Buz Temininde Modernleşme ve Dersaadet Buz Fabrikası". *Nizam-ı Cedîd Başlangıcının 220. Yılı Münasebetiyle Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*, Mehmet Ali BEYHAN (Ed), İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 43-50.
- Kurt, B. (2023). "Osmanlı Son Döneminde Selanik'te Ticari Bir Teşebbüs: Olympos Bira Fabrikası", *Cumhuriyetin 100. Yılına Armağan "Türkler ve Balkanlar"*, Hakan ENGİN (Ed), İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 135-166.
- Kurt, M., Kuzucu, K., Çakır, B. ve Demir, K. (2016) "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Açılan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması". *OTAM*, 40 (Güz), 245-277.
- Küçük, C. ve Eertüzün, T. (1994). "Duyûn-ı Umûmiyye", *DİA*, 10, 58-62.
- Kütükoğlu, M. (1992). "Baltalimanı Muahedesi", *İslam Ansiklopedisi: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, (5), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 38-40.
- Kütükoğlu, M. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Martal, A. (1999). "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)". *Osmanlı: Yeni Türkiye Yayınları*, (3), 279-285.
- Okay, M. O. (1993). "Celâl SAhir Erozan", *İslam Ansiklopedisi: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, (7), 245-246.
- Önsoy, R. (1984). "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1838-1876". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 5-12.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserleri I)*. İstanbul
- Pamuk, Ş. (2009). *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. İstanbul
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. İstanbul.
- Quataert, D. (2013). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. İstanbul
- Sagun, Ç. (2023). "Kilise ve Mektepler Meselesi Ekseninde Rum Patrikhanesi'nin Milli Meclis Oluşturma Çabaları (1908-1910)". *Avrasya Uluslar arası Araştırmalar Dergisi*, 11 (35), 797-821.
- Stamatopoulos, D. (2017). "Hayatta Kalma Stratejileri: Avukat Vlademir Mirmiroğlu ve İşgal İstanbul'unda Rum Burjuvazisi (1919-1922)". *Yok Edilen Medeniyet: Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Gayrimüslim Varlığı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 104-112.

- Üsdiken, B. (2000). *Pera ve Beyoğlun'nda Bankalar, Bankerler, Sarraflar, Tefeciler, Kuyumcular*. İstanbul: Kentbank
- Tutel, E. (1997). *Şirket-i Hayriye.* İstanbul
- Yılmaz, C. (2011). *Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul: ScalaYayıncılık
- Yılmaz, F. (2011). *Osmanlı'nın Borç Batağı Duyûn-ı Umûmiye*. İstanbul: İz Yayıncılık

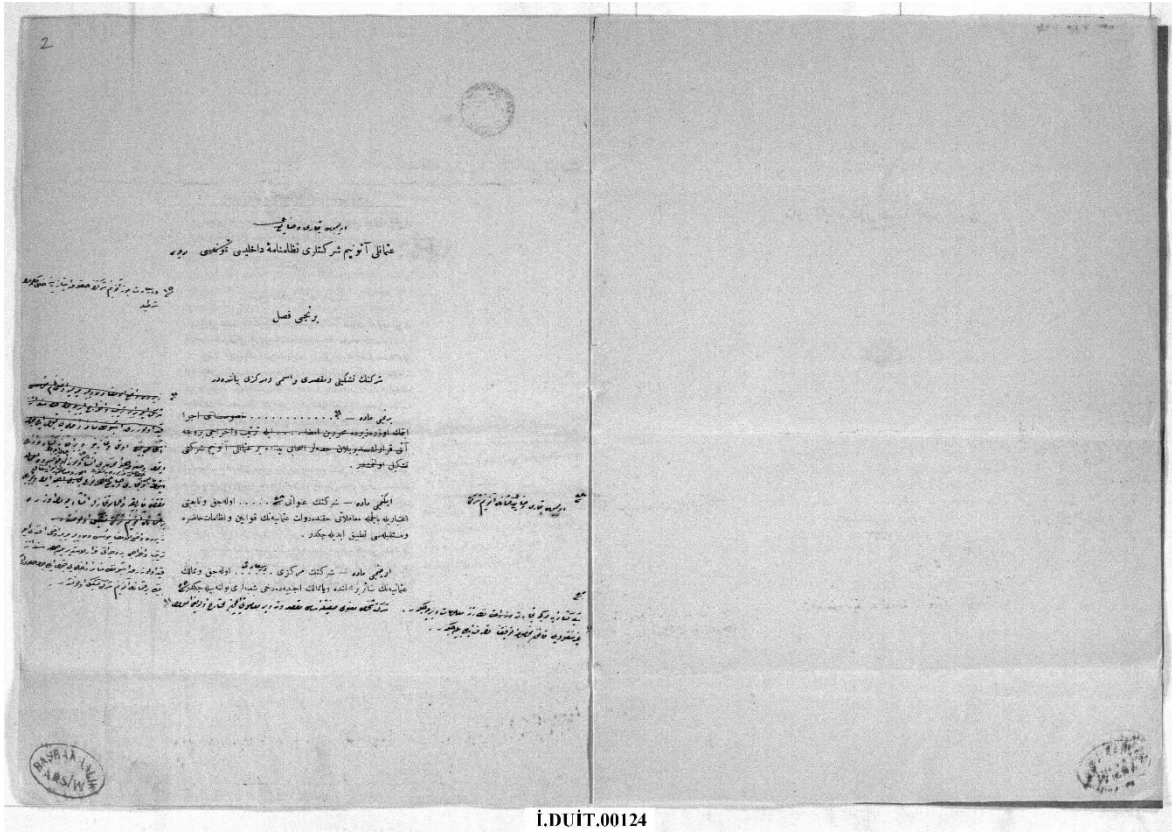
Ekler:

EK 1. Vladimir Mirmiroğlu



Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/simple-search?location=&query=Mirmir> (24.10.2024)

EK 2. Şirket Nizamnamesi: BOA. İ.DUİT. 124/37



Yazar Katkıları: Fikir-%100; Tasarım-%100; Denetleme-%100; Kaynaklar-%100; Veri Toplanması ve/veya İşleme %100; Analiz ve/ veya Yorum-%100; Literatür Taraması-%100; Yazıyı Yazan-%100; Eleştirel İnceleme-%100.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept -%100; Design-%100; Supervision-%100; Resources-%100; Data Collection and/or Processing-%100; Analysis and/or Interpretation-%100; Literature Search-%100; Writing Manuscript-%100; Critical Review-%100.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.



Ekinci Gazetesi'nde Osmanlı Devleti ile İlgili Haberler (1876-1877)

News about the Ottoman Empire in Ekinci Newspaper

Prof. Dr.

Okan YEŞİLOT

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul-Türkiye
E-mail: oyesilot@marmara.edu.tr



Geliş Tarihi/Received: 4.11.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 12.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Okan YEŞİLOT
oyesilot@marmara.edu.tr

Atf /Cite this article:

Yeşilot, O. (2024). Ekinci Gazetesi'nde Osmanlı Devleti ile İlgili Haberler (1876-1877). *ETÜT Dergisi*, 9, 32-39.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Uzun yıllar Çarlık Rusya'nın hakimiyeti altında yaşayan Azerbaycan'da kültürel bilinç ve bağımsızlık fikrinin oluşmasında aydınların önemli katkıları olmuştur. Bu aydınların ilk ve en önemlilerinden biri de Hasan Melikzade Zerdabi'dir. Zerdabi yalnızca Azerbaycan Türkleri tarafından değil başlattığı basın yayın faaliyetleri sayesinde bütün Türk Dünyası tarafından tanınmıştır. Zerdabi'nin büyük zorluklar ve mücadeleler sonrasında çıkarmayı başardığı *Ekinci* gazetesi Azerbaycan'da Türkçe yayımlanan ilk gazetedir. Azerbaycan halkının uyanışında rol model olarak öne çıkan *Ekinci* gazetesi Türk Dünyasında yaşanan gelişmelere satırlarında genişçe yer vermiştir. *Ekinci*'de, Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu ve Avrupa Devletleri ile ikili ilişkileri; Osmanlı-İran ilişkileri, Osmanlı-Afrika ilişkileri, Rusya Müslümanları, Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyan ve diğer gayrimüslim halklar, Osmanlı'nın eğitim meseleleri, Bosna ve Balkanlarda yaşanan gelişmeler, Osmanlı-Mısır ilişkileri, Osmanlı-Orta Asya ilişkileri ve savaş yardımları yer bulmuştur. Bu çalışmada *Ekinci* gazetesinin Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik açıdan zorlu bir dönemden geçtiği 1876-1877 yılları arasında yayınlanan nüshalarına ağırlık verilmiştir. Bu dönemde Osmanlı'nın yönetim kademesinde gerçekleşen büyük ya da küçük tüm değişimler *Ekinci*'de yer alırken aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu siyasi buhran da gözler önüne serilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hasan Melikzade Zerdabi, *Ekinci*, Azerbaycan, Osmanlı Devleti, Bakü

Abstract

In Azerbaijan, which was under the rule of Tsarist Russia for a considerable period of time, intellectuals played a pivotal role in shaping the country's cultural consciousness and the concept of independence. One of the earliest and most significant of these intellectuals was Hasan Melikzade Zerdabi. Zerdabi was acknowledged not only by the Azerbaijani Turks but also by the wider Turkic community as a result of the press and broadcasting activities he initiated. The newspaper *Ekinci*, which Zerdabi was able to publish following considerable challenges and adversity, was the inaugural Turkish-language publication in Azerbaijan. The *Ekinci* newspaper, which served as a model for the awakening of the Azerbaijani people, provided extensive coverage of developments in the Turkic world. The political situation of the Ottoman Empire and its bilateral relations with European states, Ottoman-Iranian relations, Ottoman-African relations, the Muslim populations of Russia, Christian and other non-Muslim peoples living under Ottoman rule, the educational issues of the Ottoman Empire, developments in Bosnia and the Balkans, Ottoman-Egyptian relations, Ottoman-Central Asian relations and war aid were all subjects covered in the pages of *Ekinci*. This study concentrates on the content of the *Ekinci* newspaper, published between 1876 and 1877, a period during which the Ottoman Empire was experiencing significant political and economic challenges. During this time, the newspaper provided comprehensive coverage of developments within the Ottoman administration, including both major and minor changes, while also shedding light on the political crisis unfolding within the country.

Keywords: Hasan Melikzade Zerdabi, *Ekinci*, Azerbaijan, Ottoman Empire, Baku

Giriş

Uzun yıllar Çarlık Rusya'nın hakimiyeti altında yaşayan Kafkasya ülkelerinde kültürel bilinç ve bağımsızlık fikrinin oluşmasında bazı şahısların son derece önemli katkıları olmuştur. Tarihi süreç içerisinde Azerbaycan Türklerinin yaşadığı gelişmeler, halkın milli benliğini kaybetmemesi ve kendi topraklarında bağımsızca yaşaması için yapılan mücadele sonucunda aydınlar sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu aydınların ilklerinden ve en önemlilerinden biri de Hasan Melikzade Zerdabi'dir. Zerdabi yalnızca Azerbaycan Türkleri tarafından değil başlattığı basın yayın faaliyetleri sayesinde bütün Türk dünyası tarafından tanınan bir sima olmuştur.

Eğitimci, yazar, pedagog, milliyetçi ve hayırsever bir kişi olan Zerdabi, Azerbaycan'ın milli uyanışında önemli bir yere sahip olan *Ekinci* gazetesini çıkarmıştır. Zamanla yoksullaşmış zengin ve köklü bir aileden gelen Zerdabi'nin ailesi eğitime ve kültüre önem veren bir aile olarak ön plana çıkmaktadır (*Revoljosiya i Kultura*, 1939: 112; Melikova, 1985: 36). Dünya görüşü Moskova Üniversitesi'nde eğitim gördüğü sırada oluşan Zerdabi'nin halkçılık fikriyle tanıştığı bu dönem hayatının geri kalanına doğrudan etki etmiştir (Memmedov, 1993: 144-54). Balkar Türklerinden Hanife Hanım Abayeva ile evlenen Zerdabi, hanımıyla birlikte Azerbaycan'ın eğitim sistemine katkıda bulunmuş, yoksul çocukların parasız şekilde eğitim görmesi için çalışmıştır. Hayatları Azerbaycan'daki kasaba ve şehirleri gezerek yoksul çocukların eğitimi için yardım toplamakla ve onları eğitmekle geçen Zerdabi ailesi 1875 yılından itibaren çıkarmaya başladıkları *Ekinci* gazetesi ile bütün Rusya Müslümanlarının kültürel uyanışına katkı sağlamıştır.¹

Azerbaycan maarifçilerinin en önemli temsilcilerinden olan Zerdabi, Rus okullarında eğitim aldığı dönemde "milletim için ne yapabilirim" düşüncesiyle hareket etmiş, Moskova Üniversitesi'nden gelen asistanlık teklifini kabul etmeyerek ülkesine dönmüştür. Çalışma hayatı boyunca maruz kaldığı haksızlıklarla mücadele eden Zerdabi, Azerbaycan halkına sahip olmaları gereken hakları anlatmak için mücadele etmiştir. Azerbaycan'ın geleceği olan gençlerin yetişmesi ve iyi bir eğitim alması için hayır cemiyeti kuran ve gençlerin eğitimiyle eşli Hanife Hanım'la birlikte birebir ilgilenen Zerdabi'nin en büyük atılımı toplumun her kesimine hitap eden *Ekinci* gazetesini yayınlamak olmuştur. Halkı aydınlatmak için hayır cemiyeti kurmak, tiyatroyu yaygınlaştırmak ya da öğretmenlik mesleğini en iyi şekilde yapmanın yeterli olmayacağını düşünen Zerdabi bu uğurda Rusya Türklerinin ilk Türkçe gazetesi olan *Ekinci*'yi neşretmiştir (Yeşilot, 2012: 173-174).

Gazetenin halkı aydınlatmada çok iyi bir araç olduğuna inan Zerdabi, halkı "gaflet" uykusundan uyandırmak, eğitim ve bilimle ilgili fikirlerini duyurmak için *Ekinci*'yi çıkarmaya karar vermiştir. İlk sayısı 22 Temmuz 1875'te yayımlanan *Ekinci* gazetesi, Azerbaycan'ın ilk millî gazetesidir (Memmedov, 1977: 3). Çarlık Rusya'nın baskıcı ve sert tutumundan dolayı ana dilde gazete çıkarmanın hayal olarak görüldüğü bu dönemde zor süreçlerden geçerek *Ekinci*'yi çıkarmayı başaran Zerdabi, gazeteyi amacına uygun olarak kullanmış ve Azerbaycan halkının aydınlanmasına öncülük etmiştir (Köyüsov, 1976: 3). Çarlık Rusya'nın tüm baskıcı tutumuna rağmen yayın hayatına başlayan *Ekinci*, Azerbaycan matbuatının ilk örneği ve temeli olmasının yanında Türk dünyası tarafından yakından ve ilgiyle takip edilmiştir. Azerbaycan'da matbuat alanında yapılacak olan girişimlerin ilk örneği ve yol göstericisi olan *Ekinci*, Azerbaycan toplumunun içinde bulunduğu durumu halka gösterirken aynı zamanda tüm sorunlara çözüm arayan bir araç işlevi görmüştür. Devrin önde gelen aydınlarının fikirlerinin halka ulaşmasında ve yayılmasında en önemli araç haline gelen *Ekinci*, aynı zamanda Türk dünyasında dil birliği ve sade Türkçenin de savunucusu olmuştur. Bu konuda emsallerine örnek teşkil etmesi *Ekinci*'nin Azerbaycan basınındaki yerinin anlaşılması açısından önemlidir. Türk dünyasının birlik ve beraberliğinin temeli sayılabilecek bir noktada duran *Ekinci*, döneminde önde gelen aydınlarının da yol göstericisi olmuştur (Yeşilot, 2012: 174-178).

Zerdabi'nin "her vilayetin gazetesi o vilayetin aynası olması gerek" sözüyle yayınlamaya başladığı *Ekinci*, "dahiliye", "ekin ve ziraat", "ilmî haberler" ve "taze haberler" başlıklı dört bölümden oluşmaktadır. "Taze haberler" kendi içinde beş kısma ayrılmış, bu bölüme bağlı ikinci kısımda ise Rusya başta olmak üzere "diğer devletlerin siyasetleri" hakkında bilgiler yer almıştır (Yahyazade, 1950: 315-319; *Ekinci*, 22 İyul 1875, No: 1).

Gazetenin bölümleri devrin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak hazırlanmış, Osmanlı Devleti ile ilgili haberler de ilgili bu bölümlerde verilmiştir. *Ekinci*'de Osmanlı Devleti ile ilgili yayımlanan haberler; "Osmanlı'nın İran ile ilişkileri", "Balkan devletleri ile yaşanan gelişmeler", "Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan gayrimüslim halklar", "Osmanlı'da yaşanan iç karışıklıklar" ve "Osmanlı'nın iktisadi hayatı" şeklinde tasnif edilebilir.

¹ Azerbaycan'ın kültürel uyanışına ve eğitimdeki gelişmelere katkı sağlayan kadın simaların öncülerinden olan Hanife Hanım Melikova hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot, 2023: 331-344).

1. *Ekinci'*de Osmanlı Devleti ile İlgili Yayınlanan Haberler

1.1. Osmanlı Devleti'nde Yaşanan İç Karışıklıklar ve İktisadi Durum

*Ekinci'*nin yayınlandığı zaman aralığı Osmanlı Devleti'nde siyasi, sosyal, ekonomik ve toplumsal birçok değişimin yaşandığı bir dönem rast gelmiştir. Osmanlı'nın Rusya ile mücadelesinin yoğunlaştığı, Balkanlarda Panславist politikaların ve ayrılıkçı düşüncelerin hızla arttığı bu dönemde Osmanlı toplumunda Batıcı fikirlerin başlaması, Rusya ile yapılan savaşların uzaması, ekonomik olarak yaşanan durgunluğa savaş yükünün eklenmesi halk arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Osmanlı toplumunda yaşanan gelişmeler kısa haberler şeklinde *Ekinci* gazetesinin satırlarına da yansımıştır.

Bu dönemde *Ekinci'*de yayınlanan haberler İstanbul'daki durumu gözler önüne sermektedir. Bu haberlerin ilk örneği, 11 Mayıs'ta mescitlerde eğitim alan bir grup gencin, Sultan Abdülaziz'i ziyaret etmek için Sultan Ahmed Mescidinde toplandığı yönündeki haberdur. Gençlerin padişahın isteği Şeyhülislam Hasan Efendi ve Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın azledilmesidir. Osmanlı gençlerinin böyle bir adım atması üzerine harekete geçen yabancı devletlerin konsolosları ise "İstanbul'da yaşayan tebaalarını korumak adına" savaş gemilerini Boğaz'a konuşlandırmıştır. *Ekinci'*nin yazdığına göre; Osmanlı halkının isteği, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek yerine Sultan Abdülmecid'in oğlu Murad Efendi'yi tahta çıkarmak yönündeydi (*Ekinci*, 27 May 1876, No: 10, 4). Azledilmesi istenen Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, babası Şam ve Bağdat valiliklerinde bulunmuş bürokrat bir aileden gelmekteydi. Divan Katipliği yaparak başladığı kariyeri Mustafa Reşid Paşa'nın dikkatini çekmesi üzerine farklılaşmıştır. İlk olarak Sadaret Mektupçuluğuna getirilen Nedim Paşa, kısa sürede Hariciye Nazır Vekilliği görevine kadar yükselmiş bir süre sonra ise Trablusgarp Valiliği'ne atanmıştır. Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile alakasının ortaya çıkması üzerine İstanbul'a dönen Nedim Paşa, Âli Paşa'nın ölümünden sonra saraya yakınlığından dolayı Sadrazam olarak göreve başlamıştır. Onun döneminde Tanzimat reformlarını savunan bürokratların saraydan uzaklaştırılarak sürgün edilmesi ve Sultan Abdülaziz'in hakimiyetini güçlendirmek yönünde adımlar atılması tepkilere sebep olmuş bu sebepten sadrazamın azledilmesi istenmiştir (İnan, 1982: 259-314; Kaya, 2015: 61-63). *Ekinci'*de yer alan bir başka habere göre ise öğrencilerin diğer bir isteği Osmanlı topraklarında bulunan Rus temsilcisi General İgnatyev'in İstanbul'dan gönderilmesi yönündeydi. Ancak buna rağmen İgnatyev halktan korkmadığını göstermek için İstanbul sokaklarında dolaşmayı tercih etti (*Ekinci*, 11 İyün 1876, No: 11, 4). Dönemin Rus elçisi olan İgnatyev, Rusya'nın Balkanlarda daha açık bir politika takip etmesini isteyen isimlerin başında gelmekteydi. Rus kamuoyunda oldukça popüler biri olan İgnatyev, Belgrad Hükümetinin "Balkan birliği kurma" fikrinin açık destekçisiydi ve Balkan topraklarında gerçekleşen en ufak bir hareketlenmeyi St. Petersburg'a bildirmekteydi (Kapıcı, 2015-2: 92-92).

Ekinci, 11 Haziran 1876'da yayınlanan sayısında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma geniş şekilde yer vermiştir. Bu dönemde Sultan Abdülmecid'in tahttan indirilmesi büyük yankı bulmuş ve gazetenin sütunlarına "Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Efendi'nin azledilmesinden sonra Valide Sultan'ın harekete geçerek kurbanlar kestirdiği, para dağıtarak halkı sultandan razı etmek istediği" şeklinde yansımıştır. Ancak Valide Sultan'ın bu çabaları boşa çıkmış ve göreve yeni başlayan Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Vezir Mithat Paşa, 17 Mayıs'ta General Redif Paşa'yı Sultan Abdülaziz'e göndererek padişahı azlettiklerini bildirmişlerdir.² Bundan sonra konuyla ilgili detay vermeyi sürdüren *Ekinci*, Sultan Abdülaziz'in çocukları ve annesiyle birlikte Topkapı Sarayı'na hapsedildiğini de yazmaktadır. Sultan Abdülaziz'in azledilmesinden sonra tahta çıkan V. Murad için İstanbul'da üç gün üç gece eğlenceler düzenlenmiştir. *Ekinci*, Sultan V. Murad'ı Avrupa'da eğitim almış, Farsça, Frenkçe ve İngilizceyi iyi bilen padişah olarak tanıtmıştır (*Ekinci*, 11 İyün 1876, No: 11, 4). Sultan V. Murad'ın tahta çıkmasında doğrudan etkili olan isimler arasında Midhat Paşa gelmekteydi. Genç Osmanlıların özgürlükçü düşüncelerine göre ideal bir padişah olarak görülen V. Murad, henüz şehzadeligi döneminde Fransız Maşrik-ı Azamı tarafından masonluğa kabul edilmiş olması sebebiyle liberal ve modern eğilimli bir padişah olabileceğini düşündürmekteydi (Yılmaz, 2023: 204).

Bu dönemde *Ekinci'*de yayınlanan bir haberde Osmanlı'da Müslümanlar iki gruptur ifadesi yer almaktadır. Birine "Kadim" diğerine "Yeni Türk" denilen bu iki gruptan Yeni Türklerin Avrupa eğitimi ve terbiyesi aldığından bahsedilmektedir.³ Mısır Hidivi'nin kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın liderlik ettiği bu grubun diğer öncülleri olarak

² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Uzunçarşılı, 1943: 349-373).

³ Enver Koray'a göre "Yeni Osmanlılar" deyimini özellikle 1865-1876 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yazıları ve fikirleri ile sivrilmiş Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi isimleri ve onların meydana getirdiği topluluğu tanımlamak için kullanılmıştır. (Koray, 1983: 563).

Mithat Paşa ile Avrupa Sefiri Muhtar Sadık Paşa'ya işaret edilmektedir. *Ekinci* gazetesinde yer alan habere göre Osmanlı Devleti'nin yönetimi o dönemde Yeni Türklerin elindedir (*Ekinci*, 11 İyün 1876, No: 11, 4). Hatta Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa "Kadim Türk" grubundan oldukları gerekçesiyle halk tarafından öldürülmüştür (*Ekinci*, 11 İyün 1876, No: 11, 4). Mahmud Nedim Paşa ise azledildikten hemen sonra halkın hışmından kaçarak Rusya'nın Odessa şehrine sığınmıştır. *Ekinci*'nin bu haberdeki kaynağı ise *Novi Telgraf* gazetesidir (*Ekinci*, 11 İyün 1876, No: 11, 4).

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden hemen sonra Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Osmanlı Devleti'nin Dışişlerinden sorumlu Reşit Paşa'da suikasta uğramış, bu haberde *Ekinci*'nin sayfalarında kendine yer bulmuştur. *Ekinci*'nin 12 numaralı sayısında yer alan bir haberde Osmanlı gazetelerine atıfta bulunularak; 5 Haziran'da Mithat Paşa'nın evinde gerçekleşen toplantıya değinilmektedir. Buna göre Mithat Paşa'nın evinde toplanan vezirler millet meclisi oluşturmak için bir araya gelmiş ancak Hasan adlı bir Çerkez toplantıyı basarak Serasker Hüseyin Avni Paşa, Reşit Paşa ve Mithat Paşa'nın bir askerini öldürmüştür. Yine aynı gazetelere göre bu suikastı gerçekleştiren oğluna ihanet edildiğini düşünen Sultan Abdülaziz'in annesidir. Osmanlı sınırları içinde yayınlanan gazetelere dayanarak verilen bu iddiaya karşılık ülke dışındaki haberlere de atıfta bulunulmuştur. Buna göre Hüseyin Avni Paşa ve Reşit Paşa'nın öldürülmesinin asıl sebebi meclis oluşturmak konusunda istekli olmamasıdır. Suikastı gerçekleştiren Çerkez ise idam edilmiştir (*Ekinci*, 25 İyün 1876, No: 12, 4). Suikasttan hemen sonra Hüseyin Avni Paşa'nın yerine Abdülkerim Paşa, Reşit Paşa'nın yerine ise Saffet Paşa tayin edilmiştir (*Ekinci*, 11 İyül 1876, No: 13, 4).

Ekinci'nin birkaç sayı sonrasında ise başka gazetelere atıfta bulunularak Sultan Murad'ın dermansız bir hastalığı olduğu yazmaktadır. Sultan Murad yerine kardeşi Abdülhamid'in geçmesini isterken dönemin vezirleri savaş bitinceye kadar bu konunun gündeme gelmesini istememişlerdir (*Ekinci*, 9 Avgust 1876, No: 15, 3). Burada bahsi geçen savaşın, 1876-1877 Osmanlı-Sırp Savaşı olması muhtemeldir. Bu dönemde *Ekinci*'ye yansıyan bir diğer haberde Sırplarla yapılan savaşa atıfta bulunulması bu durumu kanıtlamaktadır. Buna göre, Sırplarla süren savaş sırasında İstanbul'a gelen bir grup talebe Hacı Şükür Efendi'nin liderliğinde Dolmabahçe Sarayı'na giderek "padişahım çok yaşasın" diyerek Sultandan razı olduklarını dile getirmiş ancak konferans şartlarının kabul edilmesini istemişlerdir (*Ekinci*, 18 Yanvar 1877, No: 2, 4). Burada bahsi geçen konferans ise İstanbul'da toplanan Tersane Konferansıdır. Ancak konferanstan istenen sonuç alınamamıştır. Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da toplanan konferansın hiçbir şartını kabul etmemesi üzerine konferans sonlandırılmış, Avrupa Devletlerinin temsilcileri İstanbul'dan ayrılmıştır. Fakat Avrupa ülkeleri Osmanlı Devleti ile görüşmeye ve vekillerini İstanbul'da bırakmaya devam etmiştir. Bu dönemde Sırp ve Karadağ ile barış görüşmelerini gerçekleştiren Osmanlı Devleti, Karadağlıların toprak taleplerine karşılık birçok Sırp kalesinin Osmanlı Devleti'nde kalmasına yönelik bir hâkimiyet talebinde bulunmuştur (*Ekinci*, 18 Yanvar 1877, No: 2, 4; *Ekinci*, 2 Fevral 1877, No: 3, 4).

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi duruma da değinen *Ekinci*, konuyla ilgili yayınlamış olduğu bir haberde Osmanlı Devleti'nin borçlarından ve bu borçlar için aldığı tedbirlerden bahsetmiştir. Devletin bu borcu ödemek için öncelikle diğer devletlerden gelen mallardan alınan gümrük vergisini arttıracaklarını yazan *Ekinci*, 100 manat değerindeki bir maldan alınan 7 manatlık verginin 20 manata çıkacağından bahsetmektedir. Ayrıca Mısır'ın vergisinin arttırılacağını ve çalışanların maaşlarının azaltılacağını yazmaktadır (*Ekinci*, 5 Avqust 1875, No: 2, 4).

Aynı dönemde vezir meclisinde okunan bir hatt-ı şerifte Osmanlı Devleti'nin her vilayetinde kârhanalar ve fabrikalar açılması için gayret gösterilmesi ve yeni yollar yapılmasının lazım geldiği söylenmektedir. Hatt-ı şerifte adı geçen bir diğer önemli husus ise İstanbul'dan Bağdat'a uzanması istenen bir demiryolu yapımı meselesidir (*Ekinci*, 21 Avqust 1875, No: 3, 4). Ayrıca bu dönemde tahta çıkan Sultan V. Murad, ülkenin içinde bulunduğu iktisadi durumu göz önünde bulundurarak kendisine verilen meblağın dörtte birini hazineye aktarmıştır (*Ekinci*, 11 İyün 1876, No: 11, 4).

Ekinci'ye göre, 24 Mayıs'ta Sultan Abdülaziz'in kendisini öldürmesi üzerine ona ait nakdi para da hazineye aktarılmış bu paranın bir kısmı yaklaşık 1 yıldır maaşlarını alamayan çalışanlara verilmiştir. Sultan Abdülaziz'den kalan paranın önemli bir kısmı devlet borçlarının faizine, diğer kısmı ise savaş masraflarını karşılamak üzere ayrılmıştır (*Ekinci*, 11 İyün 1876, No: 11, 4). Bu dönemde tahta bulunan Sultan V. Murad ise mal varlığının bir kısmını Osmanlı hazinesine bağışlamıştır. Yıllık üç buçuk milyon manat gelir getiren bu mal varlıklarının yanında padişah kendisine mahsus atların önemli bir kısmını da satarak askeriyeğe bağışta bulunmuştur (*Ekinci*, 25 İyün 1876, No: 12, 4).

1.2. Osmanlı Devleti'nde Uygulamaya Koyulan Yeni Anayasa

Sultan V. Murad, tahta çıktıktan hemen sonra Mithat Paşa'nın millet meclisi konusunda yazdığı kanunu halka duyurmuştur (*Ekinci*, 11 İyul 1876, No: 13, 4). Bu yeni yasaya göre; Osmanlı Devleti'ne bağlı olan halklar içinde 25 yaşına gelmiş ve mal varlığı olan şahıslardan tayin edilen vekiller İstanbul'a gönderilecek ve bu vekillerden genel bir meclis oluşturularak iki kısma ayrılacaktı. 120 kişiden oluşması planlanan birinci meclis, devletin tüm masraflarına ve yeni çıkarılan kanunlarına bakacak, çalışanları Sultan tarafından belirlenen 50 kişilik meclis ise birinci meclisin baktığı işleri tasdik etme yetkisine sahip olacaktı. Meclisten görüşülen tüm yasalar Sultan'ın onaylamasından sonra faaliyete geçecekti. *Ekinci* tarafından "konstitusiyon" olarak adlandırılan bu yönetim şekli, aynı zamanda "bütün Avrupa devletlerinde böyledir" şeklinde haber olarak verilmiştir (*Ekinci*, 6 Noyabr 1876, No: 21, 3).

Kanunun okunmasının hemen ardından birkaç şahıs, "Avrupa Devletlerinin gücüyle yeni kanun çıkarılıyor" diyerek isyan etmiş ve isyancılar hapse atılmıştır. *Ekinci*'ye göre bu isyandan sonra harekete geçen İstanbul uleması bir araya gelerek Sultan'ın faaliyetlerine ve yeni çıkarılan kanunlara razı olduklarını bildirmişlerdir (*Ekinci*, 6 Noyabr 1876, No: 21, 3).

Ekinci, 1876 yılının son ayında resmi olarak ilan edilecek Kânûn-ı Esâsî'ye muhtemel sonuçlarına sütunlarında fazlasıyla yer vermiştir. Anayasanın ilanından sonraki ilk gazetede anayasanın şartları: Osmanlı Sultanı, Müslümanlar için Halife, Osmanlı'ya tabii diğer halklar içinse anayasanın uygulayıcısı ve padişah olarak tanımlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin dini İslam'dır vurgusunun yanında Müslüman olmayan halka kendi dini kurallarını yerine getirmeleri serbestliği tanınmıştır (*Ekinci*, 4 Yanvar 1877, No: 1, 3).

1.3. *Ekinci* Gazetesine Göre Avrupalı Devletlerin Osmanlı'ya Karşı Tutum ve Düşünceleri

Ekinci'de Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'yle ilgili ilk görüşleri XIX. yüzyılın sonunda yaşanan Osmanlı-Sırp Savaşına yönelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Avrupa Devletlerinin hepsi Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmayacaklarını ve Osmanlı Devleti'ne tabii olan Sırp ve Karadağ eyaletlerinin Osmanlı Devleti'yle olan münasebetlerinin Osmanlı'nın içişleri olduğunu dile getirmişlerdir (*Ekinci*, 25 İyun 1876, No: 12, 4). Aynı dönemde Rusya ve Avusturya İmparatorluklarının üyeleri de görüşmüş ve Osmanlı-Sırp Savaşı'na karışmayacakları yönünde karar bildirmişlerdir (*Ekinci*, 11 İyul 1876, No: 13, 3-4). Bu dönemde İngiliz sömürgeci olan Hindistan'da yayınlanan yerel gazetelerde ise İngiliz halkına açık çağrıda bulunmuş ve Osmanlı Devleti'nin tarafının tutulması istenmiştir (*Ekinci*, 8 Oktyabr 1876, No: 19, 3). Avrupalı devletler, devlet statüsünde tarafsız olacaklarını beyan etmelerine rağmen kendi halklarının Sırp ve Karadağ halkına para ve daha başka şeylerde yardım yapmasına engel olmamışlardır. *Ekinci* bu durumu şu şekilde özetlemektedir: "Rusya halkı adı geçen Hristiyanların hem dil hem de mezhep kardeşidir. Onlara fazlasıyla yardım edebilir" (*Ekinci*, 9 Avgust 1876, No: 15, 3). *Ekinci*'de yer alan bir diğer haber ise bu durumu destekler niteliktedir: "Avrupa Devletleri Osmanlı'nın işlerine karışmıyor fakat kendi isteği ile müdahale eden ve para gönderen çoktur" (*Ekinci*, 8 Sentyabr 1876, No: 17, 3-4). Tüm bu söylemlere rağmen bu dönemde Rusya, Osmanlı sınırına asker yığmakla meşguldü (*Ekinci*, 6 Noyabr 1876, No: 21, 3).

Rus Çar'ının 29 Ekim'de Moskova'da yaptığı konuşma Rusya'nın faaliyetlerinin açıklamalarıyla çeliştiğini göstermesi bakımından önemlidir. *Ekinci*'ye göre Çar, 29 Ekim'de gerçekleştirilen konuşmada Slav kardeşleri için her şeyin iyi olmasını isterken olası bir savaş durumunda Moskova halkının yardımını talep etmiş ve olumlu cevap almıştır (*Ekinci*, 6 Noyabr 1876, No: 21, 3). Tam da bu dönemde Osmanlı Devleti yeni kanunlar çıkarıp topraklarında yaşayan halkların serbestliğini arttırdığını ilan etmiştir (*Ekinci*, 4 Yanvar 1877, No: 1, 3). *Ekinci*'de yer alan bu habere göre Osmanlı Devleti'nde durum günden güne zorlaşmaktadır. Sırbistan ve Karadağ'da savaş başlamadan önce Osmanlı sınırlarında yaşayan Hristiyan halkların kendilerine yardım edeceğini düşünmüşler (*Ekinci*, 11 İyul 1876, No: 13, 4) ve bu konuda haklı çıkmışlardır.⁴

Sonuç

Rusya ile İran arasındaki hâkimiyet mücadelesi sırasında toprakları kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılan Azerbaycan, XIX. yüzyılın sonundan itibaren kültürel gelişmelere açık hâle gelmiştir. Bu dönemde özellikle Rusya ve Avrupa'da eğitim gören aydın kesimin ülkesine hizmet etmek amacıyla gerçekleştirdikleri faaliyetler Azerbaycan'ın siyasi ve sosyal dönüşümünde öncü olmuştur. XIX. yüzyılın önemli aydınlarından biri olan Hasan Melikzade Zerdabi, Azerbaycan'ın kültürel uyanışında ve milli basın ortaya çıkmasındaki en önemli isimlerden biridir. Zerdabi'nin büyük zorluklar ve mücadeleler sonrasında çıkarmayı başardığı *Ekinci*, Azerbaycan'ın ilk milli gazetesidir.

⁴ Osmanlı Sırp Savaşı *Ekinci* gazetesinin birçok sayısında kendine yer bulmuştur. Bu konunun örnekleri için bk. *Ekinci*, 28 April 1877, No: 9; *Ekinci*, 1 Sentyabr 1877, No: 18; *Ekinci*, 15 Sentyabr 1877, No: 19; *Ekinci*, 29 Sentyabr 1877, No: 20.

Azerbaycan'ın ilk milli gazetesi olma özelliğinin yanı sıra Türk Dünyasının yakından takip edilmesinde de öncü olan *Ekinci*, bu dönemde siyasi ve sosyal birçok karışıklık içinde bulunan Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelere satırlarında yer vermiştir. Bu dönemde *Ekinci* gazetesinde Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu ve Avrupa Devletleri ile ikili ilişkileri daha fazla yer alırken aynı zamanda; Osmanlı-İran ilişkileri, Rusya Müslümanları, Osmanlı-Afrika ilişkileri, Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyan ve diğer gayrimüslim halklar, Osmanlı'nın eğitim meseleleri, Bosna ve Balkanlarda yaşanan gelişmeler, Osmanlı-Mısır ilişkileri, Osmanlı-Orta Asya ilişkileri ve savaş yardımları gazetenin satırlarına yansımıştır.

Çalışmada, *Ekinci*'nin Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik açıdan zorlu bir dönemden geçtiği 1876-1877 yılları arasında yayınlanan nüshalarına ağırlık verilmiştir. Bu dönemde Osmanlı'nın yönetim kademesinde gerçekleşen büyük ya da küçük tüm değişimler *Ekinci*'de yer alırken aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu siyasi buhran da gözler önüne serilmiştir. Bu bağlamda Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek Sultan V. Murad'ın tahta çıkışı *Ekinci*'nin satırlarına yansımış, 1876 yılında yaşanan anayasa değişikliği en çok üzerinde durulan konulardan biri olmuştur. XIX. yüzyılda Azerbaycan topraklarının Rusya yönetimi altında bulunması 1876 anayasasının her bir maddesinin *Ekinci*'de ayrıntılı olarak açıklanmasının önemli bir sebebi olarak görülebilir. Azerbaycan halkının uyanışında rol model olarak öne çıkan *Ekinci*, Türk Dünyasında yaşanan gelişmelere satırlarında genişçe yer vererek Azerbaycan halkının siyasi, sosyal ve kültürel gelişimine katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Kaynaklar

- Ekinci*, 22 İyul 1875, No: 1.
- Ekinci*, 5 Avqust 1875, No: 2.
- Ekinci*, 21 Avqust 1875, No: 3.
- Ekinci*, 27 May 1876, No: 10.
- Ekinci*, 11 İyun 1876, No: 11.
- Ekinci*, 25 İyun 1876, No: 12.
- Ekinci*, 11 İyul 1876, No: 13.
- Ekinci*, 9 Avgust 1876, No: 15.
- Ekinci*, 8 Sentyabr 1876, No: 17.
- Ekinci*, 8 Oktyabr 1876, No: 19.
- Ekinci*, 6 Noyabr 1876, No: 21.
- Ekinci*, 4 Yanvar 1877, No: 1.
- Ekinci*, 18 Yanvar 1877, No: 2.
- Ekinci*, 2 Fevral 1877, No: 3.
- Ekinci*, 28 Aprel 1877, No: 9.
- Ekinci*, 1 Sentyabr 1877, No: 18.
- Ekinci*, 15 Sentyabr 1877, No: 19.
- Ekinci*, 29 Sentyabr 1877, No: 20.
- “Hasanbey Melikov Zerdabinin Tercüme-yi Halı”. (1939). *Revolyosiya i Kultura*, No: 6, Bakı.
- İnan, M.K. (1982). *Son Sadrazamlar I*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kapıcı, Ö. (2015-2). “Slav Birliğinden Balkan Birliğine: 1866-1868 Birinci Balkan İttifakı ve Rus Dış Politikasında Balkan Çıkmazı”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. (28) 77-119.
- Kaya, G. (Güz 2015). “Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi”. *OTAM*. (38), 55-94.
- Koray, E. (1983). “Yeni Osmanlılar”. *Belleten*, C XLVII, S 186, 563-582.
- Köyüşov, Z. (1976). “Maarif ve Traggi Çarcısı”. *Azerbaycan Kommunisti*, No: 5.
- Melikova, H. (1985). “Biografiya Gasan Beka Melikova-Zardabi”. *Sovremenniki O G. Zardabi*, Bakı: Elm.
- Memedov, V, (1977). *Gazeta Ekinci*. Bakı.
- Memmedov, Z. (1993). “Hasanbey Melikov Zerdabinin Dünya Görüşünde Gabakçıl Rus İlmi ve Medeniyetinin Tesiri”. *Azerbaycan Jurnalı*, No: 2.
- Uzunçarşılı, İ.H., (1943). “Sultan Abdülâziz Vâk'asına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendinin Bir Risalesi”. *Belleten*, C VII, 28, [Cumhuriyetin Yirminci Yıldönümü Münasebetiyle Özel Sayı], 349-373.
- Yahyazade, S. M. (1950). “K voprosu o strukture i tematike gazeti Ekinci”. *Dokladi Akademii Nauk ASSR*, C. VI, No: 7.
- Yeşilot, O. (2012). *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yeşilot, O. (2023). “Maarifperver Bir Türk Kadını: Hanife Hanım Melikova (1856-1929)”, *Türk Tarihinde İz Bırakan Kadınlar*. (ed. Okan Yeşilot vd.), İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 331-344.
- Yılmaz, M. (Haziran 2023). “Jön Türk Muhalefesinde Osmanlı'nın Meşrû Hükümdarı: V. Murâd”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 17, 203-221.

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir-; Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/ veya Yorum-; Literatür Taraması-; Yazıyı Yazan-; Eleştirel İnceleme- Tek Yazar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept -; Design-; Supervision-; Resources-; Data Collection and/or Processing-; Analysis and/or Interpretation-; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review-; Other-

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.



Türkmenler Üzerine Bir İnceleme: Tarihsel Süreç, Direniş ve Kimlik

A Study on Turkmens: Resistance, Identity and Historical Process

Doç. Dr.

Murat ÖZKAN

Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü Ordu, Türkiye
E-mail: murtozkan@hotmail.com



Geliş Tarihi/Received: 26.11.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 17.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Murat ÖZKAN
murtozkan@hotmail.com

Atf /Cite this article:

Özkan, M. (2024). Türkmenler Üzerine Bir
İnceleme: Tarihsel Süreç, Direniş ve Kimlik.
ETÜT Dergisi, 9, 40-54.

Öz

Türkmenlerin tarihî serüveni, Türkistan'ın siyasi ve kültürel dinamikleri içinde önemli bir konuma sahiptir. İlk dönemlerden itibaren Türkmenlerin çeşitli devletlerle kurduğu ilişkiler ve Türkistan hanlıklarıyla giriştiği mücadeleler, bölgenin tarihi ve siyasi yapısını anlamak için kritik bir perspektif sunmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgal planlarını hayata geçirmesi, Türkmenler için sadece askerî değil, aynı zamanda kimlik ve kültürel değerler üzerinde derin etkiler yaratan yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Çalışmada, Türkmen tarihinin genel bir özeti sunulduktan sonra, Rusların bölgeye düzenlediği, ilki 1879'da, ikincisi ise 1880-1881 tarihinde gerçekleşen seferler ve bu süreçte Türkmenlerin sergilediği şanlı direniş ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra Sovyetler Birliği döneminde Türkmenlerin maruz kaldığı sosyal, ekonomik ve kültürel baskılar da incelenmiştir. Sovyet yönetimi, Türkmen kimliğini baskılamak amacıyla toplumsal yapıyı yeniden şekillendirme, zorunlu kolektivizasyon ve kültürel asimilasyon politikaları uygulamış; bu süreç Türkmen toplumunda derin izler bırakmıştır. Çalışma, Türkmenlerin tarihî mirasını, bağımsızlık mücadelelerini ve modern Türkmenistan'ın kuruluşuna uzanan süreci analiz ederek kapsamlı bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkmenler, Ahal Teke Seferi, Türkistan, Çarlık Rusya, Sovyetler Birliği

Abstract

The historical journey of Turkmens has an important place in the political and cultural dynamics of Turkestan. The relations Turkmens established with various states and their struggles with Turkestan khanates from early periods offer a crucial perspective for understanding the historical and political structure of the region. Tsarist Russia's execution of its plans to invade Turkestan in the latter half of the 19th century marked the beginning of a new era for Turkmens, which had a profound impact not only militarily but also on their identity and cultural values. Following a general overview of Turkmen history, the study deals in detail with the Russian expeditions to the region, the first of which took place in 1879 and the second in 1880-1881, and the glorious resistance of the Turkmens in this process. In addition, the social, economic and cultural pressures Turkmens were subjected to during the Soviet Union period are also analyzed. The Soviet administration implemented aimed at reshaping the social structure, enforcing collectivization, and promoting cultural assimilation to suppress the Turkmen identity; this process left deep traces on the Turkmen society. The study aims to provide a comprehensive framework by analyzing the Turkmen historical heritage, their struggle for independence and the process leading to the establishment of modern Turkmenistan.

Keywords: Turkmens, Ahal Teke Expedition, Turkestan, Tsarist Russia, Soviet Union

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Türkmenler, Türklerin Oğuz boyuna mensup olup, “Türkmen” adının kökenine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin büyük bir kısmı, Türkmen adını “İslamiyet’i kabul eden Oğuzlar” veya “konar-göçer Türkler” bağlamında ele alır (Soofizadeh, 2019: 163). İslamiyet öncesi Türk inancına bağlı Oğuzların, Müslüman olan soydaşlarını “iman eden Türk” anlamında “Türk-İman” şeklinde adlandırdıkları, zamanla bu ifadenin Türkmen kelimesine dönüştüğü öne sürülen açıklamalardan biridir. Bu yaklaşım, Türkmen adının dinî bir anlam taşıdığına işaret etmektedir. Bir diğer görüş, Türkmen kelimesinin “Türk’e benzer” anlamına gelen “Türk-manend” ifadesinden türediğini savunur (Atalay, 1992: 412-413). Bu teoriye göre Oğuzlar Mâverâünnehir ve İran bölgelerine göç ettiklerinde yerel iklim ve kültürel etkilerle Taciklere (Acemlere) kısmen benzemişlerdir. Ancak tam anlamıyla bir Tacikleşme yaşanmadığı için İranlılar, bu grubu “Türk’e benzer” anlamındaki “Türk-manend” tabiriyle tanımlamıştır. Zamanla bu tabir Türkmen şeklini almıştır. Bu görüş, Türkmenlerin göç süreçlerinde çevreleriyle olan etkileşimlerine dikkat çeker (Turan, 2006: 48). Ebu’l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakkime adlı eserinde Türkmen adının kökenine dair benzer bir görüşü desteklemektedir. Bahadır Han’a göre, Tacikler Oğuz boylarıyla karşılaştıklarında onlara “Türk” demiş, daha önceki Türklerle ise “Türk-manend” adını vermişlerdir. Bu adın anlamı “Türk’e benzer” olarak açıklanmıştır. Ancak sıradan halk “Türk-manend” kelimesini telaffuz etmekte zorlandığından, bu ifade zamanla “Türkmen” biçimine dönüşmüştür (Ebul Gazi Bahadır Han, 1996: 251).

Türkmen kelimesinin kökenine ilişkin farklı görüşler, Türkoloji ve dilbilim çalışmaları açısından önemli tartışmalar sunmaktadır. Bu bağlamda, Türkçedeki “-men” ekinin büyüklük, abartı ve üstünlük anlamı kattığını belirten dilbilimciler, Türkmen kelimesinin “büyük Türk” veya “öz Türk” anlamına geldiğini savunmaktadır. Bu yaklaşım, “-men” ekinin “kocaman, şişman, karaman” gibi kelimelerde de benzer bir işlev gördüğünü vurgulayan gramer çalışmalarına dayanmaktadır. Bir başka görüş ise Türkmen kelimesinin, “Türk” ve “adam” anlamını taşıyan bir ekin birleşiminden oluştuğunu ifade etmektedir. Bu açıklamaya göre, Türkmen kelimesi “Türk eri” ya da daha genel bir ifadeyle “Türklük” anlamına sahiptir. Günümüzde yaygın olarak benimsenen görüş, Türkmen kelimesindeki “-men” ekinin Türkçede mübalağa ifade eden bir yapı olduğu ve bu adın, kökensel olarak “öz Türk” anlamını taşıdığıdır (Gelekçi, 2004: 13; Güllüdağ, 2019: 559-563). Ataman, Karaman, Kuman, Köğmen, ve Kölemen gibi kelimelerde görülen “-man, -men” ekinin Türk kelimesiyle birleşmesi sonucu oluştuğu, bu adın etimolojisi üzerine öne sürülen görüşlerin en tutarlısıdır. Bu tartışmalar, Türkmen kimliğinin dilsel ve kültürel kökenlerini daha iyi anlamak için önemli bir zemin sunmaktadır.

Türkmen coğrafyası tarih öncesi çağlardan itibaren çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış, zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Bu bölgenin kadim yerleşim alanlarından biri olduğuna dair en önemli kanıtlar, arkeolojik buluntulardan elde edilmektedir. Özellikle Hazar Denizi kıyılarında yapılan kazılar, tarih boyunca burada yerleşik medeniyetlerin varlığını ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra, yaklaşık 6 bin yıl önce Köpet Dağ eteklerinde tarımla uğraşan yerleşik bir toplumun izlerine rastlanmıştır. Bu bulgular, Türkmen coğrafyasının sadece stratejik bakımdan öneminin yanı sıra insanlık tarihi açısından mühim bir kültürel ve ekonomik merkez olduğunu da göstermektedir (Aydoğduyev, 2012: 720).

Türkmen coğrafyasında Türk hâkimiyeti, Akhunlarla başlayan ve binlerce yıl öncesine dayanan derin bir geçmişe sahiptir (Kim, 2013: 60). Akhunların ardından bölge, sırasıyla Göktürklerin (Harmatta ve Litvinskiy, 1999: 367-368) ve Sasanîlerin egemenliği altına girmiştir. Bu süreçte, Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen fetihlerle bölge İslam Devleti’nin sınırlarına dahil edilmiştir. Ancak, yerel yönetimlerin baskıları ve bölgenin stratejik önemi nedeniyle, bu topraklar II. Göktürkler ve Uygurlar dönemlerinde de yoğun bir Oğuz göçüne sahne olmuştur. Abbasîler ve Tahirîlerin kontrolünden sonra, bölge Samanîler döneminde bir Türk-İslam kimliği kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde, özellikle Karluklar ve Oğuzlardan oluşan Müslüman Türk toplulukları, Samanîlerin kuzey sınırlarında yoğunlaşmış ve bu gruplar zamanla “Türkmen” olarak anılmaya başlanmıştır (Soyer, 2023: 74-75). Türkmen isminin bu dönemde belirginleşmesi, Türklerin İslamiyet’i benimsemesi ve siyasi-dinî yapılarla kaynaşmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Türkmenler, XII. yüzyılda Horasan, İran, Azerbaycan, Irak ve Suriye gibi geniş bir coğrafyada yurt edinmişlerdir. Bu dönemde Selçukluların etkisiyle Türkmenlerin bu bölgelere daha yoğun ve sistemli göçler gerçekleştirdiği görülmektedir. Selçuklu hâkimiyeti, Türkmenlerin hem siyasi otoritelerle daha güçlü bir ilişki kurmasını sağlamış hem de bu halkın yeni topraklara yayılmasını teşvik etmiştir. Özellikle Selçukluların askerî ve ekonomik yapısında önemli bir yer tutan Türkmenler, Anadolu’ya dalgalar halinde ilerlerken, XII. yüzyılın ikinci yarısında ise İran’ın doğusunda nüfus üstünlüğü kazanmışlardır (Sümer, 1972: 111).

Bu süreç, Türkmenlerin kültürel ve sosyal yapılarının buldukları coğrafyaya taşınmasını ve orada yeni sentezler oluşturmasını sağlamıştır. Göçlerin yoğunluğu ve etkisi, Türkmenlerin bu topraklarda sadece nüfus artışıyla sınırlı kalmayıp bölgenin etnik ve kültürel dokusunu şekillendiren bir unsur haline geldiğini de göstermektedir. Selçuklular dönemindeki bu hareketlilik, Türkmenlerin tarihindeki önemli dönüşüm ve yayılma süreçlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Selçukluların fetih politikası, Türkmen boylarının geniş bir coğrafyaya yayılmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu süreçte Selçuklu Devleti'nin Anadolu, Kirman, Irak ve Suriye gibi farklı bölgelere ayrılmasıyla birlikte Anadolu'ya yönelik büyük göç hareketleri gerçekleşti (Saray, 2012: 601). Selçuklu sonrası siyasi boşluk ve Türkmen boylarının dinamizmi, onların bu coğrafyalarda etkin hale gelmelerine zemin hazırladı.

Bu yayılma ve hareketlilik süreci, Türkmenlerin çeşitli tarihlerde kendi devletlerini kurmalarını sağladı. Güney Kafkasya'da kurulan Karakoyunlu (1380-1469) ve Akkoyunlu Devleti (1453-1501), Türkmen boylarının siyasi ve askerî yeteneklerini ortaya koyduğu önemli örneklerdendir (Aydoğduyev, 2012: 722). Bu devletler sadece bölgesel güç dengelerinde etkili olmakla kalmadı, aynı zamanda Türkmen kültürel kimliğini koruyarak geliştiren birer merkez haline geldi. Selçuklu mirasının izlerini taşıyan bu oluşumlar, Türkmenlerin tarih sahnesindeki kalıcı etkisini pekiştirdi.

XIII. yüzyılın başlarında Türkmen toprakları, Sır Derya'dan Irak-ı Arab'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada Harzemşahların kontrolüne girdi (Taneri, 1997: 229). Ancak Moğol İmparatorluğu'nun Harzemşahlar üzerine düzenlediği seferler ve bölgeyi ele geçirmesi, Türkmenlerin yerleşim düzenini altüst etti. Moğol istilası sonrasında Türkmenlerin bir kısmının Harezmi Vahası'nın güneybatısı, Mangışlak ve Üstyurt Platosu'nun güneyindeki sahalara çekildiği, çoğunluğunun ise Azerbaycan'a ve Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya dağıldığı anlaşılıyor (Saray, 2019: 383). Moğol istilasından itibaren XV. yüzyılın son çeyreğine kadar ise kaynaklarda Hazar'ın doğusundaki Türkmenlere dair bilgiler oldukça sınırlıdır.

Türkmenlerin tarihî kaynaklarda yeniden görülür olması bilhassa Harezmi'nin Özbekler tarafından ele geçiriliş sürecine denk gelir. Yukarıda belirtilen uzun süreç içerisinde daha evvel kaynaklarda rastlanmayan veya oldukça zayıf temsil olunan Yomut, Teke, Ersarı, Göklen gibi yeni Türkmen etnik teşekküllerinin oluştuğu anlaşılıyor (Bregel, 2019, 7-46).

Türkistan Hanlıklarıyla İlişkiler

Büyük çoğunluğu konargöçer bir hayat tarzına sahip olan Türkmenler, Buhara ve Hive hanlıkları, İran ve Rusya üzerine düzenledikleri akınlarla geçimlerini sağlamaya çalışıyordu. Türkmenlerin düzenlediği bu akınlara son vermek isteyen Hive Hanlığı hükümdarı Ebu'l Gazi Bahadır Han Türkmenler üzerine baskınlar düzenledi (Ebul Gazi Bahadır Han, 1730: 342-348). Ebu'l Gazi Bahadır Han, Harezmi'yi yeniden teşkilatlandırdıktan sonra onları tamamen itaat altına almak için Türkmenler üzerine harekete geçti. Türkmenleri ortadan kaldırmak için elinden geleni yapan Ebu'l Gazi Bahadır Han bu uğurda hileye bile başvurdu. Zaten dağılmış vaziyette bulunan Türkmenlere, onlara karşı bir düşmanlık beslemediğine dair haberler gönderdi. Bunun üzerine üç-dört bin Türkmen bu çağrıya kulak vererek Hezâresb yakınlarına geldi. Orada Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın emrine itaat eden Türkmenler şerefine bir toy düzenlendi ve toy sırasında iki bin civarında Türkmen katledildi. Kitaplarda bu olayın ayrıntıları yer almamakla birlikte, Ebu'l Gazi Bahadır Han Türkmenlere karşı bu acımasız tavrına devam etmiştir. Türk tarihi bu katliamın benzerlerini farklı milletlerden görmüşse de en acı olanları yine kendi milletinden gördükleridir. Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Türkmenleri bu şekilde katletmesinin ardından Hive civarında bulunan Türkmenler bölgeden kaçarak Tecen Irmağı yakınlarında bir kaleye sığındılar. Ancak Ebu'l Gazi Bahadır Han niyetini açıkça belli etmişti ve durmaya da niyeti yoktu. Bu sebeple bir sonraki hedefi burası oldu. Yapılan baskınlarda pek çok Türkmen öldürüldü ve mallarına el konuldu. Türkmenlere yapılan bu saldırılara dur demek amacıyla diğer Türkmenler birleştiler ve hazırlıklara başladılar. Bu durumu haber alan Ebu'l Gazi Bahadır Han birleşen Türkmenleri güçlenmeden ortadan kaldırmak amacıyla üzerlerine hareket etti. 1648 yılında Türkmenlerle karşı karşıya gelen Ebu'l Gazi Bahadır Han, onların tüm barış tekliflerine kulaklarını kapayarak tamamını kılıçtan geçirdi ve pek çok ganimet elde ederek Hive'ye döndü. Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Türkmenler üzerine gerçekleştirdiği seferler bunlarla sınırlı kalmadı. Türkmenlerin tamamını egemenliği altına almak istediği için 1651 yılında Bayraç kabilesi üzerine yürüdü. Ancak bu seferde istenilen sonuç elde edilemedi. 1653 yılında Eymir Türkmenlerine bir sefer düzenleyerek onları yerle bir etti. Sefer dönüşünde rastladığı Sarık Türkmenlerinin neredeyse tamamını kılıçtan geçirdi. 1653 yılından sonra da Türkmenler üzerine yürümeye devam etti. Yaklaşık yirmi bin yetişkin Türkmen'i katleden Ebu'l Gazi Bahadır Han, Türkmenlere karşı güttüğü politikadan dolayı sonradan pişman olmuş ve Şecere-i Terâkime isimli eseriyle, gerçekleştirdiği Türkmen katliamını affettirmeye

çalışmıştır (Özkan, 2022: 42-43). Ebul Gazi Bahadır Han'ın baskısı altında zor zamanlar geçiren Türkmenler için dönüm noktası niteliğindeki bir gelişme, Türkistan coğrafyasında güç mücadelesine girişen Afşar Türklerinden Nadir Şah'ın 1740 yılında Güney Türkistan'ı işgal etmesiyle yaşanmıştır. Bu olay, Türkmenistan'ın Nadir Şah yönetimine girmesinin zeminini oluşturmuştur (Koç, 2016: 589).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, Türkmenlerin siyasi ve toplumsal olarak toparlanma çabalarının yoğunlaştığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte, Türkmen toplulukları zaman zaman Hive Hanlığı'nda meydana gelen çeşitli isyanlara dahil olmuş; kimi zaman hanlık ordularında ya da hanlığın teşvikiyle, kimi zaman ise baskısı altında hareket etmişlerdir. Bunun yanı sıra, Nogay ve Kalmuk saldırılarının etkisiyle Türkmenler, zamanla Hazar Denizi'nin doğu kıyılarından Güney Türkmenistan'da yer alan Ahal, Serahs, Tecen ve Merv vahalarına doğru yayılım göstermiştir. (Barthold, 1963: 547-627; Necef-Annaberdiyev, 2003: 149; Annapenesov, 1972: 55). Daha çok Ersarı kabilesiyle temsil olunan Buhara'daki Türkmen varlığı da yukarıdaki olay ve süreçlerin bir neticesidir (Bregel, 1961: 22-23). Güney Türkmenistan vahalarının Türkmen nüfusunun yeniden yoğunlaşması birçok farklı Türkmen kabilesinin birbiriyle yer yer örtüşen tarihî serüveninin neticesidir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Türkmen kabilelerinin yerleşim alanları büyük ölçüde netlik kazanmış durumdaydı. Ancak günümüz Türkmenistan sınırlarının, Çarlık Rusya'nın Hazar Ötesi Oblastı ile Sovyetler Birliği'nin Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden miras alınması ve bu sınırların tarihî Türkmen topraklarını tam olarak yansıtmaması, geçmişte Türkmen yurdu olarak bilinen bölgelerin kısaca özetlenmesini gerekli kılmaktadır. XIX. yüzyılda Türkmenler, geniş bir coğrafyaya yayılarak farklı bölgelerde yaşamaktaydılar. Güneyde Karasu Nehri'nden başlayarak (Napier, 1876: 259; Yate, 2022: 249), Mangışlak'ın kuzeyindeki Mertviy Kultuk Körfezi ve Üstyurt'un kuzeyindeki Çink mevkiine kadar Hazar Denizi'nin doğu sahillerinde yerleşmişlerdi (Lansdell, 1885: 436; Annapenesov, 1972: 128). Ayrıca, Elburz Sıradağları'nın Karasu Nehri'nin doğusunda kalan eteklerinin kuzeyindeki Etek ve Gürgeç nehirleri arasında, bu nehirlerin boylarında, Serahs'a kadar Köpet Dağ Sıradağları'nın ve Herî Rûd Nehri'nin kuzeyinde, Tecen, Serahs, Merv ve Yolöten vahalarının yanı sıra, Mervcuk'a kadar Murgab Nehri boyunca yerleşim göstermekteydiler. Ceyhun Nehri'nin Çarçuy'dan başlayarak doğuda Kunduz'a kadar her iki kıyısında ve Herat'ın kuzeyi dahil olmak üzere Bâdgîs bölgesinin tamamında yerleşmekte (Yate, 2022: 279); Özbekler ve çeşitli Aymak kabileleriyle karışık hâlde Kuzey Afganistan'daki Devletâbâd, Andhoy, Akça, Belh ve Hulm gibi yerleşim yerlerinde yaşamlarını sürdürmekteydiler. (Yate, 2022: 279; Yate, 2021: 215).

Türkmenlerin Güney Türkmenistan vahalarındaki varlıklarını güçlendirmesi, Nadir Şah'ın ölümünün ardından İran'da ortaya çıkan siyasi kargaşanın sağladığı fırsatlar sayesinde mümkün oldu. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Kaçar hanedanının ülkede merkezi otoriteyi yeniden tesis etmesi, Türkmenlerin yerleşim alanları üzerinde süregelen mücadelelerin artmasına zemin hazırladı. Bu dönemde, Kaçarların Horasan valileri ile Kelât-i Nâdirî, Kûçân, Deregez ve Bucnûrd gibi bağlı beyliklerin yöneticileri, Türkmen yurtlarına yönelik sürekli ve sistemli saldırılar gerçekleştirdi (Hazarah, 2013: 192). Kaçarların Rusya ile peş peşe kaybettikleri iki savaşın ardından, 1813'teki Gülistan ve 1828'deki Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasıyla Ruslar, Kaçarları Türkmenlere karşı kıskırtmaya başladılar. Savaşın sona ermesinin ardından, Ruslar Kaçarlara, Türkmenlerin yaşadığı bölgelere yönelik bir sefer düzenlemeleri halinde, kendilerinden harp tazminatı talep etmeyeceklerini garanti ettiler. Bu gelişme, Kaçarlar üzerinde hem ekonomik hem de siyasi baskı oluşturdu, Türkmenlerle olan ilişkilerde gerilimin artmasına yol açtı (Saray, 2012: 601).

Bu süreçte, Kaçarların Köpet Dağ'ın kuzeyindeki Türkmen yerleşkelerine yönelik düzenlediği saldırıların belirgin bir şekilde arttığı gözlemlenmiştir. Özellikle, Horasan Valisi Abbâs Mirza'nın Serahs Salurları'na yönelik saldırısı, söz konusu kabileyi neredeyse tamamen yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakması açısından dikkat çekicidir (Lal, 1977: 108, 136). Türkmenler, fırsat buldukça hem doğrudan düzenledikleri akınlarla hem de Horasan'da Kaçarlara karşı başlatılan isyanları destekleyerek bu saldırılara karşılık vermeye çalışıyorlardı. Bu karşı hareketler, Türkmenlerin bölgedeki direnişlerini ve karşı duruşlarını gösteren önemli bir unsur oluşturuyordu (Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii, 1938: 245).

1830-1860 yılları Türkmenlerin Kaçarlar ve Hive Hanlığı ile yoğun şekilde mücadele ettiği dönemdi. Hive hanları sürekli olarak Türkmen topraklarına saldırılar düzenlemekteydi. Hive Hanı Muhammed Emin Han, 1855 yılında Serahs'taki Teke Türkmenlerine yönelik gerçekleştirdiği saldırı sırasında Türkmenler tarafından öldürüldü. Bu olayın hemen ardından, Hive'de başlayan ve özellikle Yomut Türkmenlerinin önderliğini yaptığı Ata Murat Han isyanı, hanlığın Güney Türkmenistan vahalarına yönelik saldırılarını sona erdirdi (Şahsi, 2021: 145-163). Bölgeye yönelik Kaçar tehdidi ise halen devam ediyordu ve Horasan Valisi Sultan Murad Mirza, seleflerine kıyasla çok daha müteşebbisti. Serahs'ın İran cephesinden savunmasız kalması nedeniyle, burada yaşayan Teke Türkmenleri

1856 yılında Merv'e göç etmek zorunda kaldılar. Tekeler, yaklaşık iki yıl süren zorlu bir mücadele sonrasında, Nur Berdi Han liderliğinde, bölgede yaşayan Sarık Türkmenlerini Murgab Nehri'nin yukarı akıntılarına, Yolöten ve Pencdeh bölgelerine sürdüler (Şahsi, 2020: 73-119).

Türkmenler, devam eden Kaçar saldırılarına karşı da direnişlerini sürdürmekteydiler. 1858 yılında, Kaçar Devleti'nin Esterabad Valisi ve Bucnür İlhânisi Cafer Kulu Han, Gürgen Nehri'nin yukarı akımlarında bulunan Göklen Türkmenlerine yönelik bir askerî harekât başlattı. Göklenler, bu tehdit karşısında Ahal Tekelerin lideri Nur Berdi Han'dan yardım talep ettiler. Birleşik Türkmen kuvvetleri, Moncuklu Tepe mevkiinde Cafer Kulu Han komutasındaki Kaçar ordusunu büyük bir yenilgiye uğratarak, saldırıyı başarılı bir şekilde püskürttüler (Kazı, 1914: 97-98). Kaçarlar, 1858'deki yenilginin intikamını almak ve Güney Türkmenistan'daki hâkimiyetlerini pekiştirmek amacıyla 1860 yılında Merv'e sefer düzenlediler. Bu duruma karşılık olarak, Türkmen birlikleri Karakum Çölü'ne çekilerek Kaçar kuvvetlerinin gelişini beklemeye başladılar. Kaçar ordusu, çölde susuzluk ve açlık nedeniyle yorgun düşerken, bu durumu fırsata çeviren Türkmen lideri Kuşid Han, Kaçar kuvvetlerine karşı etkili bir taarruz gerçekleştirerek onları bozguna uğrattı (Saray, 2012: 601-602). Türkmenler, Kaçar ordusuna karşı uzun bir yıpratma savaşı sürdürdükten sonra, aynı yılın sonbaharında şiddetli bir saldırı düzenleyerek Kaçarları bir kez daha mağlup etti ve bölgedeki direnişlerini güçlendirdi (Blocqueville, 2000: 1, 28, 32). O tarihten sonra, Kaçarlar Merv'e veya diğer Türkmen yerleşkelerine yönelik herhangi bir kapsamlı harekât düzenleyemedi. Bu gelişme, Türkmenlerin hem Hive Hanlığı hem de Kaçar tehdidini kısa bir süre içinde etkili bir şekilde bertaraf etmelerini sağladı.

Aynı dönemde, Rusya'nın işgal yönünü Türkistan coğrafyasına çevirmesi, Türkmenler için çok daha zor bir dönemin başlangıcını teşkil etti. İlk olarak 1869 yılında Hazar Denizi kıyısında yer alan Kızılsu'yu ele geçiren Ruslar, akabinde Köpet Dağ istikametinde ilerleyişlerine devam etti. Rus ilerleyişine karşı Türkmenler, Nur Berdi Han ve Tıkma Serdar komutasında toplanarak Ruslar üzerine baskınlar düzenlediyse de bu baskınlar başarısızlıkla sonuçlandı. Türkmenlerin söz konusu baskınlarına karşılık olarak Markozov, 1871 yılında Kızılsu ve Hive arasındaki Türkmen topraklarına keşif ve cezalandırma seferleri düzenledi. 1873 yılında Ruslar bu defa büyük bir ordu ile Hive üzerine harekete geçti ve bu sefer neticesinde Hive işgal edildi. Ardından Hive Hanlığı ile bir anlaşma yapıldı. Anlaşmanın akabinde Yomut Türkmenlerini itaat altına almak üzere ilerleyişini sürdüren General Kaufman komutasındaki birlikler, teslim olmalarına rağmen kadın, genç, yaşlı ve çocuk ayırt etmeksizin büyük bir katliam yaptı. Bu olayların görgü tanığı Amerikalı gazeteci, J. A. MacGahan, notlarında yaşanan bu olayları şöyle anlatır:

"Yomutların evde kullandıkları malzemelerle dolu yüzlerce araba dağınık bir şekilde düzlüğe yayılmıştı... Bu Yomutlar Rusların insafına ve acımasına oldukça güveniyorlardı. Ancak onlar, Kozaklar tarafından ele geçirilerek kesildiler. Her yerde arabaların arasında mızrak ve kılıç darbeleriyle kanlı ve korkunç görünen cesetler vardı. Daha kötüsü eş, sevgili ve kardeşlerinin ölü cesetlerinin etraflarını sardığı kadınlar ..., arabaların altında sorgulayan gözleri ve korku dolu yüzleri ile bizi seyrediyordu. Fakat bunlardan en kötüsü ebeveynlerinin öldürüldüğü küçük çocukları görmektir. Tekerler arasında mızrak ve kılıç darbeleriyle kanlı ve korkunç görünen cesetler vardı (Yetişgin, 2002: 600)."

Ahal Teke Seferi ve Şanlı Türkmen Müdafaası

Ruslar Hive Hanlığı'nı işgal ettikten sonra 1874 yılında Kafkas Askerî Valiliği'ne bağlı olarak Hazar Ötesi Bölgesi Valiliği'ni oluşturdu. Bu durum henüz Hive'nin işgalini üzerinden atamayan Türkmenler için büyük bir yıkım oldu. Çünkü böyle bir valiliğin kurulması, Rusların Türkmenistan'ı işgal etme amacıyla harekete geçeceklerinin bir göstergesi olarak algılanıyordu. Bu gelişme, Türkmenler için hem stratejik hem de siyasi açıdan ciddi bir tehdit oluşturdu. Valiliğin oluşturulmasının hemen ardından nüfuzlarını artırmak isteyen Ruslar bölgedeki Türkmen meselelerine müdahale etmeye başladılar. Türkmen yöneticiler ise bu durumdan son derece rahatsızdı. Bu sebeple Türkmenler, 1874 yılında Nur Berdi Han başkanlığında toplantı düzenledi. Bu toplantıdan çıkan en önemli karar her ne şartta olursa olsun Rus hâkimiyetinin kabul edilmeyeceğiydi. Bu kararın ardından ittifak arayışlarına giren Türkmenler İngiltere, Afganistan, Osmanlı Devleti ve son olarak Kaçarlardan yardım istedi. Ancak bu devletlerden hiçbiri Türkmenlerin isteğine olumlu yanıt vermedi. Türkmenlerin zor durumda olduğu bu dönemlerde Rusların bölgeye yaptıkları baskınları bitiren bir gelişme yaşandı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin başlaması ve Rusların tüm birliklerini batıya çevirmesinden dolayı Türkmenler az da olsa rahatlamış oldu. Böylece Rusya, Türkistan üzerine yapmayı planladığı askerî harekâtları bir süreliğine ertelemek zorunda kaldı. 93 Harbi'nin Rusların zaferiyle sonlanmasının ardından Türkistan meselesini Ruslar tekrar gündemine aldı. Türkistan'ın işgali döneminde Ruslara en çok direnen millet Türkmenlerdi. Bu nedenle Rus askerî yetkilileri, Hazar Denizi ötesine bir askerî sefer planladı. Bu seferin bir amacı Türkmen direncini kırmaktı; ancak asıl amaç

Rusya'nın Türkistan siyasetini teminat altına almaktı. Çünkü eğer burası alınrsa İngiltere'nin sömürge yolları üzerinde, stratejik bir bölge olan bu büyük coğrafya Rusların kontrolüne girecekti (Özkan, 2020a: 191-192).

Bu çerçevede, Ruslar Lazaryev'in emrine verdiği 12.500 kişilik bir orduyla Türkmen topraklarının işgali için harekete geçti. Ancak sefer esnasında Lazaryev'in zehirlenmesi üzerine Tümgeneral N. P. Lomakin ordunun başına geçti (Runov, 2013: 173; Artamonov, 1888: 8). Bölgeye giren Rus kuvvetleri, Göktepe mevkiine kadar ilerlemiş olsalar da, Türkmenlerin şiddetli direnişiyle karşılaştılar. Ağır kayıplar veren Ruslar, ikmal güçlüklerini de göz önünde bulundurarak, 9 Eylül 1878 tarihinde bölgeden çekilmek zorunda kaldılar (Grodekov, 1883: 152). Yani I. Göktepe Savaşı olarak adlandırılan bu harekât Türkmenlerin zaferiyle neticelenmişti.

I. Göktepe Savaşı sonrasında Ruslar, daha sistematik bir işgal planı hazırlıklarına girişti. Bu amaçla, bölgede daha önceden görev yapmış olan kişilerden komisyonlar oluşturuldu. Neticede, Kafkasya Askerî Bölgesi Karargahı'nın hazırladığı plan kabul edilerek uygulamaya kondu. Buna göre; yeni yollar inşa edildi, sefere katılacak askerî kadro küçültüldü ve Türkmenler ile yapılacak mücadelenin başarıya ulaşabilmesi için daha profesyonel bir askerî birlik olan "avcı taburları" oluşturuldu (Özkan, 2020a: 197). Bu seferde Rus ordularını komuta etme yetkisi ise Türkmenler arasında acımasız ve zalim biri olarak nam salan (Hopkirk, 1990: 402) Türkmenlerin "gözü kanlı" lakabıyla andığı Mihail Dmitrievič Skobelev'e verildi (Hayit, 1975: 108).

Skobelev (1843-1882) bölgeden gelen istihbaratlardan Teke Türkmenlerinin onda biri atlı olan 50.000 askere, 600 adet tüfeğe, eski İran topraklarına ve birkaç kale silahına sahip olduğu bilgisini edindi. Rus kuvvetlerinin komutanı, Hive ve Hokand'ın işgalinde görev yapan ve 93 Harbi'nde Rusları başarıya götüren general olmanın özgüveniyle Teke kuvvetlerinin 1/5'i kadar bir ordu hazırlanmasını emretti. Çünkü onun nazarında 200 Rus askeri 1.000 Asyalıya eşitti (Özkan, 2020a: 199). Skobelev'in direktifleriyle hazırlanan orduda Rusların, 11.000 askeri, 97 ağır silahı ve 3.000 atı vardı (Kuropatkin, 1899: 108). Rus birliklerinin bölgeye doğru hareket edeceklerini öğrenen Teke Türkmenleri, meclisin toplanmasına karar verdi. Burada alınan karara göre taarruz edilmeyecek, Ruslara karşı savunma savaşı verilecek ve bu savunmaya iyi bir şekilde hazırlanabilmek amacıyla hem halk hem de görevlendirilen 1.000 süvari hendek kazacaktı (Runov, 2013: 178). Tüm bu kararların alındığı dönemde, Türkmenler için son derece önemli bir olay yaşandı; 5 Mayıs 1880 tarihinde Nur Berdi Han hayatını kaybetti. Bu durum, Türkmenler üzerinde derin bir etki yaratmış olsa da Nur Berdi Han'ın küçük oğlu Mahtum Kulu, han olarak seçildi. Mahtum Kulu'ya, Tıkma Serdar ve üç kişilik bir danışman heyeti de yardımcı olmak üzere görevlendirildi. Bu yeni yönetim, Türkmen toplumunun istikrarını sağlamak ve mevcut zorluklarla başa çıkmak adına kritik bir rol üstlenecekti (Saray, 2012: 603).

Ahal Teke bölgesine düzenlenecek askerî sefer 23 Mayıs 1880 tarihinde başladı. Seferin komutanı Skobelev ilk olarak Bami'ye hücum emrini verdi. Bami'ye yapılan hücum çok güçlüydü ve 31 Mayıs günü daha fazla dayanamayan Göktepe yakınlarındaki Bami Ruslar tarafından ele geçirildi (Şerbak, 1884: 48). Çok önemli bir mevki olan Bami'nin (Vereşçagin, 1900: 100) alınmasından sonra düzenlenen ani baskınlarla Türkmenler rahatsız edildi. Bölgenin tam olarak bilinmemesi işleri zorlaştırıyordu. Bu sebeple Skobelev küçük gruplarla bölgeye keşif seferleri düzenledi. Düzenlenen bu keşif seferlerinin birinde, Kelete Köyü yakınlarında çatışmalar yaşandı. Ruslar Kelete Köyü'nde yaşayan halkın mallarına el koyarak burayı da işgal etti. Bölgede Rusların yaptığı bu faaliyetlerin Türkmenler tarafından duyulmaması imkânsızdı. Rusların ilerleyişi Göktepe'ye ulaşınca Teke Türkmenleri Rus saldırılarına karşı koyabilmek için hazırlıklara başladı. Bu dönemde, Rus ilerlemesi kesintisiz bir şekilde devam ediyordu. Göktepe civarındaki Yegen Batır Kalesi'ni kuşatan Rusların ablukasına dayanamayan Teke Türkmenleri, çatışmayı sürdürmekten vazgeçti ve kale Rusların eline geçti. Ruslar, burayı üs hâline getirebilmek için yüklü miktarda mühimmat ve erzak sevk etti, ayrıca 4.300 piyade göndererek stratejik noktayı kontrol altına aldı. Bu gelişme, Rusların bölgedeki askerî varlıklarını güçlendirmeleri açısından önemli bir dönemeç oldu (Runov, 2013: 183-184).

Ruslar, Türkmen topraklarına giderek daha da yaklaşırken, ilerlemelerinde herhangi bir sorun yaşamamak adına Skobelev, Türkmenler ve bölge hakkında derinlemesine araştırmalar yaptırıyordu. Bu bağlamda, Skobelev, savaşçı Türkmenler hakkında daha kapsamlı bilgi edinmek amacıyla İran Valisi Yar Muhammed Han'dan yardım talep etti. İran Valisi'ne yazdığı mektupta, Türkmenler hakkında önemli bilgiler yer alıyordu ve özellikle dikkat çeken uyarılar şunlardı:

"Tanrı aşkına, direkt hücumla başlamayın. Teke Türkmenleri ile hayatım boyunca savaştım ve onları gerçekten iyi tanırım. Bu halktan daha güçlüsünü görmedim. Şimdi durum biraz daha farklı. Çünkü onların aileleri de Göktepe'de ve gidecek yerleri yok. Bu yüzden ailelerini kurtarmak için cesaretleri on kat daha fazla olacaktır. Sözümü unutmayın, onlar muhtemelen kılıçları ile dövüşecekler ve karşı karşıya kaldığınızda işiniz gerçekten çok

zor (Runov, 2013: 186)."

Yar Muhammed Han'dan gelen bu bilgiler üzerine Skobelev hazırlıkların tamamlanmasından sonra Yeni-Kale'ye hücum emrini verdi (Grodekov, 1883: 148). Dinî ritüellerin ardından Albay Kuropatkin'in ve Albay Kozelkov'un önderliğindeki birlikler, saat 09:30'da Yeni-Kale'ye saldırdı (Şerbak, 1884: 116-117). 15 saat süren muharebenin ardından bölge Ruslar tarafından işgal edildi. Rusların saldırılarından kurtulmak isteyen Türkmenler Göktepe'ye doğru çekilmek zorunda kaldı. 24 Aralık gece yarısı Skobelev askerlerine Göktepe Kalesi'ne yayılım ateşi yapılmasını emretti. Göktepe'nin Ruslar tarafından abluka altına alınması Türkmenleri tedirgin ediyordu. Bu sebeple Rusların elinden kurtulmak için çaba sarf etmeye başladılar. Rus hatlarını yarmak ve bu ablukaya bir son vermek isteyen Türkmenler Ruslara ani baskınlar yaptılar. Gerçekleştirilen bu baskınlar kısmî zararlara yol açtı ve Rus ordusunun mühimmatının bir kısmı ele geçirildi (Özkan, 2020a: 218).

Seferin uzamasıyla birlikte, Türkmenlerin Ruslara yönelik saldırıları giderek artıyordu. Bu duruma son vermek isteyen Skobelev, Türkmen baskınlarının moral bozucu etkisini ortadan kaldırmak amacıyla hisarlara ani bir saldırı emri verdi. Teke Türkmenlerinin gösterdiği başarılı direnişe rağmen, üç saat süren yoğun bombardımanın ardından hisarlar Ruslar tarafından ele geçirildi. Bir gün sonra ise Türkmenler, Rus kuvvetlerinin sol kanadına yönelik bir baskın düzenleyerek karşılık verdi. Bu baskın sonucunda Türkmenler, bir cephane dolusu silahı Göktepe'ye taşımayı başardılar. Ayrıca, bu baskında Ruslar 53 kayıp verirken, 98 asker de yaralandı (Özkan, 2020a: 220).

Türkmenlerin son baskını, Skobelev'in ciddi şekilde endişelenmesine yol açtı. Bu nedenle, askerlerine Göktepe halkını yıldırma amacıyla yayılım ateşi açma emri verdi. Skobelev'in isteği doğrultusunda başlatılan ateş, kesintisiz bir şekilde günlerce sürdü. Piyadeler, her gün Göktepe'ye 10.000 ile 70.000 arasında atış yaparken, 69 adet top, günlük 100 ile 500 atış gerçekleştirdi. Bununla da yetinmeyen Skobelev, Rus istihkâm birimlerine Göktepe duvarlarına mayın tünelleri döşemeleri için emir verdi. Tüm bu hazırlıklar, Rusların Türkmenler üzerine düzenleyecekleri nihai saldırı için son aşamaya geldiklerini gösteriyordu. (Annaberdiyev ve Arıkan, 2012: 411).

Skobelev, topladığı bilgiler ışığında Türkmenlere aynı anda üç ayrı birlikle saldırılmasına karar verdi. Bu birliklerin komutasına ise tecrübeli subaylar atandı: Albay Kuropatkin, Albay Kozelkov ve Albay Gaydarov. Bu strateji, Türkmenlerin savunmasını zayıflatmayı ve onları üç cephede birden kuşatarak etkisiz hale getirmeyi amaçlıyordu. (Şerbak, 1884: 93). Albay Gaydarov'un birliği, öncü birlik olarak belirlenmişti. Bu birliğin temel görevi, Türkmenlerin dikkatini dağıtarak mayınların patlatılmasına olanak sağlamaktı. Bunun yanı sıra, Gaydarov'un birliği, kalenin kuzey cephesini top atışlarıyla abluka altına alarak, savunmayı zayıflatmayı hedefliyordu. Bu strateji, Rusların ilerleyişini kolaylaştırmak ve Türkmen direnişini kırmak için kritik bir aşama teşkil ediyordu (Prikazı Generalı M. D. Skobeleva (1876-1882), 1882: 134). Yapılan planlar doğrultusunda, Skobelev saldırı emrini verdi. Sabah erken saatlerde, Albay Gaydarov'un birliği, Skobelev'in stratejisine uygun olarak top ateşleriyle kale duvarlarını yıkmaya başladı. Bu yoğun bombardıman, Türkmenlerin dikkatini kuzey cephesine çekmeyi başardı. Saat 11:20'de mayınlar patlatıldı ve bu patlamalar sonucunda kalede büyük gedikler oluştu, savunma hattı ciddi şekilde zayıfladı. Bu gelişme, Rusların ilerlemesini kolaylaştıran önemli bir adım oldu (Leverson, 1881: 49). Görgü tanıkları olayı şu şekilde izah eder: "Mayınların patlamasıyla ortaya çok korkunç bir tablo çıkmış; Teke Türkmenleri ne olduğunu anlayamamış ve deprem olduğunu zannetmiştir. Olayın vahametinden korkanlar kaleden kaçmış; sadece cesur olanlar savaşmak için kalede kalmıştır (Runov, 2013: 190)." Meydana gelen kargaşadan faydalanan Albay Kuropatkin ve Binbaşı Siviniş'in birlikleri, hızla Türkmenler üzerine saldırıya geçerek gediklere doğru ilerlediler. Mayın patlamalarının yarattığı korku ve şaşkınlık, Türkmenlerin savunma hattını zayıflatmıştı. Yine de Türkmenler Ruslara karşı direnmeye çalıştılar, ancak bu direniş başarılı olmadı ve Kuropatkin ile Siviniş'in başında olduğu birlikler şehre girmeyi başardılar (Novikova, 1883: 211).

Rus birlikleri, şehre girdikleri anda mitralyöz ve top ateşiyle savunmasız Türkmen halkına saldırdı, bu saldırı sonucunda çok sayıda sivil katledildi. Göktepe Kalesi'ne yönelik saldırı öncesinde, kalede 5.000'i silahlı olmak üzere toplamda yaklaşık 30.000 kişinin bulunduğu bilinmektedir. Ancak, kalenin düşmesinin ardından hayatta kalanların sayısının yalnızca 5.000 kadın ve çocuğa düştüğü, diğerlerinin ise hayatını kaybettiği ya da esir alındığı tespit edilmiştir (Hayit, 1975: 111). Ruslar tarafından şehirde gerçekleştirilen katliamı gören halkın büyük bir kısmı, hayatta kalabilmek amacıyla çöle kaçtı. Skobelev, kaçan Teke Türkmenlerinin peşinden iki grup halinde hareket ederek takip seferine çıktı. Bu operasyon sırasında piyadeler 62-63 mil, süvariler ise 4 mil yol kat etti. Takip sonucu, yaklaşık 8.000 Türkmen hayatını kaybetti (Runov, 2013: 191). Skobelev, katliamın nedenini şu şekilde açıklar: "Tekelilere karşı imha hareketleri bir an önce yapılmalıdır. Bu, zaferi pekiştirir. Şayet yapılmazsa, zafer gölgede kalır (Şaykin, 2009: 76)." Bu açıklama, Rus komutanının, Türkmen halkını sadece askerî bir tehdit

olarak görmekle kalmayıp, aynı zamanda bölgedeki hâkimiyetini kalıcı hale getirmek amacıyla, düşman unsurlarını tamamen ortadan kaldırma gerekliliğini vurguladığını gösterir. Skobelev'in yaklaşımı, askerî zaferin sadece düşmanın teslim alınmasıyla değil, aynı zamanda tüm direnişin ortadan kaldırılmasıyla sağlanabileceği inancını yansıtır.

Ahal Teke seferinin başarıyla sonuçlanmasının ardından Skobelev şu bildiriye yayınladı:

“Tüm Ahal Teke halkına,

Kaleniz Göktepe'nin, benim büyük hükümdarımın birlikleri tarafından alındığını ilan ediyorum. Savunmacılar yok edildi, onların aileleri ve kaleden kaçanların aileleri benim emrim altındaki muzaffer birliklerin esirleridir. Ahal Teke Türkmenlerinin hayatta kalan tüm nüfusunu, kaderlerini Çar'ın koşulsuz merhametine bırakmaya davet ediyorum. Bu durumda bilinsin ki itaatlerini bildirenlerin canları, aileleri ve mülkleri, tıpkı majesteleri Beyaz Çar'ınki gibi güvende olacaktır. Öte yandan, onun muzaffer birliklerine karşı koymaya devam edenler, soyguncular ve suçlular yok edilecektir.

Komutan Skobelev (Novikova, 1883: 216)“

Ahal Teke Seferi, Ruslar tarafından savaş hukukunun hiçe sayıldığı ve birçok masum Türkmen'in katledildiği bir dönemi simgeler. Göktepe Kalesi'ni savunurken Türkmenler, büyük bir direniş sergileyerek tarih sahnesine kazanmışlardır. Bu destansı mücadele, Türkmen ulusunun kolektif hafızasında derin bir iz bırakmış olup, bugün hâlâ gurur kaynağı olarak kabul edilmekte ve kuşaktan kuşağa aktarılan bir milli destan olarak yaşatılmaktadır (Özkan, 2020a: 229).

Çarlık Rusya'nın İşgalinden Sonra Türkmenler

Türkmen bölgesinin ele geçirilmesi ve buradaki halkın katledilmesinden kısa bir süre sonra Ruslar Aşkabat şehrini de zapt etti. 1884 yılında da Merv'in Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle Türkistan tamamen Ruslar tarafından işgal edildi. İşgalin hemen ardından Türkmenistan'da kurulan Rus idaresi, Türkmenlerin zorlu bir halk olması dolayısıyla, bu bölgede diğer bölgelerden daha farklı gerçekleşti. Türkmenlerin çok daha sıkı kontrol edilmesi gerektiğine inanan Ruslar buraya özel kanunlar çıkardı. Bölgede yaşamlarına devam eden Türkmen kabilelerinin zenginlikle nam salmış topraklarının neredeyse tamamına Ruslar tarafından el konuldu. Ayrıca, Türkmen kabilelerine ağır vergiler ödeme yükümlülüğü getirildi. Sıkı bir yönetim altında olmalarına rağmen, Türkmenlerin Ruslara karşı direniş göstermemesi ve karşılık vermemesi, kuşkusuz Göktepe'de aldıkları ağır darbenin bir sonucudur. Çünkü Ruslara karşı Türkmenlerin çok ağır kayıplar verdiği Ahal Teke Seferi'nin yaraları henüz sarılmamıştı. Ayrıca bu yıllarda Osmanlı Devleti ve İngiltere'den istenen yardımın gelmemesi de Türkmenlerin kurultayda Ruslarla dost olma kararını almasına neden oldu (Saray, 2012: 603).

İdareyi sağlamlaştırmaya çalışan Ruslar, bölgeye getirdikleri kendi vatandaşlarına yüksek mevkideki görevleri; Türkmenlerin yalnız ileri gelenlerine çok küçük yetkisi bulunan memurlukları bıraktı. Rusların bölgede yaptıklarına ve halka karşı sergilediği kötü tutumuna gelen tepkiler diğer Türk topluluklarında da benzer bir dönemde, yani XX. yüzyılın başlarında gerçekleşti. XX. yüzyılda Türkmenler Rus yönetimine karşı ayaklandı; ancak bu ayaklanma Ruslar tarafından bastırıldı. Ayaklanmada başı çekenlerin mal ve arazilerine el konuldu. Bununla da yetinilmeyip halktan alınan vergilerin miktarı artırıldı. Gün geçtikçe daha kötü duruma düşürülen Türkmenler, Rus baskısından nefes alamayacak aşamaya geldi. Bu durum karşısında halk rahatsızlığını dile getirmeye başladı. Rus zulmüne ilk başkaldırı Hive civarında yaşayan Yomut Türkmenlerinde oldu. Cüneyd Han önderliğinde başlayan Türkmenlerin bu direnişi, soydaşları Hive hanının Ruslardan yardım istemesiyle son buldu (Saray, 2012: 604).

Bolşeviklerle Mücadele Yılları

1917 yılında gerçekleşen Bolşevik Devrimi ile yıkılan Çarlık rejiminin yerine Sovyetler Birliği kuruldu. Bir yandan iç meseleleriyle uğraşan Ruslar diğer yandan birliklerini Hive üzerine yönlendirdi ve orada oluşturulan Genç Hiveliler Meclisi'ni dağıttı. Ardından takviye ettiği ordusunu Türkmenlerin üzerine gönderdi. Rusların bu tavrı, halk arasında sempatiyle karşılanan ve daha önce Ruslara karşı ayaklanmaların önderi olan Cüneyd Han'ın etrafında Türkmenlerin birleşmesine neden oldu. Cüneyd Han Rus birliklerinin Hive'den ayrılmasını fırsat bilerek Hive'yi Şubat 1918'de ele geçirdi. Böylece Hive'de iki yıl sürecek olan Türkmen hâkimiyeti başladı. Cüneyd Han'ın burada hüküm sürdüğü yıllarda Özbekler ile arası açıldı. Hiveliler, Cüneyd Han'a karşı mücadelelerinde diğer Türkmenlerin kabile reisleri olan Koç Muhammed Han ve Gulam Ali ile anlaştı. Aynı soydan gelmelerine rağmen bilinçsizce mücadeleye başlayan bu iki grup Rusların Hive üzerindeki emellerini fark edemedi. Cüneyd Han'ın bu mücadeleyle uğraşmasından dolayı ondan kaçan Rus askerler “Hive İhtilal Taburu” adında bir oluşum meydana getirdi. Bu taburun en önemli vazifesi Hivelileri Cüneyd Han'a karşı kıskırtmak oldu. Gerçekleşen bu

olaylar Cüneyd Han'ın Hive'deki otoritesini sarstı. Bu durumun farkında olan "Hive İhtilal Taburu" Kızılordu birliklerine haber göndererek onları Hive'ye davet etti. Haberin Kızılordu birliklerine ulaşmasının ardından Ruslar Hive üzerine yürüdü ve Cüneyd Han'ı mağlup ederek Hive'yi işgal etti (Gömeç, 2006: 218-219).

Hive'deki mücadele Cüneyd Han'ın yenilmesinin ardından sona erdi. Ancak Batı Türkmenistan'da Cüneyd Han'ın yaktığı bağımsızlık meşalesi yanmaya devam ediyordu. Daha önce Ruslara karşı başarılı bir şekilde Türkmen bölgelerini savunan Tıkma Serdar'ın oğlu Oraz Serdar Ruslara karşı ayaklandı. Oraz Serdar'ın bu tutumuna kendisine katılan Türkmenler destek verdi. Kendisini destekleyenlerin artmasına rağmen bu sayının Rusları durdurmak için yeterli olmayacağını bilen Oraz Serdar, İngiltere'den yardım istedi. Fakat İngilizler Türkmenlere bağımsızlık yolunda destek vermediler. Böylece Türkmenler Ruslar karşısında yapayalnız kaldı. Türkmenlerin kendilerine müttefik bulma arayışlarıyla uğraştığı bu dönemlerde Sovyet rejimi Türkmen köylülerini toplayarak kendi yönetimi içerisinde bir Türkmen bölüğü (Türkmen Kızıl Muhafızları) kurdu. Yine takviye birlik gönderilmesi hususunda çalışmalara başlandı ve kasabada silah tutan tüm erkeklerin sayıma tabii tutulması istendi. 17 Haziran'da, sayım için planlanan tarihte isyan patlak verdi ve iki gün boyunca devam etti. Bir hafta sonra, Rusların silahlı müfrezesi Taşkent'ten bölgeye geldi ve Türkmenleri silahsızlandırdı. Sovyet birlikleri ülke genelinde kendi yönetimlerini sağlamlaştırdıktan sonra önce Türkistan içlerinde bağımsızlık için çaba gösteren Türkleri susturdu; ardından Türkmen bölgesine yönelerek Oraz Serdar'ın ayaklanmasını sonlandırdı (Özkan, 2020b: 150).

Bolşeviklerin Oraz Serdar önderliğinde başlayan ayaklanmayı bastırmasının ardından Hive'de başarısız olan Cüneyd Han Türkmenlerin son umudu oldu. 1924 yılına gelindiğinde Cüneyd Han Türkmenlerden ve Özbeklerden topladığı birliklerle Rusların egemenliğinde olan pek çok kasabayı ele geçirdi ve ardından Hive üzerine yürüdü. İlk başlarda Cüneyd Han ve emrindeki Türkmenler için başarılı geçen sefer, Rus takviye birliklerinin gelmesiyle başarısızlıkla sonuçlandı. 1924'te Cüneyd Han mücadelesini sürdürürken diğer taraftan Sovyet yönetimi genel olarak Türkistan'ın geleceğine dair detaylı planlarını uygulamaya soktu. Türkistan adını ortadan kaldırmak isteyen Rusların ana hedefi bölgedeki Türk topluluklarını Sovyet Cumhuriyetleri adı altında toplayarak parçalamak ve yönetmektir. Bu planlarını gerçekleştirmek için Ruslar tarafından Türk cumhuriyetlerinde faaliyet gösterecek komünist partiler kuruldu. Türkmenler, komünist partilerin kurulmasıyla ne olduğunu bilmedikleri bir sistemle karşı karşıya kaldı. Sistemi daha iyi anlayabilmek ve mevcut durumda haklarını savunabilmek için kurulan bu partilere katıldılar. Türkmenler Rusların bu partileri kurarak kendilerini bölmeyi amaçladığını çok sonraları fark etti. Bu sebeple bu yanlışlarından dönerek kongreler düzenlediler ve birlik olarak Ruslara karşı ayaklanmaya başladılar (Gömeç, 2006: 219).

Çarlık Rusya'nın yıkılmasının ardından ülkede meydana gelen iç savaşın ardından yönetimlerini sağlamlaştıran Bolşevikler Çarlık rejimi tarafından işgal edilmiş Türk yurtlarında yeni düzenlerini oturtabilmek amacıyla çok kanlı harekâtlar yaptı. Anayasa adıyla amaçlarına daha kolay ulaşabilmek amacıyla Ruslar bölgeyi işgal ve kolonileştirme siyaseti güderek Türkistan'daki Türk ve Tacikleri birbirinden ayrı altı cumhuriyete böldü. Bunlardan birisi de 13 Mayıs 1925 tarihinde kurulan Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti idi (Gömeç, 2006: 219). Bu altı cumhuriyet, Sovyetler Birliği'nin eşit üyeleri olarak tanıtılmasına rağmen bunların kendisine ait ordusu, ayrı ekonomik sistemi ve dış dünyayla bağlantısı yoktu; devlet damgası, bayrağı, anayasası ve hükümeti vardı. Ayrıca eğer isterlerse bu devletlerin Sovyetler Birliği'nden ayrılabilceği Sovyet Anayasası'na göre mümkündü. Ancak bu tamamen sözde bir karardı. Çünkü anayasa bu devletin bölünmez bir bütün olduğunu da kabul etmişti.

Bölgede Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması Türkmenlerin isyan hareketlerini sonlandırmadı. Daha önceden Ruslarla olan mücadelesinde bir darbe alan Cüneyd Han anlaşma yapmak zorunda kaldı. Ancak Rusların Cüneyd Han ve kabilesi arasına nifak sokmaya çalışması üzerine Sovyetlere karşı direniş tekrar başladı. Cüneyd Han ve destekçileri Taşavuz (Taşavuz/Daşoğuz) mevkiinde toplandılar. Türkmen bölgesini ele geçirerek onları öldürmek isteyen Rusların asıl amacı boşalan bu bölgelere kendi vatandaşlarını iskân etmektir. Bu sebeple Ruslar Türkmen ve Özbekleri birbirine düşürmek istiyordu. Taşavuz topraklarına varan suların Özbek topraklarına gelmesi Türkmenler ve Özbekler arasındaki sorunun çıkış noktasıydı. Ruslar da amaçlarına uygun olarak bu iki soydan gelen millet arasındaki anlaşmazlığı körükledi. Sonrasında ise soydaşlarıyla birbirine düşen Türkmenler üzerine harekâtlar düzenlenerek pek çok Türkmen öldürüldü ve yerinden edildi. Böylece Cüneyd Han'ın Ruslara karşı yürüttüğü mücadele son buldu (Özkan, 2020b: 151).

Direnin son bulmasının ardından Ruslar Türkmen halkına ağır bir baskı politikası uyguladı. Sovyetler Birliği, yeni kurulan Sovyet Sosyalist devletlerin geçmişiyle alakasını kesmek için bu devletleri önce Latin, sonra Kiril alfabesine geçmeye zorladı. Bu dönemde Gaspıralı İsmail Bey, Türk cumhuriyetlerinde konuşulan Türk lehçeleri

arasındaki farklılıkları en aza indirebilmek ve ortak bir dil oluşturabilmek için çalışmalar yapıyordu. Gaspıralı'nın faaliyetlerini kendisine tehdit gören Ruslar, 1928 yılında, Arap alfabesini kullanan bu devletlerde önce Latin alfabesini zorunlu kıldı. II. Dünya Savaşı yıllarında ise Latin alfabesini tamamen yasaklayarak Kiril alfabesini zorunlu yaptı. Ardından bütün okullarda Rusça eğitim mecbur hale getirildi. Bu durum Türk cumhuriyetlerindeki aydınlar tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilmeye başlandı. Cengiz Aytmatov ve Olcas Süleymanov önderliğinde asimilasyon politikalarına karşı mücadele verildi. Türk dili üzerine yapılan çalışmalar arttı. Bölgede yaşanan bu hareketlenmeler Rusların kültürel açıdan Türkler üzerine uyguladıkları baskılarını artırmasına yol açtı. Ülkede hangi kitapların basılacağına Ruslar karar vermeye başladı. Millî ruhu ateşlendirecek hiçbir eserin yazılmasına ve basılmasına müsaade edilmedi. Yine tercüme yapılan kitaplar genellikle Ruslaştırma fikrine destek veren kitaplar oldu. Bölgenin sınırları tamamen Sovyet yöneticiler tarafından belirlendi ve bu durum devletler arasında meydana gelen sorunların ana nedeni olan sınır anlaşmazlıklarını ortaya çıkardı. Bölgedeki halkı birbirine düşürmeyi başaran Ruslar böylece bu toplulukların bir araya gelmelerini engelledi ve bağımsızlık mücadelesini tek bir elden yönetilmesinin önüne geçti (Saray, 2012: 604).

Halkı bir araya getirecek bütün düşünceleri engellemeye çalışan Ruslar İslam dinine de karşıydı. Bu yüzde Ruslar İslam'ı tamamen ortadan kaldırmak amacıyla yoğun bir süreç başlattı. Pek çok din adamı öldürüldü veya sürgün edildi. Ruslar Türkistan'da on binlerce cami yıktı. 1917'den önce Türkistan'da 26.000 cami varken 1942'de bu sayı 1.312'ye; 1980'lerde ise 400'e kadar düştü. Türkmenistan'da 2 milyonu aşkın Müslüman için sadece 4 köy camisi kalmıştı. İslam dininin birleştirici bir unsur olmaması için ellerinden geleni yapan Ruslar eğitim alanında da ciddi kısıtlamalar getirdi. Neredeyse her cami yanında bulunan medreseler camilerle beraber aynı kaderi paylaştı. Derviş tekkeleri kapatıldı. Vakıf mülkleri devlet mülkü kabul edildi ve Şeriat mahkemeleri yasaklandı. Dinî cemaatler kanunu çıkarılarak din dersi vermek, cemiyet kurmak, camilerde ibadet etmek ve dinî yayın çıkarmak yasaklandı (Tombak, 2011: 363).

Asimilasyon çalışmalarına büyük bir hız veren Sovyet Rusya'nın üzerinde durduğu diğer bir konu nüfus planlamasıydı. Buna bağlı olarak bölgedeki nüfus artış hızı düşürülerek nüfusun sürekli azalmasına çalışılacaktı. 1917'deki Bolşevik Devrimi'nden sonra gerçekleşen iç savaş, 1930 yılında Sovyetlerin tatbik ettiği iskân siyaset ve II. Dünya Savaşı esnasında yaşanan gelişmeler Türkmen nüfusun sürekli olarak azalmasına yol açtı. Bolşeviklerin bu tutumlarından rahatsız olan Türkmen nüfus ise baskılardan kurtulmak için farklı yollara başvuruyordu. Türkmenistan'da birçok kentli Türkmen aydın ve bürokrat, siyasî geleceklerini tehlikeye atmak istemedikleri ve Ruslardan çekindikleri için çocuklarına Türk adıyla birlikte bir Rus adı vermeye başladı. Bu Rus şovenizmi, bürokraside ve Komünist Parti'de hızla yükselebilmek amacıyla Türkmen bürokratların Slavlarla evlilik yapmalarına da neden oluyordu. Ancak yine de Türkmenler tüm baskılara rağmen kendi kültürlerinden kopmamaya çalışıyorlardı. Nitekim Komünist Parti yöneticileri, Türkmen aile hayatının Sovyetleştirmeye karşı başarılı direncini şu sözlerle itiraf etmişlerdi: "Eski derebeylik adetlerini devam ettirenler arasında birçok komünist, ilim adamı, öğretmen ve profesör vardır. Bunlardan bazıları bu sebeple vazifelerinden atılmışlardır. Türkmenistan aydınları arasında eski kalıntı ve gelenekleri devam ettirmeye çalışanları gösteren daha pek çok örnek vermek mümkündür." Komünist yöneticilerin, Türkmen aile yapısını Sovyetleştirme çabalarına rağmen, özellikle Türkmen kadınların yabancılarla evlendirilmemeleri aile müessesinin korunmasında etkili oldu. Böylece, Türkmen aileleri kültürlerini, millî ve dinî geleneklerini muhafaza etmeyi başardı (Özcan, 2017: 191).

Sovyetler dönemi Türkmenistan'ın yeraltı zenginliklerinin sömürüldüğü, Sovyetler Birliği'nin dünya doğal gaz rezervinin %40'ına sahip olduğu bir dönemdi. 1960'ların başında doğal gazın ticari olarak çıkarıldığı resmi olarak ilan edildi ve 1971 yılına gelindiğinde Türkmenistan'daki yıllık üretim 17 milyar metreküpe yükseldi. Doğal gazda en büyük payı Türkmenistan'dan sağlayan Ruslar için doğal gaz, büyük gelir getiren bir enerji kaynağıydı. Sovyet sisteminin bir sonucu olarak Türkmenistan'ın ulusal sanayisinin geliştirilmesi amacıyla kullanılmayan Türkmen doğal gazı başka ülkelere transfer edildi. Doğal gaz ihracatının büyük bir kısmı Batı Avrupa'ya yapılıyordu. Bu doğal gazın yapılandırılmasının Sovyet ekonomisine göre ayarlanması sonraki yıllarda Türkmenistan bağımsızlığını kazansa bile çok büyük bir sorun olarak ortaya çıktı. Bununla birlikte, bu yıllarda petrol üretimi de artırıldı. Rusya ve Azerbaycan'dan sonra Sovyetler Birliği'nde en yüksek miktarda petrol günde 310.000 varil ile Türkmenistan'dan çıkartılıyordu.

Sonuç

Türkmenlerin tarihi, direniş, kimlik ve bağımsızlık mücadelesi ekseninde şekillenmiş zengin bir geçmişi gözler önüne sermektedir. Bu çalışma, Türkmenlerin MÖ. dönemlerden başlayarak 1991 yılında Türkmenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar geçen süreçteki siyasi, sosyal ve kültürel tarihini derinlemesine incelemiştir. Türkmenler, Türkistan coğrafyasında hem bölgesel güçlerle hem de küresel aktörlerle yaşadıkları mücadeleler

sırasında kimliklerini koruma çabası içerisinde olmuş; bu süreçte direnişleri ve sosyal dayanıklılıklarıyla dikkat çekmişlerdir.

Özellikle Türkistan hanlıkları ile Çarlık Rusya'nın bölge üzerindeki yayılcı politikaları, Türkmenlerin sosyal yapısını ve siyasi stratejilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Ahal Teke seferi sırasında ortaya koydukları kararlılık, Türkmenlerin bağımsızlık arzularını ve kendi topraklarını koruma konusundaki azimlerini vurgulamaktadır. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği döneminde uygulanan ağır baskı ve asimilasyon politikaları, Türkmenlerin hem sosyal yapılarında hem de kültürel kimliklerinde derin izler bırakmıştır.

1991 yılında bağımsızlıkla sonuçlanan bu süreç, Türkmenlerin tarihsel birikimlerini ve dirençlerini modern bir devlet yapısına taşıdıkları bir dönemin başlangıcını temsil etmektedir. Bağımsızlık öncesi yaşanan mücadeleler, yalnızca Türkmen tarihinin değil, aynı zamanda Türkistan'ın tarihsel dinamiklerinin anlaşılmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, Türkmenlerin tarihî deneyimleri, Türk dünyasının ortak hafızasına ve direniş bilincine ışık tutan değerli bir örnek teşkil etmektedir.

Çalışma Türkmenlerin siyasi ve sosyal direniş süreçlerini tarihsel bir perspektifle ele alarak, onların modern döneme uzanan yolculuklarında yaşadıkları zorlukları ve başarılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmaların, Türkmen tarihine dair farklı bakış açıları geliştireceğine ve bu kadim toplumun Türkistan coğrafyasındaki yerinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Kaynaklar

- Akbal, O. (1964). *Şair Dostlarının İzlenimler Anular*. İstanbul: Elif Yayınları.
- Annaberdiyev, D. ve Arıkan, M. (2012). "Bir Direniş Destanı: Göktepe", ed. Alimcan İneyet, Zeki Kaymaz, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Kitabı*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 397-414.
- Annanepesov, M. (1972). *Hozyaystvo Turkmen V XVIII-XIX vv.* Ed. L. Dryamova, İlim, Aşkabat.
- Artamonov, L. K. (1888). *Pokorenie Turkmen-Tekintsev Russkimi Voyskami Pod Naçalstvom Generala Skobeleva v 1880-1881 gg.* St. Peterburg: Knigapo Trebovaniü.
- Atalay, B. (1992). *Divanı Lûgat-it Türk Tercümesi III*, Ankara: TDK Yay.
- Aydoğduyev, M. (2012). Türkmenistan. *Türkler*, C: 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 720-737.
- Barthold, V. V. (1963). *Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda, Soçineniya*. C. 2, 1. Kısım, Ed. B. G. Gafurov, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.
- Blocqueville, H. de C. (2000). *Türkmenler Arasında*, Çev. Rıza Akdemir, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bregel, Y. (1961). *Horezmskiye Turkmeni v XIX. Veke*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Narodov Azii.
- Bregel, Y. (2019). Türkmenler Arasında Yerleşik ve Göçebe Unsurlar, *Türkmenler Üzerine Makaleler*. Çev. Resul Şahsi, İstanbul: Selenge Yayınları, s. 7-46.
- Ebul Gazi Bahadır Han. (1730). *A General History of the Turks, Moguls and Tatars*. İng. terc., London.
- Ebul Gazi Bahadır Han. (1996). *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz; Zuhul Kargı Ölmez, Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Feyz Muhammed Katib Hazarah. (2013). *Sirâc el-Tevârîh (The History of Afghanistan: Fayz Muhammad Katib Hazarah's Siraj al-Tawarikh)*, Çev. R. D. McChesney, Leiden – Boston: Brill.
- Gelekçi, Cahit. (2004). "Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 2004, 9-18.
- Gömeç, S. (2006). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Grodekov, N. İ. (1883). *Voyna v Turkmenii: Pohod Skobeleva v 1880-1881 gg.*, C. I., St. Petersburg: Tipografiya V. S. Balaşeva.
- Grodekov, N. İ. (1883). *Voyna v Turkmenii. Pohod Skobeleva v 1880-1881 gg.* III, Peterburg: St. Tipografiya V. S. Balaşeva.
- Güllüdağ, N. (2019). "Tarihsel Gelişim Süreci İçinde -Man / + Man Eki", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. Cilt : 7, Sayı : 16, 557 - 590.
- Harmatta, J. ve Litvinsky, B. A. (1999). Tokharistan and Gandhara under Western Turk Rule (650-750), *History of Civillizations of Central Asia*. C. 3, 367-401.
- Hayit, B. (1975). *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*. Ankara: Otağ Yayınevi.
- Hopkirk, P. (2013). *The Great Game On Secret Service in High Asia*. Oxford: Oxford University Press.
- Kazı, A. (1914). *Kniga Rasskazov o Bitvah Tekintsev: Turkmenskaya İstoriceskaya Poema XIX Veka*, Çeviren ve Notlandıran: A. N. Samoyloviç, St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- Kim, H. J., (2013). *The Huns*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koç, D. (2016). Hive Hanlığı. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 572-631.
- Kuropatkin, A. N. (1899). *Zavoevanie Turkmenii Pohod v Ahal-teke v 1880-1881 gg. s Oçerkom Voennih Deystviy v Sredney Azii s 1839 po 1876 g.* St. Peterburg.
- Lal, M. (1977). *Travel in the Punjap, Afghanistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Heart and a Visit to Great Britain and Germany*, Yeni Delhi.

- Lansdell, H. (1885). *Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*. C. II., Londra: Sampson Low, Marston, Searle and Rivington.
- Leverson, J. J. (1881). *Siege and Assault of Denghil-Tépé General Skobelev's Report*. London: Printed under the Superintendence of Her Majesty's Stationery Office
- Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii, C. II, İranskie, Buharskie i Hivinskie İstoçniki*. (1938). Ed. V. V. Struve-A. K. Borovkova-A. A. Romaskeviça-P. P. İvanova, Moskva – Leningrad: İzdatelstva Akademii Nauk SSSR.
- Napier, G. C. (1876). *Collection of Journals and Reports Recieved From G. C. Napier, Captain The. Hon. G. C. Napier, Bengal Staff Corps, on Special Duty in Persia 1874*. London: George Edward Eyre and William Spottiswoode.
- Necf, E. N. - Annaberdiyev, A. (2003). *Hazar Ötesi Türkmenleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Novikova, O. A. (1883). *Skobelev and the Slavonic Cause*. London: Longsmans, Green and Co.
- Özcan, K. (2017). Türkmenistan Cumhuriyeti. ed. Abdulvahap Kara-Fahri Solak, *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri (Siyasî, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler)*, No: 23, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, 187-242.
- Özkan, M. (2020a), *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev 1843-1882*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Özkan, M. (2020b). Türkmenistan Cumhuriyeti. ed. M. Bilal Çelik, *Çağdaş Türk Dünyası*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 141-162.
- Özkan, M. (2022). Hive Hanlığı (1511-1920). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Prikazı Generala M. D. Skobeleva (1876-1882)*. (1882). St. Peterburg: İzdano Pod Redaktsiey İnşener- Kapitana Maslova.
- Runov, V. (2013). *Geniy Voynu Skobelev "Bely General"*. Moskva: Eksmo.
- Saray, M. (2012). Türkmenistan (Tarih). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 41, İstanbul, 601-605.
- Saray, M. (2019). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Soofizadeh, Abdolvahid. (2019). "Selçuklu Devletinin Kurucusu Olan Türkmenler", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*. III/1, 158-170.
- Soyer, N. (2023). "Türkmenlerin Kökeni ve Afganistan'a Yerleşmeleri", *IJVUTS*. 5/9, 72-88.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Şahsi, R. (2020). Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Akım Kalan Devletleşme Teşebbüsü (1846 -1877), *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 5/2, 73-119.
- Şahsi, R. (2021). Hive ve Rus Kaynaklarına Göre Ata Murat Han İsyanı: Başlangıcı, Gelişimi ve Sonuçları (1855-1867), *Gazi Türkiyat Dergisi*. Bahar 28, 145-163.
- Şaykin, V. İ. (2009). Administrativnaya Deyatelnost Generala Skobeleva v Zakaspiyskom Krae. *Voennaya Mysl*, No. 11, 75-78.
- Şerbak, A. V. (1884). *Ahal-Tekinskaya Ekspeditsiya Generala Skobeleva v 1880-81*. St. Peterburg: Tipografiya V. V. Komarova.
- Taneri, A. (1997)., Hârizmşahlar. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 16, İstanbul, 228-231.
- Tombak, F. (2011). 20. Yüzyıl Sovyet Rusyası'nda Din, İslâmîyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme. *History Studies*, 3/2, 359-370.
- Turan, O. (2006). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Vereşçagin, V. V. (1900). *Novie Rasskazı (1855-1895) Skobelev za Dunaem i v Ahal-Teke. Oçerki i Vospominaniya*. St. Peterburg.
- Yate, A. C. (2021). *Afgan Türkistanı'nda Rus – İngiliz Rekabeti: Afgan Sınır Komisyonu'ndan Mektuplar*. Çev. Resul Şahsi, İstanbul: Selenge Yayınları.

- Yate, A. C. (2022). *Asya'da İngiltere ve Rusya Karşı Karşıya: Afgan Sınır Komisyonu ile Seyahatler*. Çev. Resul Şahsi, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Yate, C. E. (2022). *Horasan ve Sistan*. Çev. Resul Şahsi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yetişgin, M. (2002). Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları. *Türkler*, C: 18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 596-605.

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir-; Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/ veya Yorum-; Literatür Taraması-; Yazıyı Yazan-; Eleştirel İnceleme- Tek Yazar.

Hakem Değerlendirmesi: İç (1 Hakem) ve Dış bağımsız (2 Hakem).

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept -; Design-; Supervision-; Resources-; Data Collection and/or Processing-; Analysis and/or Interpretation-; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review-; Other-

Peer-review: Internally (1 Peer) Externally (2) peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Letopisi Voynı Dergisi ve Türklere Dair Haberler (1914-1915)

Letopisi Voyny Journal and News About the Turks (1914-1915)

Dr. Öğr. Üyesi

Gülcan İNALCIK

Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kafkas Dil ve Kültürleri Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

E-mail: gulcan.inalcik@marmara.edu.tr



Geliş Tarihi/Received: 4.11.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 18.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Gülcan İNALCIK

gulcan.inalcik@marmara.edu.tr

Atrf /Cite this article:

İnalçık, G. (2024). Letopisi Voynı Dergisi ve Türklere Dair Haberler (1914-1915). *ETÜT Dergisi*, 9, 55-75.

Öz

Türk-Rus ilişkilerinin tarihi, iki toplumun kaderini etkilemiş çok sayıda olaya sahne olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'nın karşı saflarda yer alması, bu ilişkilerde önemli bir kırılma noktası olmuştur. O dönemde her ülke, savaşa dair algıları şekillendirmek için basılı yayın organlarını yoğun biçimde kullanmıştır. Rusya'da yayımlanan *Letopisi Voynı* adlı dergi, St. Petersburg'da basılmış ve özellikle Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın güdümünde, askerî modernleşmede yetersiz, Balkan Savaşları'nın kayıplarını onaramamış bir güç olarak betimlemiştir. Dergi, Osmanlı'nın savaşa katılımının Alman baskısı ve yardımıyla gerçekleştiğini öne sürmüştür; ordunun reform girişimlerinin eksik kaldığını vurgulamıştır. Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Harekâtı'na dair haberlerde, Rus ordusunun askerî üstünlüğü ve Karadeniz'deki donanma gücünün önemi işlenmiş, Türk ordusunun ise lojistik sıkıntılar, olumsuz hava şartları ve zor coğrafya nedeniyle ağır kayıplar verdiği belirtilmiştir. Dergi, dönemin siyasal, askerî ve toplumsal atmosferini yansıtırken, propaganda amaçlı enformasyon savaşının tipik örneklerinden biri olarak öne çıkmıştır. Aynı zamanda Rus toplumunda Türk ordusuna yönelik algıyı biçimlendirmiş ve Çarlık Rusya'nın politik hedeflerini desteklemiştir. Çalışmada, *Letopisi Voynı* dergisinin 1914 ve 1914-1915 yıllarında basılan sayıları taranarak, Rusların gözünden Osmanlı ve Türk ordusuna dair haberler incelenmiş ve analiz edilmiştir.

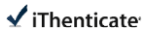
Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Çarlık Rusya, Türkler, Rus basını

Abstract

The history of Turkish-Russian relations has witnessed numerous events that have shaped the destinies of both societies. During the First World War, the fact that the Ottoman State and Tsarist Russia fought on opposing sides constituted a significant turning point in these relations. At that time, each country intensively utilized print media to influence wartime perceptions. Published in Saint Petersburg, the Russian magazine *Letopisi Voyny* presented the Ottoman State as a power under Germany's sway, lacking in military modernization and unable to recover from the losses suffered in the Balkan Wars. The magazine asserted that the Ottoman Empire's entry into the war occurred due to German pressure and assistance, while also emphasizing the shortcomings of Ottoman military reform efforts. In its coverage of the Caucasus Front and the Sarıkamış Operation, the magazine highlighted the Russian army's military superiority and the importance of its navy in the Black Sea, noting that the Turkish army suffered heavy losses due to logistical problems, adverse weather, and difficult terrain. Reflecting the political, military, and social climate of the period, the magazine emerged as a typical example of propaganda-driven information warfare. It also shaped Russian society's perception of the Turkish army and supported Tsarist Russia's political objectives. This study reviews and analyzes issues of *Letopisi Voyny* published in 1914 and 1914-1915 to examine news on the Ottoman Empire and the Turkish army from the Russian perspective.

Keywords: World War I, the Ottoman Empire, Tsarist Russia, the Turks, the Russian press

This article checked by



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı (1914–1918) insanlık tarihindeki en kanlı savaşlardan biridir. Küresel toplumdaki ekonomik kriz, birçok devletin çıkarlarının çatışmasına yol açmıştır. Bu devletlerin yönetici kesimleri, her biri için savaşın gerekliliğini haklı gösteren, sözde adil olduğunu belirten “bahaneler” ve “idealler” bulmuşlardır. Avrupa’daki güç dengesi politikaları, milliyetçilik akımları, sömürge ve silahlanma yarışları, hammadde-pazar arayışı ve özellikle Balkanlar’daki siyasi gerilimler savaşın fitilini ateşlemiştir. Birinci Dünya Savaşı, ilk kez küresel düzeyde, tüm ülkelerin propaganda aygıtlarının kamuoyunu etkileme konusunda birbirleriyle rekabet ettiği ve birbirlerinden öğrenerek enformasyon savaşı yürüttüğü bir “bilgi üstünlüğü yarışı” halini almıştır (Jirkov, 2012:7).

Bu dönemde, savaşın yalnızca cephelerde değil, aynı zamanda zihinlerde de kazanılması gerektiği düşünülmüş ve bu amaçla propaganda faaliyetleri önem kazanmıştır. Rusya’da Çarlık hükümeti, savaş süresince halkın moralini yüksek tutmak, orduya destek vermek ve düşmanlarını olumsuz bir şekilde betimlemek amacıyla basılı yayımları bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Rus basılı yayın organları devletlerinin siyasî ve askerî gerekçeleri doğrultusunda hareket ederek kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır. Özellikle gazeteler, dergiler ve diğer basılı materyaller aracılığıyla, hem Rus toplumunu savaşın gerekliliği konusunda ikna etmek hem de düşmanlarının, özellikle Osmanlı Devleti’nin zayıflıklarını vurgulamak hedeflenmiştir. Yayın organlarının bir diğer amacı müttefikleri Rus halkının kararlı ve birlik içinde olduğuna ikna etmek, düşman ülkelerin gücünü küçümsemek ve halka düşmanların hainliğini ve acımasızlığını göstermek olmuştur (https://rusneb.ru/collections/1405_1_ya_mirovaya_voyna_glazami_smi/?page=page-4).

Birinci Dünya Şavaşı’nda Rus basını hem iç politika hem de savaş propagandası açısından önemli bir rol oynamıştır. Bu açıdan Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya ilişkilerini Rus basını perspektifinden incelemek, savaş dönemindeki propaganda, algı yönetimi ve kamuoyu oluşturma faaliyetlerini anlamak açısından önemlidir. 19 Temmuz (1 Ağustos) 1914’te Almanya, Rusya’ya savaş ilan etmiştir. Ertesi gün (eski takvime göre 20 Temmuz), Çar tarafından Yüce Savaş Manifestosu imzalanmıştır ve akşam saatlerinde yayımlanmıştır. Savaşın başlamasından kısa süre önce Rus basını yaklaşan savaş hakkında bilgi vermeye başlamıştır. Örneğin, *Golos Moskva* gazetesi (1906–1918), savaş öncesinde, 12-17 Temmuz 1914 tarihleri arasında ‘Savaş Arifesinde’, ‘Savaş mı Barış mı?’, ‘Avrupa Savaşı Arifesinde’ başlıklarıyla çeşitli haberler yayımlamıştır. 17 Temmuz’da seferberlik ilan edilmiştir. 18 Temmuz’da *Golos Moskva* gazetesi ‘Savaş Kaçınılmaz’ başlıklı özel bir baskı dağıtmıştır. 19 Temmuz’da ise *Gazeta-Kopeyka* akşam sayısına ilave çıkardığı acil durum bültenini ‘Savaş’ başlığıyla yayımlamıştır. Bültende, St. Petersburg ve çevresinin sıkıyönetim altında olduğu bildirilmiştir. 20 Temmuz günü ise *Petersburgsiy Listok* gazetesi şu haberi geçmiştir: “...Dün bütün Petersburg neredeyse hiç uyumadı. Şafak sökene kadar başkent sokaklarında göstericiler yürüyordu.” (Jirkov, 2012: 12). Yine aynı tarihte *Letopis Voynı 1914 Goda* dergisi savaşın başlaması üzerine Çar’ın manifestosunu yayımlamıştır. Manifestoda Çar II. Nikolay, “Bu zorlu sınavda iç çekişmeler unutulsun. Çar’ın halkıyla olan birliği daha da pekişsin” sözleriyle halka seslenmiştir (*Letopis Voynı 1914 Goda*, No 1, ot 23 Avgusta 1914 g.: 4). 30 Temmuz’da ise Çar’ın ülke genelini kapsayan seferberlik kararı halka duyurulmuştur (Eşki, 2024: 58). Savaşın ilan edildiği gün gazetelerin, dergilerin ve bildirilerin acil baskıları yayımlanmış ve ‘savaş’ gazetelerdeki diğer konuları gölgede bırakmıştır. Cephelerden gelen haberler, mitinglerin haberleri, seferberlik durumu ve askerlerin uğurlanmasıyla ilgili bilgiler, Almanlara karşı yazılar veya savaşın amaçlarını propaganda eden makaleler; kazalar ve önceden gazetelerde geniş yer kaplayan ilanların yerini almıştır. Çarlık yönetimi, halkın moralini yüksek tutmak ve savaşın meşruiyetini sağlamak için basını sıkı bir şekilde kontrol altında tutmuştur (https://rusneb.ru/collections/1405_1_ya_mirovaya_voyna_glazami_smi/?page=page-4).

Genel adı ile *Letopisi Voynı* dergisi Birinci Dünya Savaşı’na dair önemli gözlemler ve analizler sunan askerî bir dergidir. Dergide, Rusların gözünden Osmanlı Devleti’nin genel siyasi durumu, Türk ordusu, Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Harekâtı hakkında çeşitli izlenimler, savaşın seyrine dair analizler ve propaganda unsurları yer almıştır. Çalışmada, adı geçen derginin 1914 yılında basılan 19 sayısı ve 1914-1915 yılları arasında basılan 51 sayısı incelenmiştir. Dergi toplamda 132 sayı çıkarılmıştır. Hemen hemen her sayıda Türkler ile ilgili haber ve makaleler bulmak mümkündür. Ancak çalışma derginin Ağustos 1914 tarihli 1. sayısı ile Ağustos 1915 tarihli 51. sayı çerçevesinde savaşın bir yıllık dönemiyle sınırlandırılmıştır. Amaç, savaş sürecinde *Letopisi Voynı* dergisi özelinde Rus basınının Osmanlı Devleti’ne, Türk ordusuna ve Kafkas Cephesi’ne dair tutumunu, propaganda stratejilerini ve kamuoyu oluşturma çabalarını incelemektir. Bu doğrultuda çalışma, Rus basınının savaş döneminde Osmanlı Devleti’ni, Türk ordusunu ve Türkleri nasıl konumlandığını, hangi söylem ve görsellerle Rus halkının algısını şekillendirdiğini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. *Letopisi Voynı* Dergisinin Tarihçesi

Birinci Dünya Savaşı süresince Rusya'da yayımlanan basılı yayın organlarından biri de *Letopisi Voynı* dergisidir. St. Petersburg'da yayımlanan dergi, Çarlık Rusya'da Birinci Dünya Savaşı olayları hakkında ana bilgi kaynaklarından biri olarak hizmet veren askerî bir yayın organıdır. Dergi, Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na girdiği andan itibaren yayımlanmaya başlanmış ve konu açısından tamamen savaştaki olayları ele almıştır. Dergi başlığı ise yıllara göre değişiklik göstermiştir. Savaşın ilk yılında *Letopis Voynı 1914 Goda*; ertesi yıl *Letopis Voynı 1914-1915 gg.* başlığı ile yayımlanmıştır. Son başlık ise *Letopis Voynı 1914-1915-1916* olarak değiştirilmiştir. Derginin Paskalya ve Noel sayıları, özel renkli, farklı görsellerin yer aldığı bir kapakla yayımlanmış ve renkli eklerle birlikte sunulmuştur (bk. Ek 2).

Dergi, devrim öncesi Çarlık Rusya'da faaliyet gösteren R. Golike ve A. Wilborg'un matbaasında basılmıştır. Derginin editörlüğünü ve genel yayın yönetmenliğini, imparatorluk maiyetinde resmî tarihçi olarak görev yapan yazar ve Tümgeneral Dmitriy Nikolayeviç Dubenskiy (1857-1923)¹ üstlenmiştir (<https://ast.ru/authors/dubenskiy-dmitriy-nikolaevich-itd028089/>). Dubenskiy, R. Golike ve A. Wilborg matbaasının genel müdürü Bruno Georgiyeviç Skamoni ile birlikte *Letopisi Voynı s Yaponiey 1904-1905 gg.* dergisinin yayımlanma sürecini yönetmiş, özel olarak davet edilen sanatçılar ve kendi muhabirleriyle işbirliği yapmıştır. Ayrıca *Yüce Majesteleri İmparator Nikolay Aleksandroviç 1914-Şubat 1916 Aktif Orduda* (Ego İmperatorskoe Velicestvo Gosudar İmparator Nikolay Aleksandroviç v deystvuyuşçiy armii za 1914-fevral 1916 g.) başlıklı yayının dört sayısını hazırlamıştır.² (https://www.rusbibliophile.ru/bookprint/?book=Letopis_voyny_19141917_).

Dergide muhabirlerin yanı sıra birçok askerî yazar da görev almıştır. Yayının dikkat çekici bir özelliği de zengin görseller içermesidir. Derginin baskısının kalitesi dört yıllık yayın süresi boyunca üst düzeyde tutulmuştur. Dergi, 1916-1917 yıllarında yaşanan kâğıt krizi sırasında dahi sürekli olarak kaliteli parşömen kâğıda basılmıştır. Yayıncılar, okuyucu kaybetme riskini göze alarak abonelik fiyatını artırmayı ancak derginin kalitesinden ödün vermemeyi seçmişlerdir. Özel olarak davet edilen sanatçılar dergi için çizimler yapmışlardır. Paskalya sayıları baş meleklerin resmiyle yayımlanmıştır. Derginin tüm kapakları, dönemin seçkin bir grafik sanatçısı olan tipograf Aleksandr Nikolayeviç Leo tarafından hazırlanmıştır. Sanat eleştirmeni ve tarihçisi George Kreskenteviç Lukomskiy, Rus ressam ve gazeteci Nikolay İvanoviç Kravçenko, denizci ve ressam Aleksey Vasilyeviç Ganzen'in çalışmaları dikkat çekicidir. Her cumartesi yayımlanan derginin sayılarında geniş formatlı 16 sayfa yer almıştır. Savaşın ilk aylarından itibaren dergi, cephelerdeki olayların ayrıntılı bir anlatımını, Müttefik ordularının komutanları, düşman ordularının durumu ve silahlanmaları hakkında bilgi vermiştir. Dergide, ayda en az iki kez resmî belgelerin özetleri ve Rus birliklerini ilgilendiren üst düzey kararnameler (Başkomutanlık Karargâhu ve Kafkas Ordusu Karargâhı'ndan savaşın gidişatına dair bildiriler) yayımlanmıştır. Rus askerlerinden ve ailelerinden gelen mektuplar, cephedeki durumu açıklayan makaleler eşliğinde olayların haftalık bir kronolojisi "Letopisi Sobitii" (Olayların Kronolojisi) ve "Obozrenie Voynı" (Savaşın Seyri) başlıkları altında düzenli olarak basılmıştır. Rus askerlerinin hikayelerine ve yakınlarından gelen mektuplara sıklıkla yer verilmesi ve onların "vatanlarını, inançlarını ve çarlarını" savunmak için yaptıkları zorlu görevlerinin anlatılması ile Rus halkının maneviyatının yüksek tutulması amaçlanmıştır. Derginin genellikle ele aldığı önemli konulardan biri de "İmparatorluk Hanedanı" üyelerinin savaşla ilgili faaliyetleri olmuştur. Derginin her bir sayısında çok sayıda fotoğraf, çizim, portre, plan, harita ve kroki yer almıştır. Derginin sayfalarına "Rus fotoğraf haberciliğinin babası" olarak anılan Karl Karloviç Bulla'nın oğlu Rus fotoğrafçı ve muhabir Aleksandr Karloviç Bulla'nın; fotoğrafçı

¹ Dmitriy Nikolayeviç Dubenskiy, 1885-1904 yılları arasında Genelkurmay Başkanlığı'nda görev yapmıştır. Genelkurmay'da 1888'den 1904'e kadar askerî at yükümlülükleri ve atlarla ilgili sayımlarla ilgilenmiştir. Kendisine Kafkasya, Kırgız ve Kalmık bozkırları, Sibirya, Rusya'nın güney ve merkezî bölgeleri ve Polonya'nın bazı vilayetlerinde atçılığı araştırma görevi verilmiştir. 1909 yılında Tümgeneral rütbesiyle emekli olmuştur. 12 (24) Nisan 1892'den itibaren Rus Coğrafya Cemiyeti'nin aktif üyesi olmuştur. 1900 yılından itibaren köylüler ve askerler arasında yaygın olan *Russkoe Çtenie* adlı halk gazetesini yayımlamıştır. Rus-Japon Savaşı sırasında *Letopisi Voynı s Yaponiey* adında resimli haftalık bir dergi çıkarmıştır. Ayrıca askerî kitaplar, halk kitapları ve resimler de yayımlamıştır. Bunlar arasında en bilinenler, *İstoriya Rossii v Kartinah* (3 baskı), *Kartını Rodını* (3 baskı), *İstoriya Russkogo Soldatı*'dır. (<https://www.wikidata.ru/nina.az/%D0%94%D1%83%D0%B1%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87.html>)

² Petrograd'da 1915-1916 yıllarında yayımlanan eser, Birinci Dünya Savaşı'nda Çar'ın ordu ile olan ilişkisini, askerî cephe ziyaretlerini, savaş stratejilerini ve kararlarını ele alan bir çalışmadır. İçerisinde savaş döneminde çekilmiş fotoğraflar, resmî yazışmalar, emirler ve dönemin belgeleri gibi birincil kaynaklar yer almıştır (bk. https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004175207).

Sergey Korsakov'un profesyonel fotoğrafları basılmıştır. Emirler, kararnameler, genelgeler, talimatlar, resmî raporlar ve yazışmalar, savaşı'nın gidişatı hakkında bilgi veren makaleler, mülakatlar, Çarlık Rusya'da savaşa gösterilen tepkiler, askerî olaylar ve yabancı güçlerin tutumu hakkında yazılar başlıklar halinde sunulmuştur. Son sayı olan 132. sayı 25 Şubat 1917'de Rusya'daki Şubat Devrimi'nin arifesinde yayımlanmıştır (https://www.rusbibliophile.ru/bookprint/?book=Letopis_vojny_19141917_; <https://knigant.ru/products/letopis-vojny/>; <https://antiquebooks.ru/book.php?book=10676>). Derginin genel olarak ana başlıkları şöyledir: 1) Resmî bölüm; hükümet emirleri 2) Savaştan resmî raporlar 3) Durumu açıklayan makaleler 4) Savaştan yazışmalar 5) Savaşın Rusya'daki tepkileri 6) Yabancı güçlerin tutumları 7) Askerî olaylar hakkında çeşitli notlar ve makaleler 8) Olayların kroniği 9) Savaşın seyri 10) Duyurular.

2. *Letopisi Voynu* Dergisinde Türklere Dair Haberler

2.1. Osmanlı Devleti ve Türk Ordusu Üzerindeki Alman Etkisine Dair Haberler

Letopisi Voynu dergisinin sayfalarında Osmanlı Devleti ile ilgili ilk haber Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce 20 Eylül 1914 tarihli baskının 5. sayısında verilmiştir. Üçüncü bölüm olan "Za Granitsey (Yurtdışından)" başlığı altında bulunan "V Turtsii (Türkiye'de)" altbaşlığında Rus Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'den aldığı haberlerin endişe verici olduğu, Türk ordusunda Alman subayların görev aldığı, Almanların Türklere para yardımında bulunduğu, Osmanlı'nın kendisini dünya savaşına "sürüklemek" için her yolu deneyen Almanya'nın etkisi altında bulunduğu bilgisi aktarılmış ve Osmanlı'nın 1914'te Almanya'ya ekonomik ve siyasi olarak bağımlı olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Savaş öncesinde Osmanlı Devleti'ndeki Alman etkisinin ne kadar güçlü olduğu ve İstanbul'un fiilen Alman kontrolü altına girdiği vurgulanmıştır. Liman von Sanders gibi Alman generallerin Osmanlı ordusu üzerindeki etkisi öne çıkarılmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın savaşa girmemesi için diplomatik yollar ararken, Alman yanlısı subayların ve liderlerin savaşa katılmak için baskı yaptıkları, özellikle de Almanya'nın gönderdiği silahlar ile "Goben" ve "Breslav" adlı savaş gemilerinin Osmanlı Devleti'nin Almanya ile savaş ittifakına yönelmesinde önemli bir rol oynadığı belirtilmiş ve Almanya'nın Osmanlı'nın iç işlerine müdahale ettiği dile getirilmiştir. Özellikle Türk donanmasının Alman komutanların yönetiminde olduğu vurgulanarak Rusya'da Osmanlı karşıtı duyguların artması hedeflenmiştir:

"Dışişleri Bakanlığımızın Türkiye'den aldığı bilgiler hala endişe verici niteliktedir. Alman yöneticilerin eline fiilen geçmiş olan İstanbul'da halkın gerginliği en yüksek boyutlara ulaşmıştır. Sadrazam ve destekçileri, Türkiye için bu kadar tehlikeli bir savaşı önlemek için hala her türlü çabayı göstermektedirler. Ancak Türklerin kaderinin gerçek yöneticisi ve Alman İmparatoru'nun tam sırdaşı olan General Sanders (Liman Von Sanders), tamamen Alman subaylarıyla dolu olan Türk ordusunu öylesine heyecanlandırdı ki, ordunun derhal harekete geçmesini istiyor. Almanlar, gönderilen silahlara ve bağışlanan iki gemi "Goben" ve "Breslav"a ek olarak Türklere para yardımında bulunuyorlar (*Letopis Voynu* 1914 Goda, No 5, ot 20 Sentyabrya 1914 g.: 84-85)"

Derginin 27 Eylül 1917 tarihli 6. sayısındaki "Za Granitsey (Yurtdışından)" başlıklı yazıda ise savaşın başlarında Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile kurduğu yakın ilişkiyi sert bir dille eleştirdiği propagandist bir bakış açısını yansıtmaktadır. Metinde Türkiye'nin bağımsız bir ülke olmaktan çıkıp Alman generali Sanders ve ekibi tarafından yönetilen bir "Alman vilayeti" hâline geldiği öne sürülürken, Türk hükümetinin ve halkının da Almanya'nın yönlendirmeleri doğrultusunda hareket eden "birey oyuncak" konumuna indirgenmesi dikkat çekicidir. Özellikle Boğazların Avrupalı gemilere kapatılması, hem 1878 Berlin Antlaşması'na aykırı bir hamle olarak sunulmuş hem de Rus çıkarlarına doğrudan bir tehdit olarak gösterilmiştir. Rusya'nın resmî açıklamalarında Karadeniz Filosunun her duruma hazır olduğu vurgulanarak kendi kamuoyuna güven telkin edilirken, Yunanistan'ın da Türk donanmasına karşı hazırlıklı olduğunun altı çizilmiştir. Haberde, Rusya'nın Osmanlı'nın Almanya ile kurduğu stratejik ortaklığı ve Boğaz politikalarını kendi çıkarlarına yönelik bir provokasyon ve Avrupa düzenine meydan okuma olarak yansıttığı anlatılmıştır. Böylece Rus kamuoyuna, Osmanlı'nın Almanya tarafından "kuklaştırıldığı", uluslararası anlaşmaların ihlal edildiği ve Rusya'nın meşru müdafaa pozisyonunda olduğu mesajı verilmiştir:

"(...) Türkiye, körleşmiş Türkiye, hala Almanların gerisinde. Artık Türkiye'yi bağımsız bir ülke olarak gören herkes büyük bir yanılgı içindedir. Türkiye artık Alman Sanders tarafından yönetilen bir Alman vilayetinden başka bir şey değildir. Türk hükümeti ve Türk halkı da Almanya'nın elinde oyuncaktan başka bir şey değildir. Şimdi Türklere Boğaz kıyılarında "Kahrolsun Avrupalılar" diye bağırılmaları emrediliyor. Bağırıyorlar da. "Tanin" gazetesinin dediği gibi bu "inançlı coşkunun" Avrupa'dan mümkün olan her şekilde gizlendiği ve Türklerin "beklenmedik zaferler" kazanacağı doğrudur. Ancak çantada keklik değildir ve kısa bir süre önce Odessa'da "Rus Karadeniz Filosunun her türlü olasılığa hazır olduğu ve bu nedenle Karadeniz kıyısında yaşayanların Türkiye ile

savaş tehdidi konusunda endişelenmemeleri gerektiği” yönünde resmî bir duyuru yayımlandı. Yunanlılar da Türk Filosunu karşılamaya hazırdır. Ancak bu önlemler bile Sanders’i korkutmuşa benzemiyor. Ancak olası başarısızlıkların sorumluluğundan kurtulmak için Yunanistan ve Rusya’nın kendisine savaş ilan etmesini bekliyor. Bu amaçla Türkiye her zaman meydan okurcasına davranıyor. Alınan son önlem, Çanakkale Boğazı’nın Rusya ve diğer güçlerin gemilerine kapatılmasıdır ki bu, 1878 Berlin Antlaşması’nın anlamına aykırıdır ve Ruslar için genel olarak tahammül edilemez bir durumdur. Rus hükümetinin 17 Eylül’de yayımladığı bildirimde, Türklere bir kez daha sağduyu çağrısında bulunularak, Çanakkale Boğazı’nın kapatılmasına ilişkin tehlikeli önlemin tüm sonuçlarının bilinmesi istenmektedir. (*Letopis Voynı 1914 Goda*, No 6, ot 27 Sentyabrya 1914 g.: 98)”

Derginin 18 Ekim 1914 tarihli 9. sayısındaki “Za Granitsey (Yurtdışından)” başlıklı bir başka haberde Rusların Türklere bakışı, bir yandan Alman etkisi altındaki bir ülke olarak tasvir edilen Osmanlı’ya yönelik eleştirel bir tutum taşırken, diğer yandan Osmanlı iç karmaşa ve belirsizlik içinde bulunan bir devlet olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca haberde Osmanlı’nın kendi içinde Alman egemenliğine karşı bir mücadelede olduğu da belirtilmiştir. Enver Paşa ve Alman politikasına muhalif olan Şehzade Yusuf İzzeddin’in başkomutan olarak atanmasına ise Rusların Osmanlı’yı sadece dışarıdan yönlendirilen bir güç olarak değil, aynı zamanda kendi içinde bölünmüş ve karmaşa içinde olan bir ülke olarak gördüğü yansıtılmıştır:

“Türkiye’ye gelince hala tam bir karmaşa söz konusudur. Bir yandan Alman Büyükelçisi Wagenheim (Hans von Wangenheim) ve General Sanders’in entrikalarının etkisiyle Türklere, Rus, İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin protestolarına rağmen Çanakkale Boğazı’nı açmayarak meydan okumaya devam ederken, diğer yandan Alman egemenliğine karşı bir mücadele söz konusudur. Bunun göstergesi, Enver Paşa’nın ve Alman politikasının tanınmış bir muhalifi olan tahtın varisi Şehzade Yusuf İzzeddin’in Türk birliklerinin başkomutanlığına atanmasıdır. Ülkede genel olarak umutsuzluk hüküm sürmektedir. Ekonomik hayat durma noktasındadır ve yakın gelecekte ciddi bir Türk müdahalesi öngörülmemektedir (*Letopis Voynı 1914 Goda*, No 9, ot 18 Oktyabrya 1914 g.: 148)”

Derginin 25 Ekim 1914 tarihli 10. sayısında ise Rus gazeteci A. Bartenev’in bir yazısı yer almıştır. Bartenev yazısında; Osmanlı’nın savaşa girmesiyle Rusya’nın düşmanlarına bir yenisinin daha eklendiği bilgisini vermiştir: “Bu haber, telgraf düşmanlarımızın sayısına bir yenisinin daha eklendiği haberini getirdiğinde yazılmıştır – Türkiye.” Bartenev, 16 Ekim gecesi Türk gemileri Breslav ve Hamidiye’nin Feodosya ve Novorossiysk’i bombaladığını yazmış, yazısının sonunda da “düşmanın eski olduğuna ama Rusya tarafından her zaman yenilgiye uğratıldığına” dikkat çekmiştir (*Letopis Voynı 1914 Goda*, No 10, ot 25 Oktyabrya 1914 g.: 157). Bu haber ile Rus kamuoyuna bir tür moral ve güven mesajı verme amacını taşıyan Bartenev, Osmanlı’nın eski bir düşman olduğunu ancak Rusya’nın her zaman Osmanlı’yı yenmeyi başardığını vurgulamış; Rus kamuoyunda Osmanlı’nın bir tehdit olamayacağı algısını yaratarak Rus ordusunun savaşta üstün geleceğine dair inancın korunmasını amaçlamıştır.

Osmanlı Devleti’nin Yavuz ve Midilli gemileriyle Karadeniz’deki Rus limanlarını bombalaması, Rus basınında geniş yer bulmuştur. Bu saldırılar, Osmanlı’nın savaşa resmen katılmasına neden olmuş ve Rus basını, bu olayı Osmanlı’nın Alman etkisi altına girmesinin bir kanıtı olarak göstermiştir. Burada Çar II. Nikolay’ın manifestosu oldukça etkili olmuştur. 1 Kasım 1914 tarihli 11. sayıda yayımlanan Çar manifestosu, savaş sürecinde Çarlık Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne karşı duyduğu tepkileri, millî duyguları harekete geçirme çabalarını ve siyasi emellerini bir arada sunan bir propaganda metni niteliğindedir. Metinde, Osmanlı’nın Almanya ve Avusturya-Macaristan etkisiyle savaşa girdiği, “körleştirildiği” ve Çarlık Rusya’ya karşı bir saldırı gerçekleştirdiği öne sürülmüş; Osmanlı rakip güçlerin güdümünde bir kukla olarak resmedilmiştir. Osmanlı’nın savaşa katılmasının Rusya için bir fırsat yaratacağı vurgulanmış; onun bu savaşta “akılsızca müdahalesinin” kaderini hızlandıracağı ve Çarlık Rusya’ya Karadeniz kıyılarında “tarihî görevlerini” yerine getirme şansı vereceği açıkça dile getirilmiştir. Bu da Rusya’nın sıcak denizlere inme hedefinin ve Çanakkale Boğazı’nı ele geçirme arzusunun açık bir ifadesidir (*Letopis Voynı 1914 Goda*, No 11, ot 1 Noyabrya 1914 g.: 169).

1 Kasım 1914 tarihli 11. sayıda gazeteci S. Nedaçin’in “Naş Razrıv s Turtsiey (Türkiye ile Kopuşumuz)” başlıklı bir yazısı yayımlanmıştır. Nedaçin yazısında Almanya’nın Rusya’ya savaş ilan etmesinin ardından Rus İmparatoruna “savaşla ilgilenmediğini ve en katı tarafsızlığı gözeceğini beyan eden devletler arasında” olduğunu bildiren Osmanlı’nın tutumuna dikkat çekmiş ve onun tarafsızlık beyanının pek de samimi olmadığını bunun sebebini de Osmanlı’nın İngilizlerden kaçan iki savaş gemisini kabul etmesi ile açıklamıştır:

“Ancak Türk İmparatorluğu’nun tarafsızlık beyanının pek de samimi olmadığı kısa sürede anlaşıldı ve Rus-Alman savaşının en başından itibaren tarafsız bir gözlemci, Türkiye’nin Almanya’ya sadece açıkça bir sempati

duyduğunu, aynı zamanda ona aktif olarak yardım etme arzusunun da görebiliyordu. Tarafsızlık ilkesi Türk sularında İngiliz Filosunun takibinden kaçan iki savaş gemisinin “Goben” ve “Breslav”ın Türkler tarafından Almanya’dan kabul edilmesi ile ihlal edilmişti. Uluslararası hukukun talimatlarına göre, savaşan taraflardan birinin savaş gemisi tarafsız bir gücün limanına girdiğinde ya 24 saat sonra limanı terk etmeli ya da silahsızlandırılmalıdır. Bu gereklilik Türkiye tarafından yerine getirilmediği gibi her iki gemi de Alman komuta kademesi ile birlikte Türk bayrağına bürünmüş ve Rusya’ya karşı harekât için Karadeniz’de bulunan bir Alman savaş birliği olarak Türk sularında kalmaya devam etmiştir (*Letopis Voynu 1914 Goda*, No 11, ot 1 Noyabrya 1914 g.: 177).”

Nedaçin yazısının devamında Osmanlı’nın yükümlülüklerine karşı işlediği suç “tahammül edilemez bir suç” olarak değerlendirilmiş ve bu haber karşısında Rusya, İngiltere, Fransa gibi ilgili devletler tarafından Türk Hükümeti’ne protestolar sunulduğunun, Alman gemilerinin silahsızlandırılmasının ve Alman mürettebatın gemilerden çıkarılmasının talep edildiğini yazmıştır. İlerleyen satırlarda “Değişmez Barışçılık İlkesi”nden hareket eden Rus İmparatorluk Hükümeti’nin Türk Hükümeti’nin bu tür eylemlerine karşı son derece sabırlı davrandığını; İstanbul’u Almanların değil, Türklerin kendilerinin elden çıkaracağı umudunu koruduğunu ve son dakikada Osmanlı’nın Türk bayrağı altındaki Alman gemileri “Goben” ve “Breslav” tarafından Novorossiysk, Feodosya ve Odessa’nın beklenmedik bombardımanı ile yanıt verdiğini; Alman ve Türk gemilerinin Rusya’nın Karadeniz kıyılarına böylesine haince saldırdığı haberini alan Rus İmparatorluk Hükümeti’nin, 18 Ekim’de İstanbul’daki Rus Büyükelçisine, Bâbıâli’ye Türkiye ile diplomatik ilişkilerin kesildiğini; büyükelçilik ve konsolosluk kurumlarının tüm personelinin Türkiye’den ayrılmalarını bildirmesini emrettiğini yazmıştır. Osmanlı’nın Rusya’ya karşı bu meydan okuyan tavrının Petrograd’daki Türk Büyükelçiliğini de şaşkınlığa uğrattığını dile getirmiştir (*Letopis Voynu 1914 Goda*, No 11, ot 1 Noyabrya 1914 g.: 177-179).

Derginin aynı sayısındaki “Za Granitsey (Yurtdışından)” başlıklı bir başka haberde, yazar, Alman İmparatorluğu’nun Osmanlı üzerindeki siyasi baskısının 1878 Berlin Kongresi’nden itibaren başladığını belirtmiştir. O tarihten itibaren, Türklere sürekli olarak Almanya ile dostluk ve ittifakın onların varlığını sürdürebilmeleri için tek yol olduğu telkin edilmiştir. Yazara göre, savaş başladığında sağduyu sahibi olan tüm dünya kamuoyu Osmanlı’yı bağımsız bir devlet olarak değil, “Alman kolonisi” olarak görmüştür (Frolov, 2017: 1058).

2.2. Türk Ordusunun Genel Durumu İlgili Haberler

8 Kasım 1914 tarihli 12. sayıda “S. A. İ.” imzalı “Voorujennie Silı Turtsii (Türk Silahlı Kuvvetleri)” başlıklı bir makale kaleme alınmıştır. Makalede, Türk ordusunun yapısı hakkında bilgi verilmiş, savaş kapasitesi değerlendirilmiş ve Osmanlı’nın savaşa katılmadan önceki askerî yapısı, reform çalışmaları ve Almanya’nın Türk ordusu üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Makalede, Osmanlı’nın XX. yüzyılın başında zayıflayan askerî kapasitesini artırma çabaları ve bu çabaların büyük ölçüde Almanya’nın rehberliğine dayandığı vurgulanmıştır. Makaleden edinilen bilgiye göre; Türk ordusu, Balkan Savaşları ve Trablusgarp Savaşı sırasında zayıf lojistik yapısı, yetersiz komuta kademesi ve malzeme eksiklikleri gibi ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda, 1908’den itibaren Osmanlı Hükümeti, ordunun modernizasyonu ve yeniden yapılandırılması için Almanya’ya başvurmuştur. General von der Goltz ve Yarbay Schlichting gibi Alman subayların Osmanlı ordusuna eğitim vermesi, Osmanlı’nın Almanya ile askerî ittifak arayışlarının ilk adımları olarak öne çıkmıştır. Ancak bu çabalar, Trablusgarp ve Balkan Savaşları nedeniyle kesintiye uğramıştır. Bu durum Osmanlı’nın iç ve dış sorunlar nedeniyle reform süreçlerini sürdüremediğini ve sonuçta savaşlarda başarısız olduğunu göstermiştir. Sanders’in gelişile birlikte ise Almanların fiilen Türk ordusunun komutasını ele geçirdiği ve üst düzey askerî yönetimi kontrol ettiği belirtilmiş, bu durumun, Osmanlı’nın askerî yapısının büyük ölçüde Alman nüfuzu altına girdiği ve ordunun modernizasyon sürecinin de Alman stratejilerine göre şekillendiğini gösterdiği dile getirilmiştir (*Letopis Voynu 1914 Goda*, No 12, ot 8 Noyabrya 1914 g.: 192).

Makalenin devamında Türk ordusunun yapısı, askerî gücü ve modernizasyon çabaları detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Aktarılan bilgiye göre; Türk ordusu üç ana birimden oluşmaktadır: “Nizami ordu ve ihtiyat”, “redif” ve “Gönüllü Milis Kuvvetleri”. Bunların yanı sıra Doğu ve Güneydoğu’da “Hamidiye alayları”³ adı verilen süvari ve piyade güçleri oluşturulmuştur. 1908’den itibaren ise genel askerlik yükümlülüğü uygulanmış ve Hristiyanlar dahil tüm nüfus askerlik hizmetine tabi tutulmuştur. Ancak 50 lira ödeyerek askerlikten muaf olma imkânı da tanınmıştır. Askerlik süresi ise toplamda 25 yıldır. Astsubay kadrosu, belirli bir sınavı geçen erlerden veya iki

³ Hamidiye Alayları, Sultan Abdülhamid Han döneminde Doğu Anadolu ve diğer bölgelerin sosyal, siyasi ve ekonomik hayatını düzenlemek için oluşturulan bir teşkilattır (Yılmaz, 2015: 372).

yıllık astsubay okullarını tamamlayan gençlerden oluşmuştur. Subay kadrosu, askerî okullar aracılığıyla yetiştirilmiş ve subayların gelişimleri çeşitli uzmanlık okullarında sürdürülmüştür. Barış zamanında Türk ordusu 250.000 kişiden oluşurken, savaş durumunda bu sayı 1 milyon 250 bine kadar çıkabilmiştir (*Letopis Voynu 1914 Goda*, No 12, ot 8 Noyabrya 1914 g.: 193). Türk ordusunun ana gücünü piyade birlikleri oluşturmuş; bu birlikler 130 piyade alayı, 9 nişancı alayı ve 43 bağımsız nişancı taburundan meydana gelmiştir. Topçu birimleri, saha topçusu ve ağır topçu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Balkan Savaşları sırasında ağır malzeme kayıpları nedeniyle, Osmanlı Hükümeti ordusunu Krupp'tan⁴ alınan yeni silahlarla donatmaya başlamıştır. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar bu yeniden silahlanma süreci tamamlanmamıştır (*Letopis Voynu 1914 Goda*, No 12, ot 8 Noyabrya 1914 g.: 194). Makalenin sonunda ise muhabir Türk ordusunun Balkan Savaşları'ndan Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemdeki yapısal sorunlarını ve Alman etkisi altındaki reformların yarattığı olumsuz sonuçları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Makalenin son paragrafına, Türk askerlerinin bireysel cesaretine ve güvenilirliğine övgüyle başlanmakla birlikte, ordunun genel yapısındaki eksikliklerin bu bireysel yetenekleri etkisiz hale getirdiği vurgulanmıştır. Özellikle maaş ödemelerinin aksaması, millî ruhu taşıyan bir komuta kademesinin eksikliği ve Alman subayların liderliğinde yapılan reformların Türk ordusunun organizasyonel gücünü zayıflattığı öne sürülmüştür. Balkan Savaşları sırasında subayların taktik ve liderlik konusundaki yetersizliklerine dikkat çekilerek, bu sorunların savaş sonrası dönemde de düzeltilmediği, aksine politik kutuplaşmalar ve liyakatsiz atamalarla derinleştiği belirtilmiştir. Alman kibri ve kayırmacılıkla dolu subay kadrolarının ordu ile bağlarını zayıflattığını, hızlı ve yüzeysel eğitimlerle taktiksel yeterliliğin sağlanmadığını, bu durumun da ordunun hem savunma hem saldırı yeteneğini ciddi şekilde olumsuz etkilediği dile getirilmiştir (*Letopis Voynu 1914 Goda*, No 12, ot 8 Noyabrya 1914 g.: 195-196). Özetle, muhabir makalesinde Osmanlı'nın savaş öncesi modernizasyon girişimlerini, Alman nüfuzuna olan bağımlılığını, Osmanlı'nın savaşa hazırlıklı olmadığını ve modernizasyon çabalarının da yetersiz kaldığını dile getirmiştir. Özellikle, Birinci Dünya Savaşı'na hazırlık sürecinde ordunun henüz modernizasyonunu tamamlayamamış olmasının altı çizilmiştir.

13 Aralık 1914 tarihli 17. sayıda yer alan bir başka makalede Türk donanmasının Birinci Dünya Savaşı başındaki durumu hakkında bilgi verilmiş ve donanmanın 4 zırhlı, 1 zırhlı kruvazör, 6 kruvazör, 9 muhrip, 9 torpido botu, 8 gambot gibi çeşitli gemilerden oluştuğu belirtilmiştir. Almanya'nın kısa süre içinde Türk donanmasını personel, mühimmat, teknik ekipman ile desteklediği ve Bulgaristan'ın tarafsızlığı sayesinde Osmanlı'ya iki denizaltı ulaştırdığı ifade edilmiştir (*Letopis Voynu 1914 Goda*, No 17, ot 13 Dekabrya 1914 g.: 278). Ancak, makalede, Türk donanmasının genel olarak çeşitli yapıda, çoğunluğu eski ve düşük hız kapasitesine sahip gemilerden oluştuğu ve filo savaşlarında etkili olamayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca, yeterli eğitilmiş personelin, teknik uzmanların ve donanım eksikliğinin, donanmanın işleyişini olumsuz etkilediği dile getirilmiştir. Almanlar tarafından kontrol altına alınan Osmanlı deniz personelinin motivasyonunun olmaması ve teknik yetersizlikler sebebiyle de Osmanlı'nın Karadeniz'de deniz üstünlüğü sağlama hayallerinin gerçekleşmesinin imkânsız olduğu belirtilmiştir (*Letopis Voynu 1914 Goda*, No 17, ot 13 Dekabrya 1914 g.: 278-279).

2.3. Savaşın Genel Seyri, Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Harekâtı İle İlgili Haberler

Birinci Dünya Savaşı, iki devlet arasında uzun süredir devam eden jeopolitik çekişmenin yeni bir boyuta taşındığı bir dönemdir. Savaşta Çarlık Rusya, kendisini Balkanlar'da ve Ortadoğu'da nüfuzunu artırmak isteyen bir güç olarak konumlandırırken, Osmanlı, uzun yıllardır süren toprak kayıplarının ardından Almanya'nın desteğiyle yeniden toparlanmak üzere harekete geçmiştir (Eşki, 2024: 79-83). Ayrıca Alman komutanı ve personeli yeterli Türk personel olmaması sebebiyle değiştirilememiş, donanma birinci komutanlığına da Amiral Şuşon (Souchon) atanmıştır (Tuna, 2014: 203). Almanya'nın savaşa girmesi ve İngiltere'nin 5 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ilan etmesi üzerine Akdeniz'de bulunan Goben ve Breslav adlı iki Alman gemisinin Çanakkale Boğazı'na sığınmasına izin veren Osmanlı Hükümeti sonra gemileri satın almak suretiyle adlarını Yavuz ve Midilli yapmış ve bu gemileri Türk donanmasına katmıştır. 27 Ekim 1914'te tatbikat amacıyla Karadeniz'e çıkan donanma, 29 Ekim'de Rus savaş gemileri ile çatışmış ve bazı Rus limanları bombalanmıştır. Derginin 6 Aralık 1914 tarihli 16. sayısında bu olay Rus kamuoyuna şu satırlarla bildirilmiştir: "Türkiye, Odessa, Sivastopol, Feodosya ve Novorossiysk'i bombalayarak

⁴ Krupp Firması, 1880'lerden itibaren Almanya'nın en büyük top üreticisi kabul edilir ve demir-çelik ile silah üretiminde dünya çapında önemli bir konuma sahip olmuştur. Osmanlı Devleti ile ilişkileri XIX. yüzyılın ortalarında başlamış, 1860'lardan itibaren büyük çaplı top ve silah satışları yoğunlaşmıştır. Özellikle Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde, Alman subayların da katkısıyla, Krupp topları Osmanlı ordusu ve donanmasının modernizasyonunda kilit rol oynamıştır. Bu silahlar, ordunun gücünü artırırken, firmanın demiryolu projeleri için sağladığı malzemeler de sanayinin gelişimine katkı sunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren bu yakın iş birliği, hem finansal hem de stratejik açıdan, firmanın İstanbul temsilcisi Huber kardeşleri aldıkları yüksek komisyonlarla zenginleşmiştir (Bk. Türk, Kaya, 2017: 121-143; Hacıoğlu, 2003: 27).

Rusya ile savaşa başladı. Odessa limanında Türk muhripleri 'Donets' gambotunu batırdı. Sivastopol yakınlarında 'Goben' tarafından saldırıya uğrayan 'Pрут' nakliye gemimiz infilak etti. Goben'e yapılan saldırı sırasında muhribimiz hasar aldı. Kerç yakınlarında 'Yalta' ve 'Koubanets' adlı gambotlar battı. Goben tarafından Sivastopol'un bombalanması sırasında kara bataryaları karşılık verdi ve muhriplerle saldırı düzenlendi (*Letopis Voynı 1914 Goda*, No 16, ot 6 Dekabrya 1914 g.: 263).” Bunun üzerine 1 Kasım 1914'de Rusya; 5 Kasım 1914'de İngiltere ve Fransa Osmanlı'ya savaş açmışlardır. Osmanlı da 11 Kasım 1914'te bu devletlere karşı savaş ilan etmiştir. Osmanlı Devleti, savaşa Almanya'nın yanında, İttifak Devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan) safında katılmıştır (Birinci Dünya Harbi, VII'nci Cilt, Avrupa Cepheleri, I'nci Kısım (Galiçya Cephesi), 1967: 4).

Savaşta Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında en yoğun ve kanlı çatışmaların yaşandığı cephe, Kafkas Cephesi'dir. Bu cephe, Osmanlı donanmasının 29 Ekim 1914'te Karadeniz'deki Rus limanlarına gerçekleştirdiği bombardımanların ardından fiilen açılmıştır. Bu olay, iki devlet arasında daha önce süregelen gerilimin sıcak bir çatışmaya dönüşmesine neden olmuş ve Kasım 1914'ten itibaren Kafkas Cephesi'nde yoğun muharebeler yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle 1914 sonu-1915 başında gerçekleşen Sarıkamış Harekâtı, bu cephenin ne denli kanlı ve zorlu koşullara sahne olduğunu göstermiştir. Kafkas Cephesi'ndeki ilk çarpışmalar Rus birliklerinin Osmanlı cephe hattını aşmasıyla başlamıştır. 1914 Kasım ayının sonlarına kadar süren yoğun çatışmalar sırasında her iki taraf da belirgin bir üstünlük sağlayamamış ve Türk kuvvetleri ele geçirdikleri bazı bölgeleri kısa bir süre sonra terk etmek zorunda kalmıştır. Dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa da Rus birliklerini kuşatmayı hedefleyen bir operasyon düzenleme kararı almış ve böylece Sarıkamış Harekâtı planlanmıştır (Sadıgov, 2019: 281). Harekâtın amacı, Rusları ani bir taarruzla Kafkasya'dan atmak, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini pekiştirmek ve Rus ordusuna büyük bir darbe vurarak Güney Kafkasya'yı ele geçirmektir. Ancak Sarıkamış Harekâtı'nda, Türk ordusu, Sarıkamış ve çevresindeki dağlık arazide yoğun kar, soğuk, açlık, ikmal ve iâşe sıkıntıları gibi olumsuz koşullar altında hareket etmek zorunda kalmıştır. 20 Aralık 1914 tarihli 18. sayıda yayımlanan “Obozrenie Voynı” (Savaşın Seyri) başlıklı bölümde Sarıkamış'ın Soğanlı Sıradağları, Oltu'nun ise Ağrı Dağı gibi doğal engellerle korunması, Ruslara göre Türk ordusunun ileri harekâtını iyice zora sokmuş, böylece Türklerin ağır kış şartlarında yürüttüğü taarruzları da boşa çıkmıştır. Rusların gözünden cephenin ilk günlerinde Türk ordusunun durumu şu satırlarla aktarılmıştır:

“Rus-Türk savaş cephesinde geçen hafta boyunca üç bölgede çatışmalar yaşanmıştır: Van bölgesinde, 7 Aralık'ta Türklerin ağır kayıplar vererek yenilgiye uğradığı yerde; Sarıkamış ve Oltu yönlerinde. Sarıkamış ve Oltu, Kafkasya bölgesinde, Kars ve Ardahan'a giden yollarda, Türk sınırına yakın büyük yerleşim yerleridir ve 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'ndan sonra Rusya'ya katılmışlardır. Türkler, 9 Aralık'ta bu yönlerde bir dizi saldırı düzenlemiş, ancak birliklerimiz tarafından büyük kayıplarla geri püskürtülmüştür. Genel olarak, kış mevsiminde Türklerin bu iki yönde saldırıya geçmesi, özellikle Sarıkamış ve Oltu'ya erişimi engelleyen dağ geçitlerinde şiddetli kar fırtınaları ve dondurucu soğukların hüküm sürdüğü bir dönemde, oldukça zorlu ve başarı vaat etmeyen bir girişim olarak değerlendirilmektedir. Sarıkamış, Türk sınırı tarafından Soğanlı Sıradağlarının güçlü doğal savunma pozisyonuyla korunmaktadır; Oltu'ya yönelik saldırı yolu ise geçilmesi ve erişimi zor olan Ağrı Dağı tarafından engellenmektedir (*Letopis Voynı 1914 Goda*, No 18, ot 20 Dekabrya 1914 g.: 298).”

Kafkas Cephesi'ndeki çatışmalarda Türk ordusunun Sarıkamış, Oltu ve Ardahan yönlerinde gerçekleştirdiği taarruzları ve Rus ordusunun bu girişimlere karşı aldığı başarıları sıklıkla aktarılmıştır. Örneğin, 27 Aralık 1917 tarihli 19. sayıda yer alan haberde Türk ordusunun Çarlık Rusya ile karşı karşıya geldiği cephelerde sürekli olarak farklı noktalarda belirlediği; Oltu, Sarıkamış ve Van yakınları gibi yönlerde girişimlerde bulunduğu, hatta Dutak bölgesine de saldırı düzenlediği, ancak tüm bu saldırıların Rus birlikleri tarafından geri püskürtüldüğü ve Türk ordusunun geri çekilmek zorunda kaldığı dile getirilmiştir (*Letopis Voynı 1914 Goda*, No 19, ot 27 Dekabrya 1914 g.: s. 284).” Derginin bir sonraki sayısında yayımlanan “Obozrenie Voynı” başlıklı bölümde Türk ordusunun Sarıkamış'ta büyük bir güç topladığı, Yukarı Sarıkamış köyünü ele geçirdiği, ancak Rus ordusunun topçu ateşi ve karşı saldırılarıyla ağır kayıplar vererek geri püskürtüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca Ardahan yönünde de Türk taarruzlarının başladığı, ancak Rus savunması nedeniyle sonuçsuz kaldığı ifade edilmiştir. Enver Paşa'nın liderliğindeki Türk ordusunun bu operasyonlara gösterdiği enerji ve kararlılık, Rus basını tarafından Osmanlı'nın cesareti ve azmi olarak değerlendirilirken, aynı zamanda kış koşulları ve zorlu coğrafi şartların Osmanlı'nın başarısını sınırlandırdığı vurgulanmıştır. Genel olarak, bu bölümde Rus ordusunun askerî başarıları yüceltilip Türk ordusunun taarruzlarının başarısız girişimler olarak gösterilmesinin amaçlandığı açıktır (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 20, ot 3 Yanvarya 1915 g., 318-319).

10 Ocak 1915 tarihli 20. sayıda yer alan “Obozrenie Voynı” başlıklı bölümde yine Kafkas Cephesi'nde Rus

ordusunun Osmanlı 3. Ordusu karşısında kazandığı başarılar ve özellikle Aralık 1914-Ocak 1915 döneminde Ardahan ve Sarıkamış muharebelerinde Osmanlı güçlerinin ağır bir yenilgiye uğratıldığı aktarılmıştır. Sert kış koşullarında, zor arazi şartlarında yürütülen muharebelerde Rus birliklerinin Türk kolordularını imha derecesine varan boyutta bozguna uğrattığı, çok sayıda Türk asker ve komutanının esir alındığı, Türklerin lojistik ve ikmal zorlukları yaşadığı, Rus donanmasının da denizden sağladığı destekle Osmanlı takviyelerini engellediği vurgulanmıştır. Bu gelişmeler neticesinde Türklerin planlarının başarısız olduğu, ordunun Erzurum savunma hattına çekilmek zorunda kaldığı ve Enver Paşa'nın cepheyi terk ederek İstanbul'a döndüğü ifade edilmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 21, ot 10 Yanvaryaya 1915 g., 330-332). Bu tür yazı ve haberlerin amacı, öncelikle kamuoyunun moralini yüksek ve Rus toplumunun savaşa yönelik desteğini canlı tutmaktır. Rus basını, Türk ordusunun girişimlerini başarısız, Rus ordusunun müdahalelerini ise kahramanlık örneği olarak sunarak kendi askerî gücünü ve stratejik becerisini yüceltmeyi hedeflemiştir. Aynı zamanda, düşman tarafın çabasını küçümseyerek Türk ordusunun doğa koşullarına uyumsuzluğu ve komuta zafiyetleri vurgulanarak Rus halkında "düşman zayıf, Rus kuvvetleri ise üstün" algısı pekiştirilmeye çalışılmıştır.

24 Ocak 1915 tarihli 23. sayıdaki haberde Kafkas Cephesi'nde Rus ordusunun ilerleyişine karşı Türk ordusunun yenilmiş olsa da toparlanmaya çalışarak yeni birlikler oluşturduğu ve yeni kuvvetlerin gelmesine kadar Rus ilerlemesini geciktirmeye uğraştığı dile getirilmiştir. Sağlam ve takviye edilmiş mevzilerde şiddetli çatışmaların yaşandığı, buna rağmen Rusların ilerlemeye devam ettiği vurgulanmıştır. Ayrıca Oltu yönünde de 12 Ocak'tan itibaren çatışmaların yeniden başladığı, 13 Ocak'ta Türklerin kuşatma girişiminde bulunmaya çalıştığı ancak Ruslarca fark edilip önlendiği, böylece durumun Ruslar ve onların müttefikleri için elverişli şekilde sürdüğü belirtilmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 23, ot 24 Yanvaryaya 1915 g.: 364). 31 Ocak 1915 tarihli 24. Sayıdaki haberde ise Rus ordusunun İran topraklarındaki Tebriz kentini ele geçirerek, Osmanlıların İran üzerindeki nüfuzunu kırdığı ve böylelikle bölgedeki Türk varlığına son verdiği aktarılmıştır. Aktarılan bilgiye göre; bu gelişme, Sarıkamış Harekâtı sürerken Türklerin Urmiye Gölü'nün güneyinden yaptıkları kuşatma girişimine karşı Rus birliklerinin önce geri çekilip ardından güçlü bir karşı taarruzla Sufiyan'da Türkleri bozguna uğratması sonucunda sağlanmıştır. Türkler Sovolan'a doğru kaçarken, General Çernozubov'un dolambaçlı harekâtıyla Tebriz yolu kesilmiştir. Ardından Ruslar 17 Ocak'ta Tebriz'e hiçbir direnişle karşılaşmadan girmiştir. Haberde, bu zaferin İran halkı üzerinde büyük bir etki yarattığı vurgulanmış, ayrıca Oltu ve Sarıkamış istikametlerinde sükûnetin hâkim olduğu, ancak Çoruh bölgesinde son günlerde Rus birliklerinin önemli başarılar elde ettiği, Hoy çevresinde de Rus birliklerinin başarılı operasyonlar yürüttüğü belirtilmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 24, ot 31 Yanvaryaya 1915 g.: 380).

1914 Şubat ayının ilk haftasında Kafkas Cephesi'nde bir çatışma yaşanmamıştır. Dergi bu durumu "Kafkas cephesinde geçen hafta boyunca herhangi bir çatışma yaşanmadı. Bazı bilgilere göre Türkler, İstanbul'daki 5. Ordunun bir kısmını Erzurum'a sevk ederek 3. Ordularını güçlendirmeye çalışıyorlar" yorumuyla aktarmıştır (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 26, ot 14 Fevralya 1915 g.: 414). Ancak derginin bir sonraki sayısında 8 Şubat günü bölgede askerî çatışmaların yaşandığı ve bu çatışmalar sonucunda Türk birliklerinin İçhalsu Nehri'nin ötesine püskürtüldüğünden bahsedilmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 27, ot 21 Fevralya 1915 g.: 429). 28 Şubat 1915 tarihli 28. sayıda ise Kafkas Cephesi'nde başarılı bir şekilde ilerleyen Rus birliklerinin, 15 Şubat'ta Türkler için önemli bir askerî liman olan Hopa'yı ele geçirdiği belirtilmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 28, ot 28 Fevralya 1915 g.: 447). Bir sonraki sayıda yine Kafkas Cephesi'nde Rus taarruzunun başarıyla devam ettiği; adım adım Trabzon'a doğru ilerlediği, ayrıca Hoy civarında, 22 Şubat'ta Rus birliklerinin önemli bir noktayı ele geçirerek Türkleri güneybatıya püskürttüğü ve onlara ağır kayıplar verdirdiği aktarılmıştır (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 29, ot 7 Marta 1915 g.: 463). Bu haberlerin verilmesinin temel amacı, Rus kamuoyuna Kafkas Cephesi'ndeki gelişmeleri kendi lehlerine olacak şekilde yansıtmak ve savaşa yönelik desteği pekiştirmektir. Öncelikle çatışmasız dönemde dahi Türklerin güç topladığına dikkat çekerek, Rus kamuoyuna düşmanın boş durmadığı, dolayısıyla dikkatli ve hazırlıklı olunması gerektiği mesajı verilmiştir. Ardından, takip eden sayılarda Türklerin girişimlerinin sürekli geri püskürtüldüğü, Rus ordusunun ilerleme kaydettiği ve stratejik noktaları ele geçirdiği vurgulanarak Rus askerî gücünün üstünlüğü pekiştirilmiştir.

Şubat'ın son günlerinde, 27 Şubat'ta ise geniş bir cephe hattında yaşanan şiddetli muharebelerde Rus birlikleri, Türk savunma hatlarına yoğun baskı uygulayarak süngü hücumlarına kadar varan çarpışmalara girmişlerdir. Bu çatışmalar sonucunda Türk ordusu, dağ eteklerindeki tahkimli mevzilerinden çekilmek ve hızla geriye doğru kaçmak zorunda kalmıştır. 2 Mart'ta ise Rus birlikleri Arhavi'yi ele geçirmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 30, ot 14 Marta 1915 g.: 478). 25 Nisan 1915 tarihli 36. sayı olan özel bölümde 12 Mart'ta Karadeniz sahil bölgesinde Türklerin taarruza geçmeye çalıştığı, ancak Arhavi Nehri'nin sol yakasına doğru geri püskürtüldüğü, Rus

birliklerinin Türkleri Artvin'e doğru sıkıştırmaya devam ettiği, Soğanlı yönünde ve Eleşkirt Vadisi'nde ise kısmi çatışmaların sürdüğü aktarılmıştır (*Letopis Voynı 1914-1915 gg., Ofitsialnyy Otdel*, 1915 g., No 36, ot 25 Aprelya 1915 g.: 65). Kafkas Cephesi'nde, Rus birlikleri ile Türkler arasındaki çatışmaların ağırlıklı olarak Artvin ve sahil istikametlerinde devam ettiği; Artvin civarındaki Türk ordusunun 14 Mart'ta Çoruh Nehri'nin sol yakasına doğru geri püskürtülerek şehri terk ettiği bilgisi verilmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 33, ot 4 Aprelya 1915 g.: 526). 23 Mayıs 1915 tarihli 40. sayıda yine Kafkas Cephesi'nde Rus birliklerinin oldukça önemli başarılar elde ettiği, düşman topraklarının içlerine doğru ilerlediği, Saray, Başkale ve Van vilâyetinin ele geçirildiği duyurulmuştur (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 40, ot 23 Maya 1915 g.: 639). 6 Haziran 1915 tarihli 42. sayıda muhabir N. Rotkiv tarafından yazılan makalede Kafkas Cephesi'nde gelişmelerin normal seyirde ilerlediği ve Van Gölü'nün sağ yakasının neredeyse tamamının Rus birliklerinin kontrolüne geçtiği bilgisi verilmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 42, ot 6 İyunya 1915 g.: 670). 11 Temmuz 1915 tarihli 47. sayıda ise Erzurum'a giden yan yollarda Türk birliklerinin defalarca taarruza geçmeye çalıştıkları, ancak her seferinde bozguna uğratıldıkları belirtilmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 47, ot 11 İyulya 1915 g.: 751). 25 Temmuz 1915 tarihli 49. sayıda Kafkas Cephesi'nde kayda değer bir gelişme yaşanmadığı, ancak Muş bölgesinde çatışmaların şiddetlendiği hem Rusların hem de Türklerin oraya peyderpey takviye birlikler sevk ettiği belirtilmiştir (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 49, ot 25 İyulya 1915 g.: 779). Muhabir A. Şemanskiy, 8 Ağustos 1915 tarihli 51. sayıda, Türkiye'nin savaş stoklarının hızla azaldığı ve Türklerin Rus birliklerini yok etme hedefinden uzaklaştığı söylentilerinin yayıldığını aktarmıştır. (*Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 51, ot 8 Avgusta 1915 g.: 815).

Türk ordusunun Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra Rus ordusu Kafkas Cephesi'nde karşı saldırıya geçmiş ve 1916'da Rus General Nikolay Nikolayeviç Yudenic⁵ komutasındaki Rus birlikleri, Erzurum'a büyük bir taarruz başlatmıştır (Eşki, 2024: 146-178). Erzurum Kalesi, Osmanlı'nın bölgedeki en güçlü savunma noktalarından biriydi ancak Ruslar, etkili bir saldırı ile bu kaleyi ele geçirmişler; Erzurum'un düşmesinin ardından Ruslar, Karadeniz'in ikmal ve iâşe merkezi olan Trabzon, Rize, Bayburt ve Erzincan gibi stratejik şehirleri de işgal etmişlerdir. Bu süreçte Osmanlı 3. Ordusu, Kafkas Cephesi'ndeki savunma hatlarını kaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Rus ilerleyişi, Doğu Anadolu'daki sivil halk üzerinde de yıkıcı etkilere yol açmıştır. Bölgedeki Ermeni ve Müslüman nüfus arasında karşılıklı çatışmalar yaşanmıştır. Özellikle Rus ordusunun ilerleyişi sırasında Ermeni gönüllü birliklerinin de katılımıyla bazı bölgelerde Ermeni nüfusun Rus kuvvetleriyle iş birliği yapması gerilimi tırmandırmıştır (bk. Eşki, 2024: 241-403).

1917'de Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi, Kafkas Cephesi'nin seyrini değiştirmiştir. Devrim ile birlikte Çarlık rejimi sona ermiş ve savaşın sona erdirilmesi kararı alınmıştır. Bu gelişme Osmanlı için cephede kısmen bir rahatlama sağlamıştır. Rusların çekilmesiyle birlikte Osmanlı kuvvetleri, kaybettikleri bazı bölgeleri yeniden ele geçirmiştir. 1918'de Bolşevikler, Almanya ve Osmanlı Devleti ile Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamıştır (Eşki, 2024: 423). "Türk tarihinde 1711 yılındaki Prut ve 1856 yılındaki Paris Antlaşmalarından sonra ilk defa Rusya'ya karşı bir zafer olan" (Memmedli, Akgüller, 2020: 2727) bu antlaşma ile Rusya, Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da (Kars, Ardahan, Batum) işgal ettiği topraklardan çekilmeyi kabul etmiştir. Antlaşmayla Kafkas Cephesi son bulmuş fakat Osmanlı'nın genel savaş durumunu etkilememiştir; çünkü Batı ve Orta Doğu cepheleri sürmektedir. Bu cephe, Türk ordusunun büyük kısmını meşgul ederek diğer cephelerin gücünü zayıflatmıştır. Rusya çekilse de doğu sınırlarının savunulması ve bölgenin demografisi açısından önemli etkiler kalmıştır. Sonuçta her iki devlet de çöküş yaşamış, yeni siyasi yapılar ortaya çıkmıştır.

Haber ve makalelerin dışında *Letopisi Voynı* dergisinde yayımlanan görsel materyaller de dönem ve savaşın gidişatı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. "Türk askerinin tipi (bk. Ek 4)", "Türk piyade subayları ve askerleri (bk. Ek 5)", "Türk savaş esirleri (bk. Ek 6)", "İstanbul-Aya Sofya (bk. Ek 7)", "İstanbul'un Asya kıtasında bir sokak. Yavuz. Midilli. Hamidiye (bk. Ek 8)", "Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra; öldürülen ve donmuş Türkler (bk. Ek 9)", "Türk Donanmasının Karadeniz'de Bozguna Uğratılması (bk. Ek 10)", "Kafkas Cephesi'nde Türk askerleri (bk. Ek 11)" ve "Tiflis sokaklarında Türk esirleri (bk. Ek 12)" gibi kareler oldukça dikkat çekicidir. Görseller, Osmanlı'nın askerî ve siyasi sürecini yansıtırken, savaşın yıkıcılığını, şehirlerin durumunu ve halkın yaşadığı güçlükleri gözler

⁵ Nikolay Nikolayeviç Yudenic, Rus İmparatorluk Ordusu'nun önde gelen generallerindendir. Birinci Dünya Savaşı öncesi Kafkasya Askerî Bölgesi Genelkurmay Başkanı olup, savaş sırasında Kafkas Cephesi'nde görev yapmıştır. Sarıkamış Harekâtı'nda etkili olan Yudenic, Şubat Devrimi sonrası Kafkas Cephesi Komutanlığı'na getirilmiştir. Ekim Devrimi sonrasında Bolşeviklere karşı Beyaz Ordu'ya katılmış, 1919'da Amiral Kolçak tarafından Kuzeybatı Cephesi'nin Başkomutanı olarak Petrograd'a taarruz düzenlemiş ancak başarısız olup Estonya'ya çekilmiştir. 1920'de tutuklanmıştır. 1933'te veremden ölmüştür. ("Yudenic Nikolay Nikolayeviç", *Voeno-biografiçeskiy Slovar*, <https://xn--d1abichgllj9dyd8a.xn--90anlfbebar6i.xn--p1ai/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id=12079267@morffHeroes>)

önüne sermiştir. Sarıkamış Harekâtı sırasında soğuktan hayatını kaybeden ya da esir düşmüş Türk askerlerin durumu, savaşın acımasız yüzünü sergilerken; İstanbul ve Aya Sofya görselleri, dönemin şehirlerinin ve sembolik yapıların durumunu göstermiştir. Türk donanmasının Karadeniz’de bozguna uğratılması gibi olayları belgeleyen kareler ise Osmanlı’nın askerî yenilgilerini ve deniz gücünün zayıflamasını vurgulamıştır.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı, yalnızca askerî cephelerde değil, aynı zamanda zihinlerde, basılı yayınlar aracılığıyla verilen propagandalarla da şekillenmiştir. Çalışma kapsamında ele alınan *Letopisi Voynı* dergisi, Rus basınının Osmanlı Devleti’ne ve Türk ordusuna dair tutumunun, dönemin siyasal, toplumsal ve askerî dinamikleri çerçevesinde nasıl şekillendiğini ortaya koymuştur. Dergi, Çarlık Rusya’nın resmî bir yayın organı olarak, hem Rus kamuoyunu güçlü bir ulusal dayanışma ruhuyla seferber etmeye hem de Türk tarafı zayıf, hazırlıksız ve yabancı nüfuzuna boyun eğmiş bir güç olarak takdim etmeye odaklanmıştır.

Letopisi Voynı dergisi Rus kamuoyunu bilgilendirme, savaşa dair algı oluşturma ve Rus hükümetinin kendi savaş politikalarını haklı çıkarmak adına kullandığı bir propaganda aracı olmuştur. Dergide Osmanlı Devleti’nin Alman tesiri altında olduğu, modernizasyon çabalarının yetersiz kaldığı ve ordunun savaş koşullarına uyum sağlayamadığı ısrarla vurgulanmıştır. Bu yaklaşım, Rus kamuoyunda düşmanın askerî niteliklerini küçümsemek, moral üstünlüğünü Rus tarafına kazandırmak ve cephedeki mücadeleyi haklı göstererek iç dayanışmayı güçlendirmek amacına hizmet etmiştir. Özellikle Kafkas Cephesi’ndeki çetin muharebeler, Sarıkamış Harekâtı ve İran topraklarındaki çatışmalar gibi somut örnekler üzerinden Türk ordusunun başarısızlıkları öne çıkarılırken, Rus ordusunun zorlu tabiat şartlarına rağmen elde ettiği zaferlerle Rus askerî kabiliyeti ve kararlılığı yüceltilmiştir. Dergide yer alan fotoğraflar da propaganda gücünü artıran öğelerdir. Özellikle soğuktan ölen Türk askerleri, esir düşmüş birlikler, İstanbul’un gündelik yaşamından görüntüler ile Türk donanmasının Karadeniz’de maruz kaldığı yenilgilerin görselleri, okuyucunun olayları daha duygusal ve çarpıcı bir şekilde algılamasını sağlamıştır. Bu görsel malzeme, sadece savaşın askerî boyutunu değil, toplumsal ve insani yönlerini de Rus halkına aktarmış; Rus halkını, hem kendi gücüne güvenmeye hem de Rus ordusunun mutlak zaferine inanmaya yöneltmiştir.

Tüm bu unsurlar bir araya getirildiğinde *Letopisi Voynı* dergisi, Birinci Dünya Savaşı’nda Çarlık Rusya’nın enformasyon üzerinde kurduğu denetimi, algı yönetimi stratejilerini ve kamuoyu oluşturma çabalarını gözler önüne sermektedir. Bu süreçte basın, siyasî ve askerî hedeflere yönelik bir manipülasyon aracı işlevi görmüş; düşman algısının inşası, kendi ordusunun kahramanlaştırılması ve ulusal birlik duygusunun güçlendirilmesi gibi amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır. Sonuç olarak, *Letopisi Voynı* dergisi üzerinden incelenen Rus basını, Birinci Dünya Savaşı’nda propaganda kavramının, bilginin silah haline getirilmesinin ve savaşın meşruiyetinin kurgulanmasında kritik bir rol oynamıştır. Dergi, savaş dönemlerinin iletişim stratejilerini, basının toplumsal bilinç üzerindeki etkisini ve uluslararası çatışmaların fikrîsel cephesini anlamak açısından değerli bir kaynaktır.

Kaynaklar

- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 1, ot 23 Avgusta 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 5, ot 20 Sentyabrya 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 6, ot 27 Sentyabrya 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 9, ot 20 Oktyabrya 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 10, ot 25 Oktyabrya 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 11, ot 1 Noyabrya 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 12, ot 8 Noyabrya 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 16, ot 6 Dekabrya 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 17, ot 13 Dekabrya 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914 Goda, No 18, ot 20 Dekabrya 1914 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 20, ot 3 Yanvarya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 21, ot 10 Yanvarya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 23, ot 24 Yanvarya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 24, ot 31 Yanvarya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 26, ot 14 Fevralya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 27, ot 21 Fevralya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 29, ot 7 Marta 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 30, ot 14 Marta 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 33, ot 4 Aprelya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 34, ot 11 Aprelya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 35, ot 18 Aprelya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., *Ofitsialnyy Otdel*, 1915 g., No 36, ot 25 Aprelya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 40, ot 23 Maya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 42, ot 6 İyunya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 47, ot 11 İyulya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 49, ot 25 İyulya 1915 g.
- Letopis Voynu* 1914-1915 gg., No 51, ot 8 Avgusta 1915 g.
- Birinci Dünya Harbi, VII'nci Cilt, Avrupa Cepheleeri, I'nci Kısım (Galiçya Cephesi)*, (1967). Ankara: Gnkur. Basımevi.
- Eşki, Fatih Mehmet. (2024). *Ruşça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)*, 1. bs., Nobel Yayınevi.
- Frolov, V. (2017). "Obraz Turtsii na Stranitsah Rossiyskogo Dorevolyutionnogo İzdaniya "Letopisi Voynu 1914-1917 gg.", *Koncept (Kirov): Scientific and Methodological e-magazine*, T 31, 1056-1060.
- Hacıpoğlu, Doğan. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nun 1. Dünya Harbi'ne Girişi*, İstanbul: İstanbul Deniz İkmal Grup Komutanlığı.
- Jirkov, G. V., (2012). *Ot "Narodnoy" Voynu k Narodnoy Tragedii, İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1914-1917 Godov*, St. Petersburg: St. Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet, Vıssh. Şk. Journ. İ Mas. Kommunikatsiy.
- Memmedli, M., Akgüller, H. (Yaz 2020/II). "Brest Litovsk barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı imparatorluğu Açısından Önemi)", *Belgi*, Sayı 20, 2713-2734.
- Sadıgov, Ramin. (Ağustos 2019). "Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı", *SUTAD*, 46, 279-302.

- Tuna, Ozan. (2014). "Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)", *OTAM*, 36, 201-227.
- Türk, F., Kaya, E. (Yaz 2017). "Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde Sıradışı Bir Aktör: Krupp Firması 1923-1990", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 10, Sayı 20, 121-143.
- Yılmaz, Ömer Faruk. (2015). *Osman Gâzi'den Sultan Vahîdüddîn Han'a Osmanlı Tarihi 6*, İstanbul: Çamlıca Yayınevi.
- "Yudeniç Nikolay Nikolayeviç", *Voeno-biografiçeskiy Slovar*, <https://xn--d1abichglj9dyd8a.xn--90anlfbebar6i.xn--p1ai/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id=12079267@morfHeroes>, [Erişim Tarihi: 28.09.2024]
- <https://ast.ru/authors/dubenskiy-dmitriy-nikolaevich-itd028089/>, [Erişim Tarihi: 26.09.2024]
- https://www.rusbibliophile.ru/bookprint/?book=Letopis_vojny_19141917_ [Erişim Tarihi: 12.09.2024]
- <https://knigant.ru/products/letopis-vojny/>, [Erişim Tarihi: 12.09.2024]
- <https://antiquebooks.ru/book.php?book=106764> [Erişim Tarihi: 12.09.2024]
- <https://ria1914.info/index.php/>, [Erişim Tarihi: 28.09.2024]
- https://rusneb.ru/collections/1405_1_ya_mirovaya_voyna_glazami_smi/?page=page-4 [Erişim Tarihi: 03.10.2024]
- https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004175207/ [Erişim Tarihi: 16.12.2024]

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir-; Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/ veya Yorum-; Literatür Taraması-; Yazıyı Yazan-; Eleştirel İnceleme- Tek Yazar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept -; Design-; Supervision-; Resources-; Data Collection and/or Processing-; Analysis and/or Interpretation-; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review-; Other-

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Ekler:

ЕК 1: Çar II. Nikolay'ın 20 Temmuz 1914 tarihli manifestosu

4 ЛѢТОПИСЬ ВОЙНЫ 1914 ГОДА. № 1.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ
МЫ, НИКОЛАЙ ВТОРЫЙ,
 ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССИЙСКІЙ,
 ЦАРЬ ПОЛЬСКІЙ, ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ ФИНЛЯНДСКІЙ, И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ.

Объявляемъ всѣмъ вѣрнымъ Нашимъ подданнымъ:
 Слѣдуя историческомъ своимъ завѣтамъ, Россія, единая по вѣрѣ и крови съ славянскими народами, никогда не взирала на ихъ судьбу безучастно. Съ полнымъ единодушіемъ и особою силою пробудились братскія чувства русскаго народа къ славянамъ въ послѣдніе дни, когда Австро-Венгрія предъявила Сербіи завѣдомо неприемлемыя для державнаго государства требованія.

Презрѣвъ уступчивый и миролюбивый отвѣтъ Сербскаго правительства, отвергнувъ доброжелательное посредничество Россіи, Австрія поспѣшно перешла въ вооруженное нападеніе, открывъ бомбардировку беззащитнаго Бѣлграда.

Вынужденные, въ силу создавшихся условій, принять необходимыя мѣры предосторожности, Мы повелѣли привести армію и флотъ на военное положеніе, но, дорожа кровью и достоинствомъ Нашихъ подданныхъ, прилагаемъ всѣ усилія къ мирному исходу начавшихся переговоровъ.

Среди дружественныхъ сношеній, союзная Австріи Германія, вопреки Нашимъ надеждамъ на вѣковое доброе сосѣдство и не высямая завѣренію Нашему, что принятія мѣры отношу не имѣютъ враждебныхъ ей цѣлей, стала домогаться немедленной ихъ отмены и, встрѣтивъ отказъ въ этомъ требованіи, внезапно объявила Россіи войну.

Нынѣ предстоитъ уже не заступаться только за несправедливо обиженную родственную Намъ страну, но оградить честь, достоинство, цѣлость Россіи и положеніе ея среди Великихъ Державъ. Мы непоколебимо вѣримъ, что на защиту Русской Земли дружно и самоотверженно встанутъ всѣ вѣрные Наши подданные.

Въ грозный часъ испытанія да будутъ забыты внутреннія распри. Да укрѣпится еще тѣснѣе единеніе Царя съ Его народомъ, и да отразитъ Россія, поднявшаяся, какъ одинъ человекъ, дерзкій натискъ врага.

Съ глубокою вѣрою въ правоту Нашего дѣла и смиреннымъ упованіемъ на Всемогущій Промыслъ, Мы молитвенно призываемъ на Святую Русь и доблестныя войска Наши Божіе благословеніе.

Данъ въ Санктъ-Петербургѣ, въ двадцатый день іюля, въ лѣто отъ Рождества Христова тысяча девятьсотъ четырнадцатое, Царствования же Нашего въ двадцатое.

На подлинномъ Собственною ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою подписано:
 „НИКОЛАИ“.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ
МЫ, НИКОЛАЙ ВТОРЫЙ,
 ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССИЙСКІЙ,
 ЦАРЬ ПОЛЬСКІЙ, ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ ФИНЛЯНДСКІЙ, И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ.

Объявляемъ всѣмъ вѣрнымъ Нашимъ подданнымъ.
 Немного дней тому назадъ Манифестомъ Нашимъ оповѣстили Мы русскій народъ о войнѣ, объявленной Намъ Германіей.

Нынѣ Австро-Венгрія, первая зачинщица міровой смуты, обнажившая посреди глубокаго мира мечъ противъ слабѣйшей Сербіи, сбросила съ себя личину и объявила войну не разъ спасавшей ее Россіи.

Силы непріятеля умножаются: противъ Россіи и всего славянства ополчились обѣ могущественныя нѣмецкія державы. Но съ удвоенною силою растутъ навстрѣчу имъ справедливый гнѣвъ мирныхъ народовъ, и съ несокрушимой твердостью встаютъ предъ врагомъ вызванная на брань Россія, вѣрная славнымъ преданіямъ своего прошлаго.

Видитъ Господь, что не ради воинственныхъ замысловъ или суетной мірской славы подняли Мы оружіе, но оградя честь и безопасность Богомъ хранимой Нашей Имперіи, боремся за правое дѣло. Въ предстоящей войнѣ народовъ Мы не одни: вмѣстѣ съ Нами встали доблестные союзники Наши, также вынужденные прибѣгнуть къ силѣ оружія, дабы устранить, наконецъ, вѣчную угрозу германскихъ державъ общему миру и спокойствію.

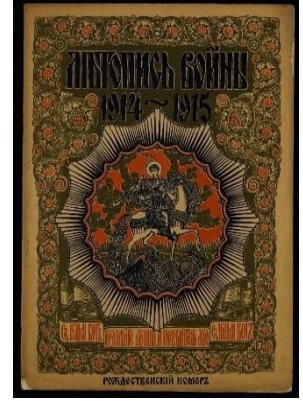
Да благословитъ Господь Вседержитель Наше и союзное Намъ оружіе, и да поднимется вся Россія на ратный подвигъ съ желѣзомъ въ рукахъ, съ крестомъ въ сердцѣ.

Данъ въ Санктъ-Петербургѣ, въ 26 день іюля, въ лѣто отъ Рождества Христова тысяча девятьсотъ четырнадцатое, Царствования же нашего въ двадцатое.

На подлинномъ Собственною ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою подписано:
 „НИКОЛАЙ“.

Kaynak: Letopis Voyni 1914 Goda, No 1, ot 23 Avgusta 1914 g.: 4.

ЕК 2: *Letopisi Voyni* Dergisinin Yıllara Göre Değişen Kapak Görselleri



ЕК 3: Tümgeneral ve yazar Dmitriy Nikolayeviç Dubenskiy



Kaynak: <https://ria1914.info/index.php/%>, [Erişim Tarihi: 28.09.2024]

EK 4: Türk Askerinin Tipi



Kaynak: *Letopis Voynı 1914 Goda*, No 12, ot 8 Noyabrya 1914 g.: 190.

Ek 5: Türk piyade subayları ve askerleri



Kaynak: *Letopis Voynı 1914 Goda*, No 11, ot 1 Noyabrya 1914 g.: 180 (Ek 5).

Ek 6: Türk savaş esirleri



Letopis Voynı 1914-1915 gg., No 21, ot 1 Yanvarya 1915 g.: 339 (Ek 6).

Ek 7: İstanbul. Aya Sofya



Kaynak: *Letopis Voynu 1914 Goda*, No 12, ot 8 Noyabrya 1914 g.: 186.

Ek 8: İstanbul'un Asya kıtasında bir sokak. Yavuz. Midilli. Hamidiye

278

ЛѢТОПИСЬ ВОЙНЫ 1914 ГОДА.

№ 17.



Улица въ Азіатской части Константинополя.

тралителѣ Болгарин, доставили туркамъ двѣ подводныхъ лодки.

Въ настоящее время турецкій флотъ состоитъ изъ 4 броненосцевъ, 1-го броненоснаго крейсера, 3 легкихъ и 3 минныхъ крейсеровъ, 9-ти эскадренныхъ миноносцевъ и 9 миноносцевъ, 8-ми канонерскихъ лодокъ, 2-хъ заградителей и 9 транспортовъ.

Изъ числа броненосцевъ — два «Хайреддинъ-Барбаросса» (бывшій курфюртъ «Фридрихъ Великій») и

нажъ 600 ч., длина 331 ф., ширина 59 ф., скорость — 17,5 узл., толщина брони 12", вооруженіе 11—9" и 12—6" орудій, минныхъ аппаратовъ нѣтъ. Последній броненосецъ «Муини-Заферъ» принадлежитъ къ типу судовъ береговой обороны; построенъ въ 1869 г., переделанъ въ 1870 г. водоизмѣненіе 2.400 тоннъ, 220 чел. команды, длиной 230 фут., шир. 35 фут., скорость—12 узл., толщина брони 6", вооруженіе 4—6" и 6—75м/м. орудій. Оба послѣд-



«Гebenъ» («Селимъ»).



«Бреслау» («Медуза»).

«Тургутъ-Рейсъ» (бывшій «Вейсенбургъ») постройки 1891 г. были куплены у Германіи еще въ 1910 г. Водоизмѣненіе ихъ 10.060 тоннъ при командѣ въ 600 чел. Длина 354 фут., ширина 66 ф. Наибольшая скорость въ узлахъ 17, толщина брони 15", вооруженіе 6—11" и 8—4" орудій и 2 минныхъ аппарата. Броненосецъ «Мессудіе» постройки 1874 г. былъ переделанъ въ 1904 г. Водоизмѣненіе 9.250 тоннъ, эки-

пировъ судна серьезнаго боеваго значенія не имѣютъ. Вновь приобретенный отъ немцевъ броненосный крейсеръ «Селимъ» (онъ же «Гebenъ») представляетъ типъ вполне современнаго крейсера-дредноута съ превосходной артиллеріей. «Селимъ» спущенъ въ 1911 году и имѣетъ водоизмѣненіе въ 23.000 тоннъ, длиной 591 фут., ширину 96 фут., съ предѣльною скоростью 27 узловъ. Броневая защита (8 1/2") покры-



«Гамидиѣ».

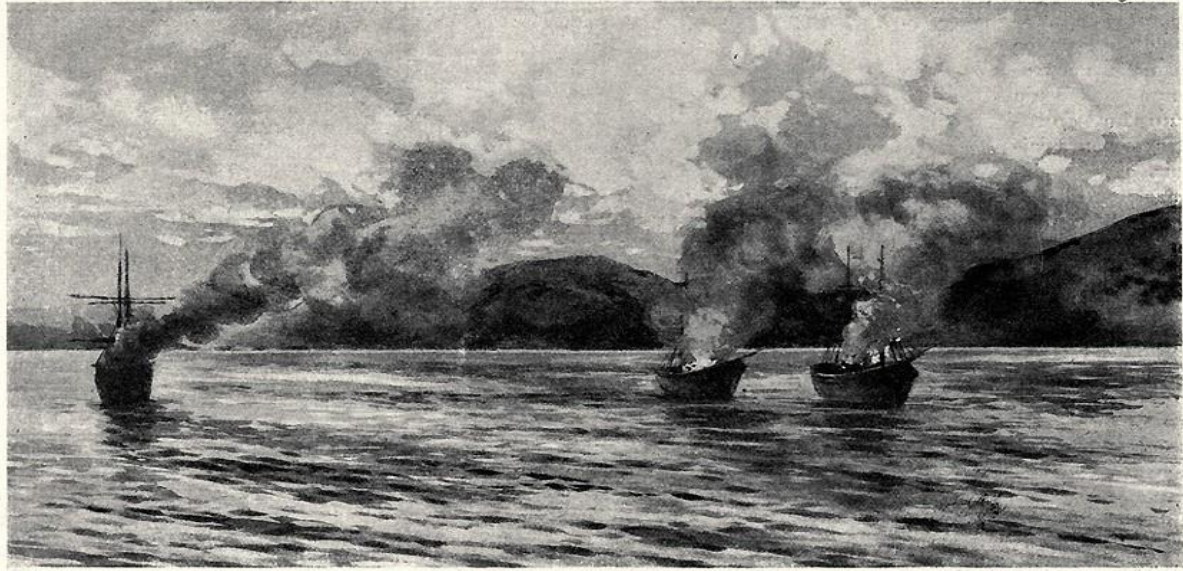
Кaynak: *Letopis Voyni 1914 Goda*, No 17, ot 13 Dekabrya 1914 g.: 278.

Ek 9: Sarıkamış Hârekatı'ndan sonra; öldürülen ve donan Türkler



Kaynak: *Letopis Voyni 1914-1915 gg.*, No 34, ot 11 Aprelya 1915 g.: 541.

Ek 10: Türk Donanmasının Karadeniz'de Bozguna Uğratılması



Kaynak: *Letopis Voyni 1914-1915 gg.*, No 35, ot 18 Aprelya 1915 g.: 564.

Ek 11: Kafkas Cephesi'nde Türk askerleri



Kaynak: *Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 35, ot 18 Aprelya 1915 g.: 563.

Ek 12: Tiflis sokaklarında Türk esirleri



Kaynak: *Letopis Voynı 1914-1915 gg.*, No 42, ot 6 İyunya 1915 g.: 679.



Azərbaycan Gazetesiine Göre “Karabağ’ın Son Günleri”

“Karabakh’s Last Days” According to Azərbaycan Newspaper

Dr. Öğr. Üyesi

Zeynep AKARSLAN

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü Kafkas Dil ve Kültürleri, İstanbul, Türkiye
E-mail: zeynep.akarslan@marmara.edu.tr



Geliş Tarihi/Received: 4.11.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 13.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Zeynep AKARSLAN
zeynep.akarslan@marmara.edu.tr

Atf /Cite this article:

Akarslan, Z. (2024). Azərbaycan Gazetesiine
Göre “Karabağ’ın Son Günleri”. *ETÜT Dergisi*,
9, 76-85.

Bu çalışma 15-19 Ekim 2024 tarihlerinde
İzmir’de gerçekleştirilen Türk Dünyası
Modernleşmesi II: Türk Dünyasında Matbuat
Sempozyumu’nda sunulan bildirinin
genişletilmiş hâlidir.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Azərbaycan’ın 1918-1920 yılları arasındaki bağımsızlık döneminin yayın organı olarak faaliyet gösteren *Azərbaycan* gazetesi dönemin ana kaynaklarından biri olması bakımından önemlidir. Meclis tutanaklarından, hükümet kararlarına, Azerbaycan hükümetinin komşu devletlerle ilişkilerinden, çeşitli ilanlara kadar birçok yazının yer aldığı gazete Azerbaycan Cumhuriyeti’nin işgaline kadar yayın hayatına devam etmiştir. Gazetenin redaktörlerinden ve Sovyet dönemi Stalin’in repressiya politikasının kurbanlarından olan Halil İbrahim, Azerbaycan’ın kurulduğu dönemde Karabağ’da yaşanan gelişmeleri gazetenin 16, 18, 19, 20 ve 22. sayılarında ele almıştır. Ermenilerin Azerbaycan’a yönelik toprak iddialarının en önemli örneği olan Karabağ’da o dönem yaşananlar Halil İbrahim’in kaleminden Azerbaycan Türklerine duyurulmuştur. 1918 yılında Karabağ merkezli olarak yaşanan gelişmeler Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında günümüze dek sirayet eden sorunların da temelidir. Bu dönemde Karabağ toprakları üzerinde hak iddia etmeye başlayan Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında yaşanan gelişmeler *Azərbaycan* gazetesi üzerinden takip edilmiştir. Bu çalışma, 1918 yılında Karabağ’da Şuşa merkezli olarak yaşanan gelişmeleri dönemin resmi yayın organı olan *Azərbaycan* gazetesi üzerinden aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azərbaycan, Karabağ, Şuşa, Bağımsızlık, Türk Ordusu

Abstract

The *Azərbaycan* newspaper, serving as the official publication of the Azerbaijan Democratic Republic from 1918 to 1920, is a significant historical source for the period. The newspaper, which included a wide range of articles spanning from parliamentary minutes, government decisions, relations between the Azerbaijani government and neighbouring states to various announcements, continued its publication until the occupation of the Republic of Azerbaijan. Halil İbrahim, an editor of the newspaper and a victim of Stalin's repressive policies during the Soviet period, addressed the developments in Karabakh during the establishment of Azerbaijan in the 16th, 18th, 19th, 20th and 22nd issues of the newspaper. The most significant example of Armenians' territorial claims against Azerbaijan, namely the situation in Karabakh, was conveyed to Azerbaijani Turks through the medium of Halil İbrahim's writings. The developments centred on Karabakh in 1918 constituted the basis for the ongoing tensions between Armenians and Azerbaijani Turks. During this period, the *Azərbaycan* newspaper monitored the interactions between Armenians and Azerbaijanis as they began to assert their claims over the Karabakh region. This study aims to elucidate the developments in Karabakh in 1918 centred on Shusha through *Azərbaycan*, the official organ of the period.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Independence, Turkish Army

Giriş

XX. yüzyılın başından itibaren tüm dünyada yaşanan siyasi gelişmeler Kafkasya'yı da doğrudan etkiledi. Devrin tüm büyük güçlerini karşı karşıya getiren I. Dünya Savaşı, büyük imparatorlukların sonu, bu imparatorlukların çatısı altında yaşayan milletlerin ise bağımsızlığının anahtarı oldu. İlk ihtilal dalgası ile 1905 yılında karşı karşıya kalan Çarlık Rusya, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır ekonomik ve askeri yükün de sebep olduğu ikinci ihtilal dalgasıyla 1917 yılında yüzleşti. Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun sonu olan Bolşevik İhtilali, Kafkasya milletlerinin kaderini değiştirdi.

Yer altı ve yer üstü doğal zenginlikleri ile her daim yükselen bir yıldız olan Azerbaycan, özellikle Bakü'de petrolün bulunmasıyla birlikte önemini günden güne arttırdı. Savaş sırasında artan petrol ihtiyacı dünya devletlerinin dikkatini Bakü'ye çevirmesine neden oldu. 1900'lü yılların başından itibaren Bakü'nün hızla göç almaya başlaması şehrin siyasi çehresinde değişikliğe sebep olurken Azerbaycan Türkleri arasındaki milli uyanışın da ilk aşaması oldu.¹ 1905 İhtilali'nden sonra artan özgürlük ortamında hızla örgütlenmeye başlayan Azerbaycan Türkleri, 1917 İhtilali ile bağımsızlık yolundaki ilk adımı attı (Akarşlan: 2022, 2).

1917 yılında ilk olarak Transkafkasya Seymi² çatısı altında örgütlenen Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermenilerin bu ilk bağımsızlık deneyimi kısa süreli oldu. Mayıs ayının sonuna doğru ilk olarak Gürcistan'ın Seymden ayrılması Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. Gürcistan'ın bu kararından hemen sonra bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, 1918-1920 yılları arasında ilk bağımsızlık deneyimini yaşadı.

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında günümüze kadar sirayet eden tarihi mücadelenin temeli 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşmasına³ kadar uzanmaktadır. Bu antlaşma ile Kafkasya topraklarında bulunan Revan Hanlığının⁴ Rusya'nın kontrolü altına girmesi, Erivan Vilayetinin kurulmasıyla sonuçlandı. XIX. yüzyılın başından itibaren Azerbaycan topraklarına başlatılan Ermeni göçü, Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki çatışmaların başlangıcı olarak kabul edilir. Bu tarihten itibaren Ermeni saldırılarına maruz kalan Azerbaycan Türkleri, tarihî topraklarından göçe zorlanmış; kaçkın ve göçkün durumuna düşürülmüştür⁵. 1905 yılında Bakü'de yaşanan olaylar Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki kanlı çatışmaların ilk ciddi örneğidir. Bu çatışmalardan hemen sonra Erivan'da yaşayan Türk nüfus hızla azalmış, Ermeniler Rusya'nın desteği ile tarihî Azerbaycan topraklarında hak iddia etmeye başlamıştır. Bu iddianın günümüze kadar uzanan en önemli örneği ise Karabağ'dır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden hemen sonra Osmanlı Devleti ile imzalanan Dostluk Antlaşması, Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'a davet edilmesi için ilk adımdı. Bu dönemde topraklarının önemli bir kısmı işgal altında olan Azerbaycan Hükümeti, başta Bakü'nün devamında ise işgal altındaki tüm topraklarının kurtarılması için Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talep etti (Akarşlan, 2022). Böylece işgal altındaki Azerbaycan toprakları Kafkas İslam Ordusunun yardımıyla kurtarıldı.

Ermenistan tarafından Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları birçok esere konu olmuştur. 1918 yılındaki gelişmeler ve Karabağ merkezli olarak yaşanan olaylar Azerbaycan literatüründe geniş bir yere sahiptir. Azerbaycan'da bu konuyla ilgili yapılan çalışmaların ilk örneklerinden biri Ə. Çingizoğlu ve B. Məmmədli tarafından hazırlanan *Qarabağ 1918-1920-ci İllərdə: Sənədlərin İzi İlə* adlı eserdir. Eser, 1918-1920 yılları arasında Karabağ'da yaşanan gelişmeleri, Ermenilerin toprak iddialarını, Şuşa'da yaşanan Ermeni zulmünü, Karabağ'ın son günlerini, Zengezur'da Ermeni ve Müslümanlar arasında yaşanan mücadeleleri arşiv belgeleri ve birinci elden

¹ Azerbaycan'ın kültürel uyanışı ve bu dönemde yaşanan gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot: 2012).

² Transkafkasya Seymi ve bu dönemde yaşanan gelişmelere kaynaklık edecek önemli bir eser örneği olarak bk. (Kazemzadeh: 1951).

³ Türkmençay Antlaşması: XIX. yüzyılın başında Rusya ile İran arasında Kafkasya üzerinde başlayan nüfuz mücadelesi sonucunda Rusya, 1806 yılında ilk olarak Nahçıvan, Revan, Gence, Karabağ, Şeki, Bakü ve Kuba Hanlıklarını ele geçirdi. Bu hanlıkların Rusya hakimiyetine girmesi ise yine Rusya ile İran arasında imzalanan 1813 Gülistan Antlaşması ile olmuştur. Bu mücadelenin son aşaması olan 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması ise Rusya ile İran arasındaki savaşın tarafı olmayan Azerbaycan'ın kaderini belirlemesi açısından tarihi bir antlaşmadır. 16 maddeden oluşan Türkmençay Antlaşması, Rusya ile İran arasındaki sınırı belirlerken, 15. maddede "Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı" ifade edilmesi Azerbaycan Türklerinin kaderini belirledi. Antlaşmada yer alan bu madde ile Azerbaycan, kuzey ve güney Azerbaycan olarak ikiye bölünürken günümüze dek sürecek olan "bütün Azerbaycan" problemi ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot, 2008: 187-199; Yeşilot, 2010).

⁴ Revan Hanlığı: 1748'te Mir Mehdi Han tarafından Güney Azerbaycan topraklarında bulunan Urmiye Hanlığı'nın bir kısım toprakları alınarak kurulan Revan Hanlığı; Karabağ, Gence ve Nahçıvan Hanlıkları ile komşudur. Komşu hanlıkları göz önünde bulundurulduğunda stratejik bir noktada bulunan Revan Hanlığı, 1806 yılında Rus hakimiyetine girmiş, 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Hanlığa kitleler halinde Ermeni göçü başlamıştır. (Hacıyeva, 2012: 18-22, 42). Revan Hanlığı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot, 2016).

⁵ Kaçkın ve göçkün durumuna düşürülen Azerbaycan Türkleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot: 2015).

kaynaklara dayanarak irdelemektedir. Karabağ Azadlık Teşkilatı tarafından Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce olarak hazırlanan *Erməni Vəhşilikləri (1905-1906)-(1918-1920)* adlı eser ise Ermenilerin Azerbaycan topraklarındaki faaliyetlerini İngilizce ve Rusça olarak anlatması bakımından önemlidir. Azerbaycan'daki Karabağ literatürüne örnek olarak gösterebileceğimiz bir diğer eser *Erməni Xəyanəti: Qarabağ, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl Qəzalarında Erməni Cinayətləri (1918-1920)* adlı eserdir. Teymur Əkbər oğlu Əhmədov tarafından hazırlanan bu eser, Ermenilerin 1918-1920 yıllarında Karabağ ve civar şehirlerinde gerçekleştirdiği saldırıları ayrıntılı olarak ele almaktadır. Ermenilerin adı geçen şehirlerdeki yıkımlarını arşiv görselleriyle de destekleyen eser bu yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Ermenilerin Karabağ'daki faaliyetlerini ayrıntılı olarak ele alan bir diğer eser ise *Genotsid Azərbaydjantsev v Karabahskom Regione Azərbaydjana (1918-1920)* adlı eserdir. Bu eser, Ermeni Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'a karşı saldırgan tutumunu, Ermeniler tarafından uygulanan kitlesel şiddeti, Ermeni çetecilerin faaliyetleri ve bu faaliyetlere karşı açılan soruşturmaları ayrıntılı olarak ele almaktadır. Eserlerin geneli incelendiğinde 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'ın bağımsızlık dönemi ve Ermenilerin bu dönemdeki faaliyetlerini ele aldığı görülmektedir. Ayrıca Mehdi Genceli, 2021 yılında yayınlanan *Karabağ'ın Dünü, Bugünü, Yarını* adlı editöryal çalışmada "Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ Harekâtı (1 Ekim - 8 Ekim 1918) "Karabağlı Halil İbrahim'in Anlatımıyla" adlı makalesinde Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ'daki faaliyetlerini ele almıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık döneminin önemli kaynaklarından biri olan *Azərbaycan* gazetesi bu dönemde Azerbaycan hükümetinin resmi yayın organı olarak faaliyet göstermiştir. Yayın hayatına bağımsızlığın ilanından hemen sonra başlayan *Azərbaycan* gazetesi Bakü'nün işgalden kurtarıldığı 15 Eylül 1918'den, Azerbaycan'ın Sovyet işgaline uğradığı 28 Nisan 1920 yılına kadar çıkmaya devam etmiştir. 443 sayı yayımlanan *Azərbaycan* gazetesi genellikle birkaç sütundan oluşan 4 sayfa olarak yayınlanmış, bazı dönemlerde sayfa ve sütun sayısı değişiklik göstermiştir. *Azərbaycan*, dönemin siyasi çehresine ışık tutması açısından önemlidir. Resmi yayın organı olarak hükümet kararlarına, meclis tutanaklarına ve iç-dış haberlere yer veren *Azərbaycan* gazetesi bu bakımdan emsalsiz bir kaynaktır.

Çalışmamızda konu edindiğimiz "Karabağ'ın Son Günleri" yazı dizisi, gazetenin redaktörü ve repressiya⁶ kurbanı olan Halil İbrahim⁷ tarafından kaleme alınmış, gazetenin 16, 18, 19, 20 ve 22. sayılarında yayınlanmıştır. Dönemin en önemli siyasi olaylarından biri olan ve günümüze dek önemini koruyan Karabağ ile ilgili olarak ele alınan bu yazı dizisi, Ermenilerin Karabağ'daki faaliyetlerini, Karabağ'ın yerli halkı Azerbaycan Türklerinin kendini savunmasını, Şuşa'da meydana gelen gelişmeleri ve Türk Ordusunun şehre gelişini ele alması bakımından önemlidir.

Karabağ'ın Son Günleri

Azərbaycan gazetesinin 16 Oktyabr [Ekim] 1918 yılındaki sayısında "'Tehlike Karşısında' Karabağ'ın Son Günleri" başlığı ile yayınlanan ilk yazıda, Şuşa'yı herhangi bir güç kullanmadan ele geçiren Türk ordusundan bahsedilmektedir. Aksi daha muhtemel olmasına rağmen, Şuşa'nın ele geçirildiği dönemde kanlı çatışmalar ve güçlü bir mukavemetle karşılaşılmasıdır. Halil İbrahim'in Şuşa şehrinin ele geçirilmesi sırasında Ermeniler tarafından beklenen mukavemetin gösterilmemesinin nedenleriyle ilgili görüşleri ise ilgi çekicidir. Halil İbrahim, bu konunun tüm açıklığıyla anlaşılabilmesi için Karabağ bölgesindeki Ermeniler ile Müslümanlar⁸ arasındaki ilişkilerin, Azerbaycan Türklerinin faaliyet ve tedbirlerinin anlaşılması gerektiğini yazmaktadır (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Halil İbrahim'e göre, "Muğan", "Mil" ve "Peygamber" ovaları olarak bilinen ve Hazar Denizi'nden başlayarak

⁶ SSCB'de 1924-1953 yılları arasındaki Stalin rejimi döneminde uygulanan özellikle 1936-1938 yılları arasında şiddetini arttıran baskıcı politikaların adı olan repressiya, binlerce insanın hayatını kaybetmesine, çeşitli işkencelere maruz kalmasına ve sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur. "Büyük Temizlik" olarak da adlandırılan bu dönemde Sovyet vatandaşlarının yanında Sovyet hakimiyeti altında yaşayan Türk toplulukları da baskıya maruz kalmış, bu süreçte Türk aydını "Pantürkist", "Panislamist" ya da "halk düşmanı" olarak itham edilerek yargılanmış, idam edilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (*Türk Dünyasında Repressiya -Sovyetler Döneminde Türk Halklarına Yapılan Zulümler*, 2023).

⁷ Halil İbrahim (1892-1937): Halil İbrahim oğlu İbrahimov, 1892 yılında Şuşa'da sanatkâr bir ailede dünyaya geldi. İlk tahsiline Şuşa'daki bir Rus-Tatar okulunda başlayan İbrahim, babasının vefatından sonra ailesiyle birlikte Bakü'ye taşındı. Eğitimine Bakü Realnı Mektebinde devam eden İbrahim, burs alamadığı 1907-1911 yılları arasında eğitimine devam edemedi. Halil İbrahim'in bu ara dönemde yazmış olduğu ilk denemesi 1913 yılında *Seda* gazetesinde yayımlandı. Halil İbrahim, 1912 yılında eğitimini tamamladı ve Neşri Maarif Cemiyetinin Emircan'daki okuluna öğretmen olarak atandı. Bu dönemde, *Tuti*, *Seda*, *Açık Söz*, *İkbal*, *Basiret* ve *Kurtuluş Yolu* gibi birçok yayın organında yazılar yazan İbrahim; yazılarında özellikle kadın özgürlüğü, toplumsal kaygılar, cehalet ve tiyatronun durumu gibi sosyal konulara dikkat çekti. Azerbaycan'ın kısa süreli bağımsızlık döneminde Üzeyir Bey Hacıbeyli, Şefi Bey Rüstembeyli, Seyid Hüseyin, Samed Mansur, Ferhad Ağazade gibi önde gelen gazeteciler arasında yer alan Halil İbrahim, 4 Temmuz 1919'dan itibaren *Azərbaycan* gazetesinin redaktörlüğünü yaptı. (Salmanlı, 2015: 14).

⁸ Müslüman ifadesi ile Azerbaycan Türkleri kastedilmektedir. Metin içerisinde gazetenin aslında yer alan yazıma sadık kalındığından hem Müslüman hem de Türk ifadeleri bir arada kullanılmıştır.

binlerce kilometre uzanan vadi, batıda Karabağ Dağları ile son bulmaktaydı. Birkaç sıradağdan oluşan Karabağ dağları Şuşa şehrini dört bir yandan çevrelemekteydi. Bu dağlar üzerinden şehre uzanan iki yolun biri Ağdam diğeri ise Zengezur üzerindendi. Ağdam tarafından ilerleyen yolun üzerinde şehirden 38 km uzakta bulunan ve Karabağ hanları döneminde inşa edilmiş Askeran surları bulunmaktaydı. Bu surlar, her iki taraftaki dağlardan başlar, çevredeki arazilere hakim olarak uzanırdı. Bu durum, bir kişinin bile şehre girip çıkmasını engellemekteydi (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918). Şuşa'ya giden ikinci yol olan Zengezur yolu ise; üzerinde Ağdam gibi bir kale suru olmamasına rağmen stratejik bir noktada bulunmasından dolayı şehre giden dar bir boğaz gibiydi. Bu yol üzerinde bulundurulacak olan birkaç silahlı kimse şehre giriş çıkışları rahatça kontrol edebilirdi (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918). Halil İbrahim'in aktardıklarına göre Karabağ dağlarının arasında bulunan Şuşa'nın Türk ordusu tarafından bu denli kolay ele geçirilmesinde müstahkem bir noktada bulunması önemli rol oynamaktadır. Ermenilere dışarıdan gelebilecek muhtemel yardımın önünün kesilmesi Türk ordusunun harekâtını kolaylaştırırken şehir nüfusunun önemli bir kısmının Müslüman olması da mukavemetin önüne geçmiştir. Halil İbrahim bu durumu şu sözleriyle vurgulamaktadır: "Şuşa şehri, Karabağ dağlarının ortasındaki bir tepede yer almakta ve kırk bine yakın nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır." (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Kafkasya'da kargaşanın başladığı günden itibaren Karabağ Ermenileri, bütün Kafkasya'dan ayrılmış, bir kenara çekilmiş ve Transkafkasya'da ilan edilen üç cumhuriyeti de tanımayarak Karabağ hükümeti kurmak istemiştir. Halil İbrahim, Müslümanların böyle bir hükümeti görmek ve tanımak istemediğini dile getirmiştir. Bu sebepten Ermeniler ile bu bölgede yaşayan Türkler arasında soğukluk ve memnuniyetsizlik başlamış, sonunda ise olaylar silahlı çatışma derecesine gelmiştir (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918). Başlarda Müslümanları Karabağ'da hükümet kurmaya ve Karabağ Cumhuriyeti'ni ilan etmek için tatlı söz ve vaatlerle kandırmaya başvuran Ermeniler, bu girişimlerinin faydasız olması üzerine inisiyatif olarak saldırgan teşebbüslerde bulunmaya başlamışlardır. Bu amaçla ilk önce Askeran'ı kapatmış ve yaklaşık dört aylık bir süreyle Ağdam ile ilişkileri kesmişlerdir. Bu durum şehre erzak gelmesini engellediği gibi Şuşa'dan Karyagin ve Halifelî'ye kadar olan tüm yolların kapanmasına sebep olmuştur (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Son aylarda Antranik⁹ ordularının Şuşa'ya geleceği haberlerinin alınmaya başlaması Ermenileri daha da cesaretlendirmiş, Ermeniler şehirde yaşayan Türk halkı üzerindeki baskıyı günden güne arttırmışlardır. Köylü olarak Müslüman pazarlarına gelen Ermeniler gerçekte Ermenistan'a gitmek isteyen Müslümanları öğrenerek silahlarını almıştır. Bu durum, Türk halkının Ermenistan'a gitmekten imtina etmesine sebep olurken Ermenilerin bu tutumu bütün Karabağ topraklarında; şehirlerde ve köylerde Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmiştir (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918). Böylece Ermeniler, şehre giriş çıkışları kontrol ederek Şuşa'nın tüm yollarının kesilmesine sebep olurken bu durum ayrıca şehirde tahıl kıtlığı yaşanmasına neden olmuştur. Halil İbrahim'in aktardıklarına göre, Ermenilerin çoğunluğu Türkleri savaşa sokmak isterken barışçıl politika izleyen ve kan dökmekten çekinen Ermeniler de vardı. Barış yanlısı Ermeniler zayıf, sessiz ve gizlice çalışmıştır (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Ermenilerin bağımsızlık fikriyle hareket ettikleri bu dönemde Binbaşı Hasan Basri Bey Şuşa'ya, Fahri Bey Ağdam'a ve Kazım Bey Karyagin'a komutan olarak atandı. Fakat, Türklerin Ermenilerin bağımsızlığını tanımak istememeleri gibi Ermenilerde bu bölgede göreve başlayan Türk komutanlarını tanımak istemedi. Böylece Şuşa'da Müslümanlar ve Ermeniler birbirlerinden kesin bir şekilde ayrılırken Müslümanlar mevcut devlet kurumlarından ayrılmış ve Hasan Basri Bey'e itaat ederek hükümet işlerini ona devretmişlerdi. Ermeniler ise bir süre eski yönetimlerini sürdürdükten sonra Karabağ'da Ermeni Kurultayını toplamışlardır. İki haftaya yakın süren bu kurultayda Ermenilerin Karabağ politikası onaylanırken "aynı ruhla" çalışmaya devam etmeleri ve Karabağ hükümetini kurarak bakanlarını seçmeleri tavsiye edilmiştir. Halil İbrahim'e göre bu kongre Ermenilerin "gerçek yüzünün" ortaya çıkması açısından çok önemlidir. Çünkü bu döneme kadar savunulan sosyalizm, demokrasi, adalet gibi parlayan sözler ortadan kaldırılmış ve fanatik Taşnakizm ortaya çıkmıştır. Ermeniler tarafından kurulan hükümetin tamamen milliyetçilerden oluşması ise bu durumun en önemli kanıtıdır (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Halil İbrahim'in bir yazı dizisi olarak kaleme aldığı "Karabağın Son Günləri" başlıklı yazısının devamında

⁹ Antranik Ozanyan (1865-1927): Ermenistan ve Bulgaristan'ın milli kahramanı. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde doğdu. Bir müddet Hınçak Partisi'nin sonrasında ise Taşnaksüyun Partisi'nin üyesi oldu. 1880'li yıllarda Osmanlı Devleti'ne ihanet ettiği gerekçesiyle kulağı kesildiğinden "tek kulak Antranik" olarak da bilinmektedir. Bir dönem Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Ermeniler için silah kaçakçılığı yapan Antranik, 1918 yılında Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında imzalanan antlaşmayı kabul etmediğini bildirdi. Antranik'in komutanlığında bulunan bir ordu Azerbaycan sınırları içinde birçok kenti talan ederken binlerce insanın ölümüne sebep olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. (Öməröv, 2020: 15).

Müslüman Türk ahalinin bölgedeki faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Şehrin Müslüman sakinleri henüz komutan Hasan Basri gelmeden önce bile Ermenilerin eylemlerinin bir gün silahlı çatışma ile sonuçlanabileceğini düşünerek direnişe hazırlanmaya başlamışlardı. Bu düşünceyle şehirde “Enveriyye”, “Şövketiyye”, “Haliliyye” ve öğrencilerden oluşan “Vahbiyye” adlı dört gönüllü askeri birlik oluşturulmuştur. Her birliğe askerlerin başında duracak bir kişi tayin edilirken şehirde 15-60 yaşları arasında silah taşıyabilen herkes listelenmiştir. Genç erkekler ise “hareket ordusu” adı altındaki bu orduya katılmıştır. 40 yaşın üzerindeki kimseler ise yedek asker olarak sayılmış ve isimleri olağanüstü durumlarda askere çağırılmak üzere kaydedilmiştir (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

Silahlanma işlerine bakmak içinse şehirde on dört mahalle komitesi kuruldu. Bu komitelerin görevi herkesin kendi mahallesinde bir liste oluşturması, gücü yeten herkese -gücünün yettiği kadar- silah aldırma ve maddi anlamda gücü olmayan kimseler için para toplayarak onlar için silah almaktır. Böylece şehirde zengin ve fakir fark etmeksizin herkes silahlanırken on binlerce ortak mühimmat ve yüzlerce silah bulunması sağlanmaktaydı (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

Şehrin yerli halkı olan Türklerin bir diğer hazırlığı ise olası bir çatışma ihtimaline karşı Müslüman yerleşim yeri ile Ermeni yerleşim yerleri arasındaki hattı güçlendirmek için şehrin kuzeyinden batısına doğru bir siper hattı inşa etmek olmuştur. Bu karar doğrultusunda sınır hattında bulunan evlerin önüne hendekler kazmaya karar verilmiştir. Bunun için evlerin duvarlarını delmişler, pencereleri örmüşlerdir. Hangi mahallelerin gönüllü askerleri hangi sipere gidecek, kimler yedekte duracak, siperde hangi mühimmatlar olacak, dışarıdan gelen yardımlar nereden gelecek, mühimmatı kim taşıyacak gibi tüm detaylar en ince ayrıntısına kadar belirlenmiştir (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

Tüm bu tedbirlerden sonra şehrin gençleri silahlı bir şekilde nöbet tutmuş, halk arasındaki maddi ve manevi yardımlaşma hızla artmıştır. Bu dönemde Türkler, şehrin fakir halkı için zenginden alınan parayı halka erzak olarak dağıtmıştır. Bu tedbirler şüphesiz ki Türk halkının gönüllü işleriydi. Ama askerlik görmemiş, kışlada yaşamamış, subay okulunda eğitim görmemiş bir halkın tedbirleri gibi pek çok eksiği de mevcuttu. Askeri eksikliklerin giderilmesi için Şuşa’da genel bir seferberlik ilan edilmiş ve tüm genç erkeklere askeri eğitim verilmesi kararlaştırılmıştır. O dönemde şehirde bulunan birkaç küçük subayın katılımıyla askeri bir idare teşkil edilmiştir. Bu subaylar gençleri bir süre eğitmiştir. Bu eğitimden bir süre sonra şehirden gelen bazı gönüllüler kışlalara yerleşmiştir. Eğitimli gençlerin bir kısmı ise askeri okullarda okumak için yeniden okula yazılmıştır (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

İkinci yazısı boyunca Türklerin faaliyetlerinin ayrıntıları hakkında bilgi veren Halil İbrahim, yazısını şu şekilde bitirmektedir: “Tüm bu hazırlıklara rağmen Müslümanlar hiçbir zaman savaşmak istemedi. Unutulmamalıdır ki, Müslümanların silahlanmaları ve siper inşa etmeleri Ermenilerin yaptığı “ciddi hazırlıklara” karşı yapılan hazırlıklardır” (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

İlk iki yazısında Ermenilerin ve Türklerin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi veren Halil İbrahim yazısının üçüncü bölümünde bölgedeki cemiyet ve teşkilatlardan bahsetmektedir. Şehrin savunulup savaşa hazırlandığı bu dönemde Karabağ’ın tamamında veba ve çiçek hastalığı gibi bulaşıcı hastalıklar ortaya çıktı. Bu dönemde yeterli doktor, sağlık personeli, hastane ve ilaç olmaması hastalıkların yayılmasının önüne geçilmesindeki en büyük engeldi. Hızla yayılan hastalıklar günde 30-40 kişinin ölümüne sebep olmaktaydı (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918).

Bu kayıplar üzerine harekete geçen şehir komutanı gözetiminde sekiz doktor ve birkaç öğrenciden oluşan bir sağlık bürosu açıldı ve her mahalleye yerel sağlık çalışanları atandı. Yine şehir komutanı gözetiminde olası bir müdafaa hazırlığı için Askeri İdare tesis edildi ve şehrin tüm savunma işleri ona verildi. Yine Askeri İdare bünyesinde bir Erzak İdaresi kuruldu. Ancak yolların kapalı olmasından dolayı şehre erzak getirilememesi, gıda mahsullerinin günden güne azalmaya başlaması ise Erzak İdaresi’nin faaliyetlerinin belirgin bir sonuç vermesine engel oldu (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918).

Şehirdeki salgının kontrol altına alınmasından sonra silahlı çatışmanın her an başlamasının beklendiği dönemde doktorlar ve öğrenciler bir araya gelerek olası bir çatışmada yaralılara tıbbi yardım yapılması yönünde karar aldı. Ayrıca sağlık çalışanlarının sayısını arttırmak amacıyla “Şefkat Kardeşleri” kursu açılarak ilk yardım ve sargı kuralları öğretildi. Aynı dönemde şehirde tıbbi bakım sağlamak için bir hastane açıldı (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918).

Halil İbrahim, tüm bu ayrıntılara yer verdiği yazısının devamında Müslümanların barıştan yana olduklarını vurgularken Ermeniler arasında az da olsa var olan barış yanlılarına dikkat çekmektedir. Bu dönemde bir araya

gelen barış yanlısı Ermeni ve Müslümanlar barışçıl günleri sürdürebilmek için “Beynelmîl [Uluslararası] Komite” tesis ettiler. Altı Türk ve altı Ermeni’den oluşan bu heyet, Ermenilerle Müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilaflara son vermek, ihtilafli meseleleri barış yoluyla halletmek, şehirde asayiş ve düzeni sağlamak için çalıştı. Halil İbrahim’e göre bu komite olmasaydı “Şuşa’da üç-dört kanlı katliam” olurdu. Bu komite barışın sağlanmasında büyük rol oynadı (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918). Araz ve Kür nehirleri arasında yerleşen ve yazın yaylağa çıkan dört yüz bin kişi nisan ayının sonlarından itibaren göç etmeye başladığında dağlar Ermenilerin elindeydi ve Ermeniler halka eziyet ettiği için bu kimseler haziran ayına kadar hareket etmemeyi tercih etti. Göçebelerin yaylalara çıkabilmesi Beynelmîl Komite’nin bir Türk üyesinin girişimiyle sağlandı. Beynelmîl Komite’nin bir diğer önemli katkısı ise on iki bin Ermeni kaçkının şehre gelmek üzere yola çıktığı yönündeki haber üzerine oldu. Bu dönemde yeniden harekete geçen komite Türkler ile Ermeniler arasında yaşanabilecek muhtemel çatışmanın önüne geçti (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918).

Halil İbrahim, dördüncü devam yazısında şehirdeki kuşatmadan bahsetmektedir. Yazının dikkat çekici yanı ise şehirde yaşanan ağır durumu açıkça ifade etmesidir. Şehrin kuşatma altında olduğu dönemde hiçbir yerden yiyecek gelmemiş, şehirdeki tahıl mevcudiyeti günden güne azalırken bundan sebep ekmek de tükenmişti. Evlerinde daima yüzlerce ton tahıl olan kimseler dahi ekmeklerini pazardan almak zorunda kalmışlardı. Ermeni ve Müslüman temsilcilerden oluşan bir heyet birkaç kez Ermenilerin yolları açmasını istemek için görüşmeye gitmiş ancak bu görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Ermeniler yolların kapalı olmadığını iddia ederken yola çıkmaya cesaret eden her Müslüman saldırıya uğrayıp canını kaybetmiş ve yolun tekrar kapandığı bildirilmiştir. Şehirdeki tahılın tükenmesinden bunalan halkın bir diğer sorunu Ermenilerin su borularını kesmesiydi. Şehrin susuz kalması üzerine her gün bir grup silahlı kişi su almak için kaynağa gidip Ermeni ateşine maruz kalmaktaydı (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Şehirdeki yokluk günden güne artarken Ermenilerin faaliyetleri de kanlı boyutlara ulaşmıştır. Halil İbrahim şehirde yaşananları “Ermenilerin kibrinin haddi hesabı yok” sözleriyle özetlemektedir. Türkler ise “bir kavga [çatışma] olsa canımız kurtulur ya ölürüz ya da Ermeni boyunduruğundan kurtuluruz” diyerek ölseler bile Ermeni boyunduruğundan kurtulmak istediklerini vurgulamaktaydı (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Antranik ve Şahnazaryan ordularının gelmesi ve şehirden kanın “sel” gibi akmasının gözlemlendiği bir dönemde beklenmeyen bir gelişme yaşanmış, Kurban Bayramı akşamı Bakü’nün Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarıldığı haberi şehre ulaşmıştı. Halil İbrahim o gün şehirde yaşananları şu sözlerle anlatmaktadır: “Şuşa’da öyle bir sevinç yaşandı ki şehir tüm tarihi boyunca böyle bir bayram görmemiştir” (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918). Şehir, Bakü’nün kurtuluşu şerefine bayrak ve halılarla süslenmiş, tüm kalabalık askerlerle birlikte müzik eşliğinde şehirde yürümüş, insanlar balkonlarda ve evlerinin önünde şarkılar söylemişti. Bakü’nün kurtarılması haberi Türkler arasında büyük bir umuda sebep olmuştur (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Türkler arasındaki bu sevinç dalgası yalnızca iki gün sürdü. Üçüncü gün Şahnazaryan ordusunun şehirden yaklaşık 20 kilometre uzakta konuşlandırıldığı haberi geldi. Beynelmîl Komitenin Türk üyeleri Ermenileri bu birlikleri şehre sokmadan köylere göndermeleri için ikna etmeye çalıştılar ancak sonuç alamadılar. Hatta bazı Ermeni ileri gelenleri Şahnazaryan ordusunun şehre gelmesini kolaylaştırmak için şehirden ve çevre köylerden birçok araba topladı. Bu sırada kendilerini durdurmaya çalışan Müslümanları engellemek içinse de birkaç yüz asker topladılar (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Şehirdeki Ermeni ruhu yeniden yükselirken rahatsızlıkta aynı hızla artmaktaydı. Böyle geçen bir günün sonunda şafak vakti şehrin Ermeni kesiminden kurşun yağmuru başladı. Halil İbrahim’in kurşunları “yağmur gibi yağıyordu” şeklinde anlattığı gece şok içinde ve zor durumda kalan Müslümanlar, sakinliklerini korumayı ve ateş açmamayı tercih etti. Bu sırada bir grup Ermeni, “Ey Müslümanlar, kurşunlar size atılmıyor, sizinle kavgamız yoktur” söyleminde bulunmaktaydı. Ermenilerin bu sözü için Halil İbrahim, “hakikaten Ermenilerin, Müslümanlara değil şehrin her yerine ateş ettiği çok açık” ifadelerini kullanmıştır (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Ermenilerin amacı şehrin yakınlarında konuşlanan Şahnazaryan ve ordusunun şehre daha kolay ulaşmasını sağlamaktı. Bunun için Galaderesi adlı müstahkem bir nokta seçen Ermeniler, civara yayılan Müslüman atlıları ile savaşmalı, şehirleri ve köyleri yakmalıydı. Böylece bir grup Ermeni dikkatleri başka noktaya çekmek amacıyla harekete geçti (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918). Ancak Müslüman kesimin bu planı anlaması olayların Ermenilerin istediği şekilde gelişmesini engelledi.

Halil İbrahim’in kaleme aldığı yazının sonuncusu şehirde yaşanan ümitsizliği gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. 23 Ekim tarihli yazıdan yalnızca 2 gün sonra yayınlanan bu yazı, şehirdeki durumun vahametini ortaya

koymaktadır. Şehir halkının neredeyse tamamı açlıkla mücadele ederken Türkler ile Ermeniler arasındaki gerilim son haddine ulaşmıştı. Şehirde her dakika bir kavga ya da isyan çıkmaktaydı. Aç kalan ahalinin bir kısmı “kavga çıkarmanın yolları açabileceğini” düşünerek Ermenilerle çatışmayı uygun görürken bir kısmı ise zenginlerin ambarlarını doldurup onları aç bıraktığını düşünerek zenginlerin evlerini aramayı teklif etmekteydi. Her iki durumda da şehirde çok kan dökülmesi muhtemeldi. Son raddede halk artık Ağdam’a asker geldiği söylentilerini bile sevinçle karşılamamakta gündün güne umutsuzluğa sürüklenmekteydi (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918).

Şehrin bu karışık döneminde Osmanlı Devleti’nin bölgedeki komutanlarından biri olan İsmail Hakkı Bey, Ermenilere bir mektup yazarak Ağdam’a temsilci göndermelerini istedi. Ermeniler bu isteğe olumlu yanıt vererek 5 temsilciden oluşan bir heyeti Ağdam’a gönderdi. Ermeni heyetinden 3 kişinin göz altına alındığı bu görüşme sonunda Şuşa’ya geri dönen Ermeniler, “derhal teslim olmalarının istendiğini” bildirdi. Ağdam’dan Şuşa’da bulunan Ermeni komutanına da bu yönde bir mektup gönderildi. Bunun üzerine yeniden bir kongre toplayan Ermeniler 5 gün boyunca bu teklifi cevapsız bırakmış ve uzun tartışmalar yaşamışlardır (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918). Ermenilerin bu ultimatomu değerlendirdikleri günlerde şehirde yaşayan Türkler, ordularının yakında geleceği haberini aldıkları için birtakım hazırlıklar yapmaya başladı. İlk olarak ordunun şehre ilk adım atacağı yerdeki kapı süslendi. Sonra Şahlık Köprüsü, Bazarbaşı’nın girişi, Bazarbaşı’ndan meydana giden yol, Caferkulu Han Sokağı’nın başı, kaymakamlık binasının önü, meydanın girişi ve caminin önündeki birer kapı süslendi. Ayrıca şehrin aydın hanımları, talebeleri ve öğretmenlerinin yardımları ile bir başka kapı üzerine büyük bir kartona hat sanatı ile şu sözler yazıldı: “Bir gün gelecek gerçek güneş doğacak, Doğu’nun bu esir annesi özgür kalacaktır.” (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918).

Türklerin bu hazırlıklarının sonunda şehir öyle tantanalı bir hal aldı ki sokaklardaki süslerden evler, dükkanlar görünmez hale geldi. Şehirde adeta bayram havasının yaşandığı bu beş günlük süreçte Ermeniler ise henüz kararlarını bildirmemişti. Beşinci günün sonunda Beynelmil Komite’nin temsilcileri Ermenilerin bir karara vardığını ilan etti. Teslim olma kararı veren Ermeniler, aynı gün birkaç kişi aracılığıyla ellerindeki silahları teslim ederek Azerbaycan Hükümetine teslim olduklarını bildirdi. Ertesi gün ise gözaltında tutulan Ermeni temsilciler serbest bırakıldı. Ancak Türk ordusunun şehre girmesi beklenenden uzun sürdü. Çünkü Ağdam ile Askeran arasında bulunan Ermeni köyleri mukavemetsiz teslim olmayı kabul etmedi. Bu sebepten Horadiz, Aranzemin, Ağbulak, Karakend ve birçok başka yerde Türk ordusu ile teslim olmak istemeyen Ermeniler arasında çatışma meydana geldi (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918).

Bu olaylardan üç gün sonra şehre gelen Türk ordusu, fahri muhafız kılığındaki Çerkes üniformalı kimseler tarafından karşılandı. Şehrin girişinden itibaren gönüllü askerler, Türk öğretmenler ve öğrencileri, müzik destesi, din adamları, ellerinde şehrin anahtarı ile Beynelmil Komite temsilcileri, ellerinde bayraklar ile öğrenciler, ellerinde çiçekler ile hanımlar beklemekteydi. Hatta Ermeniler de üç yüz kadar kişi ve on beş bayrakla bu törene katıldılar. Bu coşkulu karşılamadan sonra Türk askerleri kışlalara ve uygun okullara yerleştirildi (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918).

Sonuç

Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 yılları arasındaki bağımsızlık döneminde iç ve dış birçok sorunla karşı karşıya kaldı. Bu dönemde ikili ilişkilerdeki en büyük sıkıntılar ise Ermeniler ile yaşandı. Tarih boyunca aynı topraklarda dostane sayılamayacak ilişkiler sürdüren Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler ilk büyük kanlı çatışmasını 1905 yılında yaşadı. 1828 yılında Azerbaycan topraklarına kitlesel göç gerçekleştiren Ermenilerin Azerbaycan’dan haksız toprak talepleri ikili ilişkilerin tarih boyunca gergin olmasının en önemli sebebidir. Bu isteklerin 1918-1920 yıllarında had safhaya ulaşması ise önemli bir dönüm noktasıdır.

Kurulduğu dönemde başkent Bakü’de dahil olmak üzere birçok toprağı işgal altında olan Azerbaycan, Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu dostluk ve iş birliği antlaşmasının askeri yardım şartına dayanarak Osmanlı Devleti’nden yardım talep etmiştir. Bu yardım talebine olumlu cevap alınmasından sonra Azerbaycan’a ait olan topraklar işgalden kurtarılmıştır. Bakü’nün kurtarılmasından hemen sonra yayın hayatına başlayan *Azərbaycan* gazetesi ise Karabağ’ın son günlerini 16-18-19-20 ve 22. sayılarında yer alan yazı dizisiyle açıklığa kavuşturmuştur.

Sovyet döneminin takibata uğrayarak repressiya kurbanlarından olan Halil İbrahim tarafından kaleme alınan bu yazılar 1918 yılındaki Ermeni-Türk ilişkilerini gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. Ağdam ve Şuşa üzerinden şekillenen bu yazı dizisinden Ermenilerin Karabağ’da özellikle Şuşa’da hayata geçirmeye çalıştıkları faaliyetleri, Türklerin ise Ermenilerin bu saldırgan tutumlarına karşılık aldığı tedbirleri öğrenmekteyiz. Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılmaya çalışıldığı bu dönemde Ermeniler, Kafkasya üzerine gelen Antranik ve ordularının kendilerine destek olacağını düşünerek bu orduların Karabağ’a ulaşması için birtakım

hazırlıklar yapmıştır. Ayrıca şehri kuşatma altına alan Ermeniler, özellikle Şuşa halkının erzaksız kalmasına sebep olmuş, silahlanarak Türkler üzerine saldırılarda bulunmuştur. Bu toprakların yerli halkı olan Azerbaycan Türkleri ise Ermenilerin bu saldırgan tutumu üzerine birtakım tedbir hazırlıkları yapmıştır. Şehrin bazı noktalarına hendekler kazılması, mühimmat toplanması, küçük askeri birlikler oluşturmak için ön hazırlıklar yapılması bu tedbirlerin yalnızca bir kısmıdır. Türk Ordusunun bölgeye gelmesi ise Ermenilerin faaliyetlerinin kısa bir süreliğine sonuçsuz kalmasını sağlamıştır.

Bu dönemde faaliyet gösteren, Ermeniler ve Türklerden oluşan Beynelmilel Komite ise şehirdeki gerginliği azaltmak için çalışırken Ermenilerin tamamının Türklerle savaşma niyetinin olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bu komitede yer alan Ermenilerin Türk Ordusu komutanlarından İsmail Hakkı Bey'in ultimatomu karşısında Ermenilerin teslim olmayı kabul etmesindeki etkisi ise azımsanamaz.

Halil İbrahim'in 1918 yılının başındaki olayların panoromik bir özetini verdiği bu yazı dizisi Karabağ ve civarının stratejik öneminin ortaya koyulması açısından önemlidir. Ayrıca yazar Ermeniler ile Türkler arasındaki ayrılıkları dönemsel olarak net sınırlarla ifade etmiş, Ermeni faaliyetlerinin arka planını gözler önüne sermiştir. Özellikle son dönemde yapılan çalışmalarla Ermenilerin Karabağ'daki faaliyetleri değerli eserlerle literatüre kazandırılmıştır. Halil İbrahim ise bu dönemde yaşamış bir sima olarak Ermenilerin faaliyetlerine dikkat kesilmiş ve günlük çıkan bir gazete ile Azerbaycan Türklerini bilgilendirmeyi tercih etmiştir.

Kaynaklar

- ARDA, f. 970, op. 1, d. 1, l. 51.
- Akarşlan, Z. (2022). *Azərbaycan Siyasi Tarixində Fethali Han Hoyski (1875-1920)*. Yayımlanmamış Yüksək Lisans Tezi. İstanbul.
- Akarşlan, Z. (2022). "Azərbaycan'da Hapsedilmiş Bir Aydın Ahmed Bey Pepinov (1893-1938)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 22/1: 1-19.
- Azərbaycan*. No: 16, 16 Oktyabr 1918.
- Azərbaycan*. No: 18, 21 Oktyabr 1918.
- Azərbaycan*. No: 19, 22 Oktyabr 1918.
- Azərbaycan*. No: 20, 23 Oktyabr 1918.
- Azərbaycan*. No: 22, 25 Oktyabr 1918.
- Əhmədov, T. (2008). *Erməni Xəyanəti: Qarabağ, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl Qəzalarında Erməni Cinayətləri (1918-1920)*. Bakı: Nurlar NPM.
- Çingizoğlu, Ə. və Məmmədli, B. (2010). *Qarabağ 1918-1920-ci İllərdə: Sənədlərin İzi ilə*. Sumqayıt.
- QAT (Haz.) (2009). *Erməni Vəşşilikləri (1905-1906)-(1918-1920)*. Bakı: Namiq Həbibov Mətbəəsi.
- Hacıyeva, Z. (2012). *İrəvan Xanlığının Tarixşünaslığı*. Bakı: Çarşıoğlu Nəşriyyatı.
- Kazamzadə, F. (1951). *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*. New York: Philosophical Library.
- Mamedzadə, N. (2014). *Genotsid Azərbaydjantsev v Karabahskom Regione Azərbaydjana (1918-1920)*. Bakı: Turhan.
- Öməröv, V. (30 Aprel 2020). "Ermənistanın "milli qəhrəmanları" kimlərdir?: Tayqulaq Andranik Ozanyan". *Səs*: 15.
- Salmanlı, R. (15 İyul 2015). "Unudulmaz Xəlil İbrahim". *Azərbaycan*: 14.
- Dilek, İ. (Ed.) (2023). *Türk Dünyasında Repressiya -Sovyetlər Döneminde Türk Halklarına Yapılan Zulümler*. Ankara: YTB Yayınları.
- Verdiyeva, H. və Əlizadə, C. (2020). *İrəvan Məkanında Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə Tarixi və Hüquqi Aspektlərdə*. Bakı: Monoqrafiya.
- Yeşilot, O. (2008), "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (36), 187-199.
- Yeşilot, O. (2010). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yeşilot, O. (2012). *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yeşilot, O. (2015). "Azərbaycan'da Kaçkın ve Mecburî Göçkünler (1988 Sonrası)". ed. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu. *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*: 121-135.
- Yeşilot, O. (2016). *Revan Türkleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir-; Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/veya Yorum-; Literatür Taraması-; Yazıyı Yazan-; Eleştirel İnceleme- Tek Yazar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept -; Design-; Supervision-; Resources-; Data Collection and/or Processing-; Analysis and/or Interpretation-; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review-; Other-

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.



Pers Kralı Kyros'un Anadolu'yu Fethinden Makedon Kralı Büyük İskender'in Asya Seferine Kadar Geçen Dönemde Günümüzdeki Denizli ve Çevresinde Yaşanan Siyasi Olaylar

Political Events in Denizli and its Surroundings from the Conquest of Anatolia by Persian King Cyrus to the Asian Campaign of Macedonian King Alexander the Great

Doktorant

Alaaddin KALAYCI¹

Prof. Dr.

Ercüment YILDIRIM²

¹ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı,
Kahramanmaraş – Türkiye

E-mail: alaaddin.kalayci@hotmail.com

² Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İnsan
ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü,
Kahramanmaraş- Türkiye



Geliş Tarihi/Received: 10.5.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 12.9.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Alaaddin KALAYCI

alaaddin.kalayci@hotmail.com

Atıf /Cite this article:

Kalaycı, A., & Yıldırım, E. (2024). Pers Kralı Kyros'un Anadolu'yu Fethinden Makedon Kralı Büyük İskender'in Asya Seferine Kadar Geçen Dönemde Günümüzdeki Denizli ve Çevresinde Yaşanan Siyasi Olaylar. *ETÜT Dergisi*, 9, 87-98.

Öz

Anadolu coğrafyasında MÖ 13 - MÖ 12. yüzyıllarda yaşanan Ege göçlerinin neticesinde var olan Hitit Krallığı'nın hâkimiyeti sona ermiştir. Göç yoluyla Anadolu'ya gelen yeni kavimlerden olan Frigler, Denizli ve çevresine hâkim olmayı başarmıştır. Ancak Kimmer istilası ile birlikte Frigler yıkılmış ve sonrasında Anadolu coğrafyasında Lidya Krallığı Friglerin hâkim olduğu yerlerin hepsine ele geçirerek daha geniş sınırlara ulaşmıştır. Anadolu'da Lidya hâkimiyetinin yaşandığı dönemde günümüz İran coğrafyasında Ahameniş Krallığı kurulmuş ve yayılmacı politikaları neticesinde Anadolu coğrafyasını ele geçirmiştir. Denizli ve çevresi MÖ 5 ve MÖ 3. yüzyıllarda Ahameniş (Pers) hâkimiyetinde kalarak Denizli ve çevresi Sardeis satraplığının sınırları içinde kalmıştır. Ahameniş hâkimiyetinin zayıflamaya başladığı dönemlerde Makedon krallığı gücünü arttırmaya başlamıştır. Makedon Kralı Büyük İskender, yaptığı Asya seferi neticesinde Ahameniş Krallığını yıkarak Anadolu coğrafyasının büyük çoğunluğunu ele geçirmiştir. İskender'in seferi neticesinde Denizli ve çevresi Makedon hâkimiyetine girmiştir. Bu çalışma Pers Kralı Kyros'un Anadolu'yu fethinden Makedon Kralı Büyük İskender'in Asya seferine kadar olan süre zarfında Denizli ve çevresinde yaşanan siyasi olaylar hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Denizli, Ahameniş Krallığı, Makedon Krallığı, Büyük İskender, Kral Kyros

Abstract

The Hittite Kingdom's dominance in the Anatolian geography came to an end as a result of the Aegean migrations that occurred between 13th and 12th centuries BC. The Phrygians, who were one of the new tribes migrating to Anatolia, managed to establish dominance in the region of Denizli. However, the Phrygians were defeated by the Cimmerian invasion, and following this, the Lydia Kingdom extended its rule over all the areas previously controlled by the Phrygians, reaching even wider boundaries. During the period of Lydia's dominance in Anatolia, the Achaemenid Empire was established in the present-day Iranian geography and, as a result of its expansionist policies, took control of the Anatolian geography. Denizli and its surroundings remained under Achaemenid (Persian) rule during the 5th and 3rd centuries BC, within the boundaries of the Sardis satrapy. As the Achaemenid rule began to weaken, the power of the Macedonian Kingdom started to increase. Alexander the Great, through his conquest of Asia, defeated the Achaemenid Empire and captured the majority of the Anatolian geography. As a result of Alexander's campaign, Denizli and its surroundings came under Macedonian rule. This study aims to provide information about the political events that took place in Denizli and its surroundings from the conquest of Anatolia by Persian King Cyrus to the Asia campaign of Macedonian King Alexander the Great.

Keywords: Denizli, Achaemenid Kingdom, Macedonian Kingdom, Alexander the Great, King Cyrus

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Anadolu coğrafyası insanlığın varlığını sürdürmesi ve yaşamını idame ettirmesi adına uygun iklim şartlarına ve zengin bitki türlerine sahip olmasından dolayı birçok topluluğa ev sahipliği yapmıştır. Bu insan toplulukları zaman içerisinde daha gelişmiş bir yönetim yapılanması ile birlikte Tunç çağından itibaren merkezi ve bölgesel yönetimler oluşturmuştur. Günümüzdeki Denizli ve çevresi ise MÖ 13. yüzyılda Arzawa Krallığı hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak Orta Anadolu'da çağdaşı olan Hitit Krallığı ile yaşanan sorunlar neticesinde bölge Hitit Krallığı tarafından fethedilmiş ve Arzawa Krallığı vassal duruma getirilmiştir. MÖ 8. yüzyılda bölge, Frig Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmesine rağmen bu hâkimiyet çok uzun sürmemiştir. MÖ 7. yüzyılda Frigler'in yıkılmasıyla birlikte bölgede etkin merkezi güç olan Lidya Krallığı, günümüzdeki Denizli ve çevresine hâkim olmuştur. Ancak MÖ 5. yüzyılda İran coğrafyasını siyasi olarak merkezleri haline getirmiş olan Ahamenişler, Med Krallığı'nı ilhak ederek sınırlarını Anadolu coğrafyası boyunca genişletmişlerdir. Med Krallığı'nın yıkılmasından sonra İran coğrafyasının tek hâkimi olan Ahamenişler, yönünü Anadolu'ya çevirmişlerdir. Anadolu coğrafyasına tamamen egemen olmak isteyen Ahameniş Kralı Büyük Kyros'un en büyük rakibi Lidya Krallığı olmuştur. Lidya Krallığı ile yapılan savaş neticesinde galip gelmeyi başaran Ahamenişler, Anadolu coğrafyasının büyük çoğunluğuna hâkim olmayı başarmıştır. Böylece günümüzdeki Denizli ve çevresi de Ahameniş hâkimiyeti altına girmiştir.

Ahemenişler'in bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte bölgenin idari sisteminde köklü bir değişiklik meydana gelmiştir. Ahamenişler Anadolu coğrafyasını kendilerine özgü yönetim sistemi ile yönetmeye başlayacaklardı. Ahamenişler, kendilerine ait topraklar üzerinde idari sistemlerini Büyük Kyros döneminde kralın merkezi gücünü temsil etmek adına oluşturulmuş olan "Satraplık" adı verilen yönetim sistemini ele geçirdikleri Anadolu coğrafyasında da uygulamışlardır. Ahameniş sınırları içinde kalan günümüzdeki Denizli ve çevresi Ahameniş Krallığı'nın Sardeis Satraplığı'na idari açıdan bağlı olmuştur. Ancak Anadolu'da yaklaşık iki yüzyıl süren Ahameniş hâkimiyeti, merkezi sistemin zayıflamasıyla birlikte bozulmaya başlamıştır. Bağlı satrapların merkezi yönetime isyan etmesi ile iç sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Ahamenişler bu sorunlar ile uğraşırken Makedon Krallığı gücünü artırmaktaydı. Özellikle Makedon Kralı II. Philip, krallığın gücünü artırarak sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Ancak Makedon Kralı II. Philip suikast sonucu hayatını kaybetmesinden sonra oğlu İskender (III. Aleksandros) yeni kral olmuştur. Büyük İskender babasından zengin bir krallık almıştır ve hayali olan tüm dünyayı fethetme amacıyla Asya seferinin hazırlıklarına başlamıştır. Hazırlıkların tamamlanması ile birlikte sefere başlayan Büyük İskender en büyük rakibi olan Ahamenişler ile yaptığı savaşlar sonucunda Anadolu coğrafyasının büyük çoğunluğunu ele geçirmeyi başarmıştır. Böylece günümüzdeki Denizli ve çevresi de Makedon Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir.

1. Ahameniş (Pers) Krallığı Hâkimiyeti Öncesi Günümüzdeki Denizli ve Çevresinin Genel Siyasi Durumu

Anadolu coğrafyası eski çağlar boyunca hâkimiyet mücadelelerinin yaşandığı bir bölge olmuştur. MÖ II. binyılda Batı Anadolu Bölgesi tarihsel kaynaklarda çeşitli görüş farklılıkları olmasına rağmen Arzawa Krallığı olarak adlandırılan bir merkezi yönetim sistemi tarafından idare edilmekteydi. Arzawa Krallığı merkezi yönetim olmasına rağmen kendi içinde daha küçük ölçekli yerel olarak adlandırabileceğimiz yönetimlerde bulunmaktaydı. Tarihi kaynaklara göre coğrafi sınırları Batı Anadolu ve Ege bölgesi olması nedeniyle günümüzdeki Denizli ve çevresi MÖ II. binyılda Arzawa Krallığı'nın sınırları içerisinde kalmıştır (Demirel, 2012: 216; 224; Mountjoy, 1998: 45). Bunun yanı sıra günümüzdeki Denizli- Çivril yöresinde bulunan Beycesultan höyüğünde Arzawa dönemine ait kalıntıların bulunması buranın da krallığın hâkimiyet sahası içinde olduğunu göstermiştir (Akarsu, 2014: 213).

Batı Anadolu'da Arzawa hâkimiyeti altında olmasının yanı sıra aynı dönemde Orta Anadolu Hitit Krallığı'nın hâkimiyet alanındaydı. Bölgesel olarak bu iki krallığın sınırları nedeniyle coğrafi olarak komşulukları bulunmaktaydı. Hitit Kralı I. Şuppiluliuma döneminde Arzawa Krallığı'nın çıkarmış olduğu bir ayaklanma tarihsel vesikalardan bilinmektedir. Bu ayaklanma her iki krallığın birbirlerine karşı olan düşmanlıklarının önemli sebeplerinden birisi olmasına karşın temel sebep, I. Şuppiluliuma öncesinde Kaşkalar ile birlikte Arzawalıların da Hatti topraklarının parçalanmasında önemli rol oynamasıdır. I. Şuppiluliuma döneminde Orta Anadolu'da otoriteyi yeniden sağlamak için Arzawa Krallığı üzerine sefer yapılmıştır (Ünal, 2003: 18; Gavaz, 2008: 27-28). I. Şuppiluliuma döneminde günümüzdeki Denizli ve çevresinde hâkim olan Arzawa Krallığı üzerine başarılı sefer yapılmasına rağmen kalıcı bir çözüm olmamıştır. Hitit Kralı II. Murişili döneminde sorun çıkarmaya devam eden Arzawa Krallığı, Hitit Krallığı için göz ardı edilmeyecek bir tehlike olmuştur. Bu sebeple II. Murişili döneminde Arzawa Krallığı üzerine başarılı bir sefer düzenlenerek tüm Arzawa Krallığı ele geçirilmiştir. Yapılan başarılı sefer sonucunda Arzawa Krallığı parçalanarak Hitit Krallığına bağlı yeni küçük vassal yerel krallıklar oluşturularak

Hitit dostu kişileri yönetici olarak krallıkların başına getirtilmiştir. Ayrıca siyasi olarak yeni oluşturulan yerel krallıkların prenslerine Hitit prensesleri gönderilerek siyasi evlilikler yoluyla akrabalık ilişkileri de kurulmuştur. Günümüzdeki Denizli ve çevresinde Arzawa Krallığı hâkimiyeti yerini artık Hitit Krallığı'nın egemenliğine bırakmış ve Hititler, Batı Anadolu'yu hâkimiyet sahası içine alarak güçlenmeyi başarmıştır (Ünal, 2003: 35; Ünal, 2002: 79; Kılıç-Başol-Eser, 2019: 15; Mountjoy, 1998: 51; Singer, 1983: 206).

Günümüzde Denizli ve çevresi Arzawa Krallığı sonrasında Hitit Krallığı egemenliğine girmiştir. Hitit Krallığı döneminde ortaya çıkan yerel krallıkların isyan hareketlerine devam etmesi, ekonomik krizler, taht mücadeleleri, salgın hastalıklar gibi önemli sebeplerden dolayı merkezi yönetim sistemine sahip olan Hitit Krallığı yıkılış evresi içine girmiştir (Özkan, 1998: 71-74; Schachner, 2012: 40). Hititlerin yıkılış evresine girmesinden sonra MÖ 13. yüzyılda Kuzey Avrupa'dan başlayan göç hareketi ile birlikte Balkanlara ulaşan kavimler bölgedeki diğer kavimleri göçe zorlaması neticesinde ortaya çıkan ve Ege Göçleri olarak adlandırılan bir olgu gerçekleşecektir (Memiş, 2019: 149-150; Yıldırım-Pekşen, 2013: 37-38). Ege Göçleri neticesinde günümüzdeki Denizli ve çevresi başta olmak üzere Anadolu coğrafyasının önemli bir kısmında hüküm süren Hitit Krallığı yıkılmış ve MÖ 1. binyılda güç dengeleri tamamen değişmiştir (Eroğlu, 2014: 44). Ege Göçleri sonrasında Anadolu'ya gelen kavimler burada yeni krallıklar kurmuştur. Ege Göçleri ile gelen kavimlerden birisi olan Makedon-Trak kökenli bir kavim olan Frigler Anadolu'da dağınık kabile tarzı şeklinde bir yaşam sürerken MÖ 8. yüzyılda yeni bir krallık kurmuştur. Frigler kurdukları krallık ile Anadolu'da geniş bir alanı sınırları içine katmış ve bu alanın içinde günümüzdeki Denizli ve çevresi de bulunmaktadır. Ancak tarihsel kaynaklarda Frig Krallığı hakkında yeterli bilgi olamamasından dolayı günümüzdeki Denizli ve çevresinde hâkimiyet süresince yaptıkları faaliyetler hakkında bilgi bulunmamaktadır (Memiş, 2020: 1917). Frig Krallığı en parlak dönemi olan Kral Midas zamanında Anadolu coğrafyasına Kimmerler tarafından başlatılan saldırılar ile birlikte yıkılmıştır. Ancak bölgede diğer komşu krallık olan Lidyalılar, Kimmerlerin saldırılarına karşı koyarak onlar ile mücadele etmiştir. Lidyalılar Kimmerlere karşı zafer kazanmış ve Friglerin var olan topraklarına da hâkim olmayı başarmışlardır. Böylece Frig Krallığı hâkimiyetinde olan günümüzdeki Denizli ve çevresi Frig Krallığı sonrasında sınır komşusu olan Lidya Krallığı'nın hâkimiyet alanına girmiştir (Memiş, 2022: 10; Durmuş, 1997: 277-278).

Ahameniş (Pers) Kralı II. Kyros'un Lidya Krallığı'nı Ele Geçirmesi

Friglerin yıkılmasıyla ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Lidyalılar, Friglerin toprakları üzerinde hâkimiyet kurmalarından dolayı günümüzdeki Denizli ve çevresi Lidya Krallığı'nın sınırları içinde kalmıştır. Lidya Krallığı, Kimmerlere karşı zafer kazanmasına rağmen saldırılar durmamıştır. İstila hareketlerine devam eden Kimmerler durdurulamayınca Lidya Kralı Gyges, Asur Kralı I. Asurbanipal'den yardım istemiş ve bu şekilde durdurmayı başarmıştır. Ancak Kimmerler, Lidya topraklarına saldırılarını sürdürmekteydi. İlk saldırıda Asur yardımı almasına rağmen bu saldırıda Asurbanipal'e karşı Mısır ile ittifak kurmasından dolayı gerekli desteği alamayarak yenilmiştir. Kimmerlerin istilası Kral Gyges'in ölmesiyle bitmeyerek devam etmiş, yerine geçen Kral Ardis'te Kimmer istilasını durdurmada başarılı olamamıştır (Durmuş, 1997: 278; Gökçek, 2015: 203-206; Topaloğlu-Uslu, 2020: 296; Kılıç, 2021: 505). Ardis sonrası kral olan Sadyattes de Kimmer istilasına karşı başarılı olamayarak savaş meydanında ölmüştür. Kimmer istilası, Alyattes'in kral olmasıyla durdurulabilmiş ve ülkenin toprakları genişletilmiştir (Liverani, 2014: 534). Kral Alyattes döneminde, Asur Krallığı'nın yıkılmasıyla Yakındoğu'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan Medler, merkezi bir yönetim oluşturmayı başararak genişleme politikasına başlamışlardır. Medlerin genişleme politikası kapsamında Anadolu'da Lidya üzerine sefere çıkmışlardır. Kızılırmak kıyısında yapılan savaş, beş yıl boyunca sürmüş altıncı yılın sonunda yaşanan güneş tutulması ilahi bir mesaj olarak yorumlanmış ve barış antlaşması yapılarak Lidya Kralı kızını, Med Kralının oğlu ile evlendirmiştir (Kohn, 2007: 325-326; Herodotus I, I. 73-75; Briant, 2002: 22).

Med ile Lidya Krallığı arasında barışın sağlanmasından sonra, her iki krallık adına bu dönemde herhangi bir savaş durumu yaşanmamıştır. Ancak Med Krallığı'nın Kyros tarafından yıkılarak yerine Ahameniş İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Anadolu coğrafyasında tüm dengeler değişecektir. Çünkü daha öncesinde Lidya ve Med arasında yapılan barış durumu ortadan kalkmıştır. Lidya Krallığı karşısında yeni bir güç olarak Ahameniş İmparatorluğu bulunmaktaydı. Ahameniş Kralı olan II. Kyros'un en büyük hedeflerinden birisi Lidya Krallığı'nı ele geçirmek olmuştur. II. Kyros Lidya krallığını ele geçirerek Anadolu coğrafyasına tamamen hâkim olarak doğu-batı arasındaki stratejik öneme sahip kara ve deniz ticaret ağlarını da ele geçirmiş olacaktı. Ayrıca Ahameniş Kralı II. Kyros, Lidya Krallığı'nın topraklarını ele geçirmesiyle birlikte imparatorluğunun yeni sınırları deniz aşırı toprakları ele geçirme konusunda avantaj sağlayacaktı (Tekin, 2007: 53; Briant, 2002: 31). Pers - Lidya mücadelesi Anadolu coğrafyasındaki hâkimiyeti tek başına ele geçirmek adına her iki taraf için de önemlidir. Savaş için her iki taraf da gerekli hazırlıkları yapmaya başlamıştır. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Lidya Kralı Kroisos

orduları ile birlikte yola çıkmıştır. Lidya ordusu ilk olarak Kapadokya'da Pteria olarak adlandırılan bölgeye varmış ve Ahameniş Kralı Kyros, bunun üzerine yola çıkarak Lidya ordusunun üzerine doğru harekete geçmiştir. Bu arada Ahameniş Kralı Kyros, İonialıları Lidyalılara karşı ayaklandırmak için hamle yapmasına rağmen başarısız olmuştur (Herodotus I, I. 75-77; Holland, 2007: 13). Kral Kyros'un nihayetinde Pteria olarak adlandırılan bölgeye gelmesiyle birlikte iki ordu arasında yapılan savaşta galip çıkmayarak büyük kayıplar verilmiştir. İlk savaşın sonucunda kazanan olmamasına karşın Lidya Kralı Kroisos, devamında Ahameniş Kralı Kyros'un saldırmadığını görmesiyle birlikte daha fazla yardım ve asker toplamak için Sardeis'e dönmeye karar vermiştir (Herodotus I, I. 75-78).

Lidya kralının Sardeis'e dönmesi karşısında Ahameniş Kralı Kyros, Lidya kralının ordusunun bir kısmını terhis edeceğini tahmin etmiş ve Sardeis'e doğru peşinden gitmeye başlamıştır. Ancak Kyros'un takibinden Lidya kralının haberi olmamıştır. Ancak Lidya Kralı takip edildiğini Sardeis'e geldiğinde anlamasına rağmen çok geç olmuş ve her iki ordu Sardeis civarında geniş bir ovada karşı karşıya kalmıştır (Herodotus I, I. 77-78; Olmstead, 1948: 39). Ahameniş ve Lidya arasında başlayan savaşta her iki taraf ağır kayıplar vermiş ve Lidya ordusu Sardeis'e çekilmiştir. Lidya Kralı Kroisos, Ahameniş ordusunun Sardeis'e giremeyeceğini hesaplamış ancak Ahameniş ordusu Sardeis'e girerek Lidya ordusunu tamamen mağlup ederek şehri ele geçirmiş ve MÖ 546 yılında Lidya Krallığını tarih sahnesinden silmeyi başarmıştır. Böylece Kyros'un kazandığı büyük zafer sonrasında Lidya Krallığı sınırları içerisinde bulunan günümüzdeki Denizli ve çevresi doğu kökenli bir krallık olan Ahameniş Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir (Herodotus I, I. 85-86; Fried, 2004: 118; Briant, 2002: 13; Olmstead, 1948: 40; Tekin, 1995: 68).

2. Sardeis Satraplığı Döneminde Günümüzdeki Denizli ve Çevresinde Yaşanan Siyasi Olaylar

Ahemeniş Kralı II. Kyros, Lidya Krallığı üzerine yapmış olduğu sefer sonucunda Anadolu coğrafyasını ele geçirmesinden sonra idari yönetim sistemi kapsamında yeni yönetim merkezleri kurmuştur. Batı Anadolu bölgesinde ise önemli olarak gördükleri Daskyleion ve Lidya Krallığı'nın başkenti olan Sardeis'in ismini değiştirmeden idare merkezi yaparak başkentten yöneticiler göndermişlerdir. Merkezden atanan bu kişiler atandıkları yerlerde kral adına idare sistemini yürütmektedirler. Ahamenişlerin kendilerine özgü oluşturdukları yönetim sistemi satraplık olarak adlandırılmaktadır. Ancak satraplık sistemi ile ilgili bazı noktalarda muhtelif görüşler mevcuttur. Satraplık sistemi günümüzde eyalet sistemi ile eşdeğer bir yapıya sahiptir. Ancak o dönemde Perslerin yönetici olarak gönderdikleri kişileri satrap olarak adlandırılmayarak onlara eski Pers dilinde "Krallığın Koruyucusu" anlamında *Ksaçapavan* deniliyordu. Satrap kelimesinin ise Hellence ve Latince olarak söylenmiş olması ihtimali öne çıkmaktadır. Yönetim sisteminin ismi konusunda çeşitli görüşler mevcut olmasına rağmen Pers Krallığı'nın kurmuş olduğu gerçeğini değiştirmemekte olup bu yapı satraplık ve yöneticilerde satrap olarak kaynaklarda geçmektedir. Ahameniş Krallığı'nın kurmuş olduğu satraplık sistemi kapsamında günümüzdeki Denizli ve çevresi Sardeis Satraplığı sınırları içerisinde kalmıştır. Ayrıca Sardeis satraplığı Ahameniş satraplıklar listesinde ismi *Sparda* olarak geçmektedir (Kaya, 2018: 159-179; Sarıkaya, 2016: 75-90; Duran, 2015: 62-63).

Ahemeniş Kralı Kyros, Batı Anadolu bölgesini ele geçirip yönetim sistemini düzenledikten sonra Sardeis'ten ayrılmıştır. Ancak Sardeis'in Pers merkezine olan uzaklığı nedeniyle yönetimi kolay olmamıştır. Bu sebeple Kyros, Sardeis'ten ayrıldıktan sonra günümüzdeki Denizli ve çevresini kapsayan Sardeis bölgesinin yöneticisi olan Paktyas, paralı askerleri toplayarak Sardeis'i Ahamenişlerin elinden almak için harekete geçer ve bölgeyi kuşatma altına alır. Ancak isyan haberini öğrenen Kral Kyros, komutanlarından Mazares'i Sardeis bölgesine göndermiştir. Bu haberi alan isyancılar dağılmış ve isyan hareketine kalkışan Paktyas da Mazares'e teslim edilmiştir (Herodotus I, I. 155-157; Olmstead, 1948: 42). İsyan hareketi sonrasında Batı Anadolu'da gerekli düzenlemelerin yapılmasıyla Oroites, Sardeis satraplığı için görevlendirilmiştir. Ancak Oroites, satraplığı döneminde elinde var olan gücü Ahameniş yönetim sistemi için değil kendi şahsi çıkarları için kullanacaktı. Oroites'in görevi sırasında Ahameniş tahtında Kyros'un oğlu Kambyses geçmiş ve onun da saltanatı çok uzun sürmeyerek yerine Darius kral olmuştur. Darius'un tahta geçtiği dönemde zayıflayan merkezi otorite nedeniyle birçok isyan ortaya çıkmıştır. Bu isyanlardan birisi de Sardeis satrapı Oroites'in isyanı olmuştur. Elindeki güç ile birlikte ilk başta Daskyleion satrapı Mitrobates ve oğlu Kranaspe'si öldürerek isyanı başlatmıştır. Daskyleion satrapını öldürdükten sonra Anadolu coğrafyasını ele geçirmek için Kapadokya bölgesine doğru ilerlemiştir. Ancak tahta yeni çıkan Kral Darius gücünü toplayınca, Oroites'in üstüne bir ordu göndererek bu isyan hareketini bastırılmış ve günümüzdeki Denizli çevresini de içine alan Sardeis satraplığı olmak üzere Batı Anadolu'da Ahameniş hâkimiyetini tekrardan oluşturmuştur (Herodotus II, III. 119-121-127-129; Diodorus Siculus IV, X. 4. 17 - 3. 18; Roisman, 1985: 259-260). Ayrıca antik yazarlardan olan Herodotus'un eserinde Kyros'un isyan eden Oroites ile ilgili öldürme düşüncesi şu şekildedir;

“Darius kral olduğunda, Oroetes'i tüm yanlıları için ve özellikle de Mitrobates ile oğlunu öldürdüğü için cezalandırmayı düşündü. Ancak, her şeyin hâlâ karışık olduğunu ve kendisinin de kraliyet gücü için hâlâ yeni olduğunu görerek, satrapa açıkça bir ordu göndermemenin en iyisi olduğunu düşündü; ayrıca Oroetes'in çok güçlü olduğunu, bin Pers mızraklısından oluşan bir muhafıza sahip olduğunu ve Frigya, Lidya ve İyonya eyaletinin valisi olduğunu duydu. Bu nedenle, kendisine yardım edecek bir düzeneğe başvurarak, en önemli Perslerden oluşan bir meclisi topladı ve onlara şu şekilde hitap etti: “Sizden ey Persliler, benim için bir şeyi güç ve sayıyla değil de kurnazlıkla yapacak ve başaracak kim var? Zorun, kurnazlığın gerekli olduğu yerde yeri yoktur. Ama elimizdeki meseleye gelirsek, hanginiz bana Oroetes'i canlı getirecek, yoksa onu öldürecek mi? çünkü Perslilere bir fayda sağlamadı, çok zarar verdi; Mitrobates ve oğlunu öldürdü; onu geri çağırmak için gönderilmiş olan elçilerimi öldürürdü; eylemlerinin küstahlığı o kadar dayanılmaz ki. Bu nedenle ölüm onu Perslere daha da beter bir kötülük yapmaktan alıkoymalı.” (Herodotus II, III. 127-128).

Oroites'in öldürülmesinden sonra günümüzdeki Denizli ve çevresini içine alan Sardeis bölgesine yeni satrap olarak Kral Darius tarafından kardeşi Artapharnes gönderilmiştir (Kaya, 2018: 163). Artapharnes'in, Ahameniş hanedan soyundan olması ve Sardeis satraplığına atanmasından sonra Sardeis bölgede önemli bir konuma gelmiştir. Artapharnes'in Sardeis satraplığı döneminde Batı Anadolu bölgesi nispeten sakin bir dönem geçiriyordu. Ancak Atina'da Hippias'ın kovulması neticesinde Tiranlık ortadan kalkmış ve demokrasi reformları devreye girmiştir. Ancak Hippias Batı Anadolu'ya Sardeis satrapının yanına gelerek onu Atina'yı alması için kışkırtmıştır. Hippias'ın kışkırtması üzerine Sardeis satrapı Artapharnes ile Yunan kent devletleri arasında kısa süreli gerginlik yaşanmıştır (Herodotus III, V. 24-26 - V. 95-97; Kuhrt, 2010: 183-230).

Atina ve Samos bu dönemde yaptığı İtalya seferi sonucunda Miletos ticari açıdan pazar hinterlandının daralması nedeniyle ekonomik olarak sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu durumu çözmek için Miletos tiranı Aristagoras kedisinden yardım isteyen bir grup Naksoslu için gücü olmadığı gerekçesiyle Ahamenişlerden yardım istemiş ve istediği askeri yardımı alarak Naksos üzerine yürümeye başlamıştır (Herodotus III, V. 29-30). Ancak burada Ahamenişler tarafından gönderilen Megabates ile anlaşmazlık sonucunda hezimetin ortaya çıkmasıyla birlikte ekonomik ve siyasi anlamda zor durumda kalan Miletos Tiranı Aristagoras'ın, isyan etmekten başka bir seçeneği görünmüyordu (Herodotus III, V. 32-33 - V. 33-35; Lateiner, 1982: 131; Evans, 1963: 118-120). Atina kent devletlerini ikna ederek yardım sözü almasıyla birlikte Ahamenişlere karşı isyan hareketine kalkışan Aristagoras, MÖ 499 yılında isyanın içine tüm İonia kent devletlerini katmayı başarmıştır. İonialı isyancılar grubu Sardeis'e doğru hareket ederek şehrin önüne gelmişlerdir (Herodotus III, V. 35-36 - V. 38-40; Evans, 1976: 33-34). Hiçbir direnişle karşılaşmayan isyancıların karşısında sadece Sardeis satrapı Artapharnes savunma yapmaya çalışmıştır. Ancak buna rağmen İonialı isyancılar Sardeis satraplığını işgal ederek yağmalamışlardır. Bölgeden istediğini alan İonialı isyancılar geri çekilirken Ahamenişliler durumu haber alması üzerine Sardeis'e yardıma gelmesine rağmen İonialı isyancıları bulamamıştır. Ahamenişliler İonialı isyancıları takip ederek Sardeis civarlarında yakalayıp öldürmüşlerdir (Tekin, 2007: 60; Lateiner, 1982: 137-141). İsyancıların öldürülmesi sonrasında Sardeis kurtulmasına rağmen isyan, Kıbrıs'a sıçrayarak genişledi. İsyanın genişlemesiyle birlikte Ahameniş kuvvetleri bastırmaya çalışmasına rağmen üç yıl boyunca başarılı olamadılar. Ancak yeniden düzenlenen Ahameniş ordu ve donanması MÖ 494 yılında Miletos civarındaki Lade Deniz muharebesi sonucunda isyan bastırılmış ve Miletos tamamen işgal edilmiştir. Böylece Miletos Tiranı Aristagoras'ın başlattığı ve devamında İonia kent devletlerinin de katıldığı isyan neticesinde, günümüz Denizli ve çevresini içine alan Sardeis satraplığı yağmalanarak işgal edilmiştir. İşgal edilen Sardeis satraplığı Ahameniş ordusunun desteği ile kurtulmuştur (Tekin, 1995: 73-74; Wallinga, 1984: 433-437).

İonia isyanı, Ahameniş Krallığı adına Yunan kent devletleri üzerine yapacağı seferlerin bahanesini de oluşturmuş oluyordu. İsyân sonrasında I. Darius, Atina ve Eretria kent devletlerinin isyanı desteklemesini bahane ederek onları boyun eğdirmek istiyordu. Bölgede yapılan hazırlıklar sonrasında askeri kuvvetlerini bölgeye gönderen Darius, Batı Anadolu'da bulunan bazı kentleri ele geçirmeyi başarmıştır. İlerleyişine devam eden Ahameniş ordusu Atina'ya yaklaşmıştır. Her iki ordu Marathon ovasında karşı karşıya gelmiş ve yapılan savaşta Atinalılar üstün gelmeyi başarmıştır (Doenges, 1998: 12-13-16; Hammond, 1968: 29-41). MÖ 490 yılında yapılan Marathon savaşının kaybedilmesi sonucunda Ahameniş ordusu geri çekilmiş ancak amacından vazgeçmeyen Darius yeni bir sefer hazırlığı yapmak istemesine rağmen MÖ 486 yılında hayatını kaybetmiş ve yerine I. Kserkses kral olmuştur. Babası I. Darius'un politikasını takip eden I. Kserkses, Yunan kent devletlerini ele geçirip Mısır'da çıkan isyanı da bastırdıktan sonra yeni seferin hazırlıklarına başlamıştır (Mansel, 1995: 275; Kuhrt, 2010: 239). Yaklaşık dört yıl süren hazırlıklar sonucunda I. Kserkses ordusu ile birlikte yola çıkarak Sardeis'e gelmiştir. Yunan kent devletleri üzerine başlattığı bu sefer ilk başta Pers lehine olmasına rağmen Salamis'de yapılan deniz savaşında Atinalılar üstün gelmiştir. Ancak bu yenilgi üzerine savaşı bırakmayan I. Kserkses MÖ 479 yılında Atinalıların

üzerine bir kez daha yürümüş ancak yapılan kara savaşında Atinalılar üstün gelmiştir. Burada Atinalılar ile birkaç muharebe daha yapılmasına rağmen Persler üstünlük kurmayı başaramamıştır. Yapılan bu başarısız sefer sonucunda Batı Anadolu kıyılarında Pers etkisi kırılmıştır (Herodotus IV, IX. 106-108 – IX. 108-109; Goodwin, 1906: 79-90; Austin, 1990: 301-305-306; Kuhrt, 2010: 240).

Batı Anadolu'da Pers etkisinin kırılması nedeniyle Karia bölgesine kadar kıyı kesimlerindeki Yunan kent devletleri Pers hâkimiyet alanından çıkmıştır. Bu ayrılıklar ile Atina bölgede gücünü arttırmış ve Attika - Dellos Deniz birliği daha çok ön plana çıkmaya başlamıştır. Pers Kralı I Kserkses'in MÖ 465 yılında ölmesiyle yerine I. Artakserkses kral olmuştur (Plutarch XI, (874) 43; Stoneman, 2015: 204). I. Artakserkses babasının politikalarını uygulamaya devam etmiş ve sınır bölgelerinde bulunan satraplıklar olan Daskyleion ve Sardeis için gereken önemi göstermeye çalışmıştır. Atina'nın bölgedeki kent devletlerine sert tavrından dolayı bazı kentler Pers taraftarı olmuştur. MÖ 449 yılında Persler ile Atina arasında yapılan Kallias Barışı ile birlikte Pers - Yunan savaşları sona ermiş ve Batı Anadolu'daki Yunan kent devletleri özgürlüklerini kazanmışlardır. Ahemeniş Kralı I. Artakserkses'in döneminde Batı Anadolu'da ve özellikle günümüz Denizli ve çevresini içine alan Sardeis Satraplığında herhangi bir askeri olay yaşanmamıştır (Hyland, 2017: 16-17; Balcer, 1995: 324).

I. Artakserkses'in ölümünden sonra tahta II. Kserkses çıkmış ancak tahta çıktıktan çok kısa bir süre sonra bir festival sırasında öldürülmüştür. II. Kserkses'in öldürülmesinden sonra tahta II. Darius çıkmıştır. II. Darius döneminde Sardeis satraplığının başında Pers hanedan soyundan olan Pissouthnes satrap olarak görev yapmaktaydı (Olmstead, 1948: 355; Balcer, 1984: 344). Bu dönemde Batı Anadolu'da Ahemeniş hâkimiyeti durağan bir şekilde devam ederken bölgenin diğer iki gücü olan Atina ve Sparta arasında var olan çekişmeler devam etmekteydi. Atina ve Sparta arasında MÖ 431 yılında başlayan Peloponesos Savaşı yaklaşık otuz yıl boyunca sürecekti. Atina'nın MÖ 415 yılındaki Alkibiades komutasındaki başarısız Sicilya seferinden sonra güç dengesi Sparta lehine olmaya başlamıştır. Atina hezimetten sonra itibar kaybı yaşamış ve ayrılıklar başlamıştır (Hyland, 2017: 37; Nardo, 2005: 30). Bu ayrılıkların ilki Lesbos olmuş ve Atina'dan ayrılarak Sparta'nın yanında yer almıştır. Ayrıca bu dönemde yürürlükte olan Kallias Barışı, II. Darius tarafından geçersiz sayılmıştır. Sardeis Satrabı Tissaphernes, bu dönemde Atina hegemonyasından dolayı vergi alamadığı kent devletlerinden vergi almak için durumdan faydalanmak istiyordu. Tissaphernes, Sparta ile iş birliği yaparak Atina baskısını tamamen kaldırıp vergileri yeniden toplayarak kralın gözüne girmeye çalışıyordu (Thucydides IV, VIII. V. 2-5 – V. 3 – VI. 1-3 – XVI. 1 – XVII. 2). Bölgede doğrudan Pers yönünde bir askeri hareketlilik yaşanmamasına rağmen siyasi olarak Sardeis Satrabı, Sparta ile ittifak içinde olmuştur. Atina - Sparta arasında devam eden Peloponesos Savaşı, MÖ 404 tarihine gelindiğinde bitmiş ve Sparta, Atina'yı yenerek bölgede gücünü artırmayı başarmıştır. Batı Anadolu'da yaşanan Atina - Sparta savaşından faydalanmak isteyen Ahemenişler istediği başarıyı kısmi olarak sağlamışlardır (Nardo, 2005: 254; Mansel, 1995: 338-339).

Batı Anadolu'da yaşanan savaşların yanı sıra bu dönemde Pers Kralı II. Darius ölmesine yakın II. Artakserkses ile kardeşi Genç Kyros arasında taht mücadelesi başlamıştır. II. Darius hayata iken başlayan taht kavgasında annesi Genç Kyros'un kral olmasını istemesine rağmen başaramamıştır. Bunun üzerine MÖ 407 yılında Genç Kyros *karanos*¹ unvanı ile Batı Anadolu'ya gönderilmiştir (Xenophon Hellenica II, I. 1-3, 3-7). Genç Kyros, *karanos* sıfatıyla günümüzdeki Denizli ve çevresini içine alan Sardeis'e gelmiş Atina - Sparta savaşında Spartalıların yanında olmuş ve onların savaşı kazanmasında etkili olmuştur. II. Artakserkses'in kral olmasıyla birlikte, Kyros ona karşı bir komplo düzenlemek istemesine rağmen bu girişim Sardeis Satrabı Tissaphernes tarafından açığa çıkartılmıştır.

Bu noktada Xenophon'un aktarımına göre ise; "*Darius öldüğünde ve Artaxerxes kral olarak kurulduğunda, Tissaphernes yanlış bir şekilde kardeşine Cyrus'u kendisine komplo kurmakla suçladı. Ve suçlamaya inanan Artaxerxes, Cyrus'u öldürmek niyetiyle tutukladı; ancak annesi onun için şefaatt etti ve onu tekrar eyaletine gönderdi.*" (Xenophon Hellenica II, I. 1-3). Genç Kyros bu olaydan sonra tutuklanmasına rağmen sonrasında serbest bırakılmış ve tekrar Sardeis'e gelmiştir. Ancak bu durumdan Sardeis Satrabı Tissaphernes hoşnut olamamıştır. Çünkü kendisi yaşanan taht mücadelesinde II. Artakserkses'ten yana olmuştur (Xenophon Hellenica II, I. 1-3; Westlake, 1981: 277-278).

Genç Kyros, Batı Anadolu bölgesinden topladığı paralı askerler ile birlikte başkente doğru yola çıkmış ve yolda topladığı askerler ile daha da güçlenmiştir. MÖ 401 yılında Babil yakınlarında Kunaksa'da yapılan savaşı

¹ *Karanos* kavramı Antik Pers askeri sistemi içerisinde tam olarak belirli bir tanımı veya karşılığı tam olmamasına rağmen genel tanımlamada bölgesel seferlerde kral tarafından görevlendirilen üst bir hiyerarşik yapı içinde üst düzey yetkilerle görev yapan kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en iyi örneği genç Cyrus'un Batı Anadolu bölgesine *karanos* olarak gönderilmesidir. Detaylı bilgi için bakınız (Rung, 2015: 333-356).

kazanmasına rağmen Genç Kyros savaş sırasında ölmesi sonucunda ordunun geri kalanı dağılmıştır. Özellikle bu savaş ve sonrasında görev yapan Yunanlıların, yaşadıkları yerlere dönmesini Xenophon'un "*Anabasis - Onbinlerin Dönüşü*" adlı eserinde oldukça detaylı bir şekilde anlatılmıştır (Ruzicka, 1985: 204-205; Sina, 2010: 138). Ayrıca Kyros'un ölümünden sonra Tissaphernes, Kunaksa savaşında gösterdiği gayret ve çabalarının karşılığında tekrar Sardeis Satrabı olarak atanmıştır (Xenophon Hellenica I, III. I. 1-3; Sarıkaya, 2017: 120).

Sardeis Satrabı Tissaphernes, yeniden atandıktan sonra Batı Anadolu'daki kent devletleri, Kyros'un desteklemelerinden dolayı cezalandırılmaktan korktukları için Sparta'dan yardım istemişlerdir. Yardım etmeyi kabul eden Sparta, Batı Anadolu'ya bir ordu göndermiştir. Sparta kuvvetleri Yunan kent devletleri ve Kyros'un ordusunda görev yapan Yunanlı askerlerin dönmesiyle onları da ordusuna katarak güçlerini artırmıştır. Sparta ordusu Agesilaos önderliğinde günümüzdeki Denizli ve çevresini içine alan Sardeis bölgesine girmiş ve burada Pers süvarileri ile savaşmıştır (Voto, 1988: 46-47-48-49; Tekin, 2007: 94). Tissaphernes her ne kadar büyük bir ordu toplamasına rağmen bu durum karşısında başarılı olamamıştır. MÖ 395 yılında yaşanan Sparta savaşı sonrasında Tissaphernes, II. Artakserkses tarafından yaşanan yenilgiden sorumlu olarak tutulmuş ve annesinin de kışkırtmasıyla ölüm emrini vermiştir. Tissaphernes'in yerine atadığı Tithraustes, günümüzde Denizli'nin ilçesi Honaz da (Colassae), Tissaphernes'i boğarak kafasını kesmiş ve krala göndermiştir. Tissaphernes'in öldürülmesinden sonra yerine Tithraustes göreve getirilmiştir. Agesilaos komutasındaki Sparta ordusu, Atina ile yeni bir savaş durumunun ortaya çıkmasından dolayı Batı Anadolu'dan ayrılmak zorunda kalmıştır (Xenophon Hellenica I, III. IV. 24-26; Mansel, 1995: 385; Sarıkaya, 2017: 127).

3. Batı Anadolu'da Ahemeniş (Pers) Hâkimiyetinin Zayıflaması ve Satrap İsyanları

Batı Anadolu'da Sparta ile savaş sonrasında Pers otoritesi oldukça zayıflamaya başlamıştır. Özellikle satraplar arası çekişmeler bu zayıflığın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. II. Artakserkses tarafından Kapadokya satrabı olarak atanan Datames, kısa süre içerisinde ön plana çıkmaya başlamasıyla birlikte Anadolu'daki en güçlü Ahemeniş satrabı olmuştur. Kapadokya Satrabı Datames'in bir süre sonra Ahemeniş kralı ile anlaşmazlığa düşmesiyle birlikte bağımsız ve başına buyruk hareketler sergilemeye başlamıştır. Bağımsız olarak yaptığı davranışlar bir süre sonra yerini isyana bırakacaktır (Magie, 1950: 183; Tekin, 2007: 94; Hornblower, 2012: 415-630). Datames, Daskyleion Satrabı Ariobarzanes'in de desteğini alarak merkezi yönetime karşı isyan etmiştir. Bu durum karşısında Sardeis Satrabı Autophradates isyanı bastırmak için harekete geçerek engellemeye çalışmıştır. Sardeis satrabının isyanı engelleme girişimine karşı Datames'in yanında olan Ariobarzanes ise Atina ve Sparta'dan yardım istemiştir. Datames'in bu hamlesi karşısında Pers Kralı II. Artakhernes, Sardeis satrabına yardımcı olması amacıyla Mysia Satrabı Orontes'i göndermiştir (Briant, 2002: 660; Bing, 1998: 45-46). Ancak MÖ 363 yılında Orontes, yardım etmek yerine paralı askerler toplayarak Ahemeniş kralına karşı isyan etmiş ve hedefindeki Sardeis satraplığına saldırmıştır. Ancak bir süre sonra Daskyleion Satrabı Ariobarzanes, oğlu Mithradates tarafında öldürülmesi sonucunda isyan hareketi Pers kralı lehine dönmüş ve sonrasında Kapadokya Satrabı Datames'in ölümüyle birlikte Sardeis'e saldıran Orontes de başarılı olamayınca isyan hareketi sona ermiştir. Anadolu'daki Pers hâkimiyeti altında olan yerlerde merkezi yönetime karşı çıkan isyan hareketleri bastırılmasına rağmen bu durum merkezi otoritenin zayıfladığının açık bir göstergesi olmuştur (Nudell, 2023: 119-120; Tekin, 2007: 94).

İsyanların bastırılmasından hemen sonra II. Artakserkses ölmüş ve yerine oğlu III. Artakserkses geçmiştir. III. Artakserkses döneminde Mısır'a karşı bir sefer düzenlenmesine rağmen istenilen başarı elde edilememiştir. Satrap isyanları sonrasında alınan bu başarısızlık ile birlikte Ahemeniş Krallığı için artık sonunun yaklaştığı anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra Anadolu'da Daskyleion Satrabı II. Artabazos krala karşı isyan etmiş ve Atinalılar her zamanki gibi bu isyanı desteklemekten geri durmamışlardır (Kuhrt, 2010: 398-399; Hornblower, 2012: 174). Bu isyan ile birlikte Mısır, Kıbrıs ve Fenike coğrafyalarında Ahemeniş Krallığı'na karşı isyan girişimleri olmuştur. Anadolu'daki isyanları bastırıp düzenin sağlmasına rağmen Fenike ve Mısır'da çıkan isyanları önleyemeyen III. Artakserkses MÖ 338 yılında hayatını kaybetmiş, yerine oğlu IV. Artakserkses geçmiştir. Ancak IV. Artakserkses'in de saltanı çok uzun sürmemiş ve öldürülmüştür. IV. Artakserkses'in öldürülmesinden sonra tahta Ahemeniş Krallığının son kralı III. Darius tahta çıkmıştır (Diodorus Siculus VII, XV. 44. 1-4 - 90. 3 - 91. 1- 92. 3 - 93. 2- XVI. 41. 4 - 42. 4; Hornblower, 2012: 175-415).

4. Makedon Krallığı ve Büyük İskender'in Asya Seferi

Batı Anadolu'da Atina ve Spartalılar ile olan mücadelelerin yanı sıra satrap isyanları sonucunda Perslerin artık eski ihtişamlı gücü azalmaya başlarken Makedon Krallığı kendisini göstermeye başlamıştır. Makedon Krallığı, Atina ve Sparta gibi şehir devlet yapılanmasından oluşmuş ancak Atina ve Sparta ile çok fazla çatışma içerisine girmemiş bir krallıktır. Ancak I. Kserkses'in Atina ile olan mücadelesinde Ahemenişlerin yanında yer almışlardır

(Worthington, 2014: 15-16-17; Hornblower, 2012: 629-630). Makedon Krallığı I. Archelaus döneminde bir dizi askeri faaliyetler yapmış ve başkenti Pella'ya taşımıştır. I. Archelaus döneminde Atina ile dostane ilişkiler kurulmuş kendi döneminde herhangi olumsuz bir durum yaşanmamıştır. Kral I. Archelaus MÖ 413 - MÖ 399 yılları arasında krallık yapmış ve ölünce yerine kargaşanın hâkim olmasıyla kısa süreli krallar tahta çıkmıştır. Kısa süreli krallar sonrasında MÖ 393 yılında III. Amyntas tahta çıkmasıyla kargaşa dönemi bitmiştir. Kral III. Amyntas döneminde Atina ile olan dostluk ilişkileri aynı şekilde devam etmiş ve bölgedeki etkin güçler olan Atina ve Spartanın gerisinde çok ön planda olmayan yerel kabile tarzı bir sistem ile krallığı yönetmiştir (Worthington, 2014: 23; March, 1995: 259-260). Kral III. Amyntas'ın ölümü sonrasında tahta geçen oğlu II. Philippos dönemi Makedon tarihinin seyrini tamamen değiştirecektir. Yeni Makedon kralı olan II. Philippos genç yaşta tahta geçmesine rağmen diplomasi ve siyasi kabiliyetleri ile birlikte Makedon Krallığı'nı kabile tarzı yönetimden çıkararak merkezi krallık yönetim sistemine getirmeyi başarmıştır. Gücünü arttırmaya devam eden Atinalılar üzerinde var olan güçlerini kabul ettirmeyi başararak bölgedeki önemli güç unsurlarından birisi olmayı başarmıştır. Makedon Kral II. Philippos Hellen Birliğini kurduktan sonra sıradaki hedefi Ahameniş Krallığı olmuştur. Elinde var olan gücü ile Ahamenişler üzerine bir Asya seferi yaparak onları yenmek istiyordu ancak MÖ 336 yılında suikast sonucunda hayatını kaybetmesiyle yerine oğlu III. Alexander geçmiştir (Ellis, 1974: 44-221; Mansel, 1995: 405-406).

Makedon kralı III. Alexander tarihte Büyük İskender olarak bilinmektedir. Büyük İskender tahta geçtiğinde babasından kendisine çok güçlü bir devlet yapılanması, ordu teşkilatı ve maddi anlamda iyi bir devlet hazinesi kalmıştır. Büyük İskender babasının izinden gitmeyi tercih etmiş ve onun en büyük hedefi olan Asya seferi için hazırlıklara başlamıştır (Heckel, 2002: 28-29-30; Thomas, 2007: 14-15; Skelton-Dell, 2005: 16-17). Savaş hazırlıklarını bitiren Büyük İskender MÖ 334 yılında Makedonya'dan hareket ederek yola çıkarak Hellespontus üzerinden Batı Anadolu'ya girmiştir. Büyük İskender'in ordusu bölgede toprakları ele geçirerek ilerlemeye devam etmiştir. Büyük İskender'in ordusu ile Ahameniş ordusu Granikos mevkiinde karşı karşıya geldi. Granikos Savaşı olarak adlandırılan bu muharebe Büyük İskender'in zaferi ile sonuçlanmıştır. Granikos Savaşı sonrasında Ahamenişler'in Batı Anadolu bölgesindeki satraplıklarından olan Daskyleion ele geçirmiş devamında ise günümüzdeki Denizli ve çevresinin de içinde bulunduğu Sardeis satraplığı savaşılmadan ele geçirerek buralara kendi komutanlarını yerleştirmiştir. Batı Anadolu coğrafyasının yanı sıra Anadolu coğrafyasının büyük çoğunluğunu ele geçirmeyi başaran Büyük İskender Ahameniş Krallığı'nı tamamen yıkarak topraklarını ele geçirmiştir. İskender'in zaferi neticesinde Ahameniş Krallığı hâkimiyetinde olan günümüzdeki Denizli ve çevresi artık Makedon Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir (Allen, 2020: 37-38-39; Sheppard, 2008: 111-113; Crompton, 2003: 37-41-43).

Sonuç

Günümüzdeki Denizli ve çevresi tarihsel süreç boyunca birçok merkezi ve yerel yönetimler tarafından yönetilmiş bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Arzawa Krallığı dönemi hakkında çok fazla bilgi olmamasına rağmen var olan arkeolojik kazılar sonucunda günümüz Denizli ve çevresinin bu yerel krallık tarafından yönetilmiş olduğu kanısı ortaya çıkmıştır. Arzawa Krallığı'nın siyasi yönetimleri hakkında çok fazla mevcut bilgi olmamasına rağmen Hitit Krallığı ile olan münasebetlerinden dolayı bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. Arzawa Krallığı döneminde daha çok yerel bir yönetim yapısı olmasına rağmen Hitit seferleri sonucunda ele geçirilmesinden sonra bölge küçük krallıklara ayrılarak vassal konuma getirilmiştir. Ancak yaşanan Ege Göçleri sonucunda bölgenin güç dengeleri tamamen değişmiş ve Hitit Krallığı'nın yıkılmasından sonra yerel köy tarzı sistem ile yönetilen Frigler, merkezi yönetim yapısına geçmesiyle yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzdeki Denizli ve çevresi de ortaya yeni güç olarak çıkan Friglerin hâkimiyeti altına girmiştir. Ancak Frigler her ne kadar da merkezi yapıyı oluşturup düzenli bir sistem kurmuş olmalarına rağmen Kimmer akınlarına karşı direniş gösteremeyerek yıkılmıştır. Bu durumdan yararlanan Lidyalılar Friglerin tüm topraklarını ele geçirerek ön plana çıkmıştır. Bu dönemde günümüzdeki Denizli ve Çevresi yeni bir güç olarak ortaya çıkan Lidya Krallığı'nın hâkimiyetine girmiştir. Lidya Krallığı başarılı yönetim ve politikaları sayesinde güçlerini arttırmayı başararak yayılmacı politika izlemişlerdir. Ancak Anadolu coğrafyasından olmayan Medler, Lidya Krallığı'nın Yakın Doğu coğrafyasına doğru genişlemesini engellemiştir. Medler kendi içlerinde yaşadıkları çekişmeler sonucunda yıkılmış yerine Ahameniş Krallığı ortaya çıkmıştır.

Ahemeniş Kralı Kyros'un genişleme politikaları neticesinde Batı Anadolu bölgesini ele geçirerek Lidya Krallığı'nı ortadan kaldırmasıyla günümüzdeki Denizli ve çevresi Anadolu dışından bir krallığın sınırlarına dahil olmuştur. Daha önce bölge yerel krallıklar ve vassal krallıklar tarafından yönetilirken Ahameniş döneminde kendilerine özgü bir sistem olan satraplık sistemi ile ele geçirdikleri yerleri yönetmesinden dolayı Lidya krallığının başkenti olan Sardeis'i satraplık bölgesi haline getirmişlerdir. Böylece günümüzdeki Denizli ve çevresi artık Ahameniş

Krallığının Sardeis satraplığı sınırları içinde kalarak merkezden atanan yöneticiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Sardeis, Daskyleion ile birlikte Ahamenişlerin bölgedeki sınır satraplıklarından olmuş ve önemli bir konuma gelmiştir. Ahamenişlerin Batı Anadolu hâkimiyetleri yaklaşık iki asır boyunca devam etmiş ve bölgedeki yerel kent krallıklarını da hâkimiyet altında tutmaya çalışmışlardır. Ancak Ahamenişler deniz aşırı topraklarını genişletmek amacıyla ele geçirdikleri bu bölgeden daha fazla ileriye gidememişlerdir. Batı Anadolu bölgesinde bulunan yerel kent devletlerinin Ahamenişlere karşı belirli dönemlerde isyan girişimleri olmasına rağmen bu isyan hareketleri Sardeis satraplığı üzerinden engellenmiştir. Ancak Atina ve Sparta gibi etkin güçlerde bölgede Ahamenişlerin en büyük rakipleri olmuş ve Sardeis Satraplığı ile bu güçler ile belirli dönemlerde ittifaklar da kurulmuştur. Ancak buna rağmen günümüzdeki Denizli ve çevresinin de içinde olduğu Sardeis Satraplığı hem yerel kent devletlerinin çıkardığı isyanlarda hem de Sparta Krallığı'nın istila girişimlerinden kurtulamamıştır. Sardeis satraplığı bölgede Ahameniş gücünü temsil etmesine rağmen merkezden uzak olması iç sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sardeis ve Daskyleion satrapları arasındaki güç çatışması ve hâkimiyet mücadelesi ile birlikte merkezden bu durumun çözülmesi adına gerekenin yapılmaması Ahameniş krallığının itibarını zedelemiştir. Özellikle II. Artakserkses ile kardeşi Sardeis satrapı olan genç Kyros'un taht mücadelesi bölgede yaşanan en önemli iç sorunlardan birisi olmuştur. Taht mücadelesi sonrasında Sparta Krallığı'na karşı yaşanan hezimet ve sonrasında Anadolu'da çıkan Satrap isyanları ile Ahameniş hâkimiyetinin güç kaybetmesine neden olmuştur.

Ahamenişlerin güç kaybı yaşadığı dönemde Atina ve Sparta gibi bölgede güç unsurlarına Makedon Krallığı da etkilenmiştir. Makedon Krallığı'nın güçlenerek Atina ve Sparta Krallıkları'nı geride bırakması sonucunda genişleme politikası izlemeye başlamışlardır. Makedon Kralı II. Philip'in Ahamenişlere karşı sefer düzenlemek istemesine rağmen suikast sonucunda hayatını kaybetmesiyle yerine geçen III. Alexander (Büyük İskender) babasının izinden giderek sefer hazırlıklarına başlamıştır. Büyük İskender emrindeki ordu ile Hellespontos üzerinden Batı Anadolu'ya girerek burada Ahamenişler ile yaptığı Granikos Savaşı neticesinde onları yenerek hâkimiyetlerine son vermiş ve devamında tüm Ahameniş topraklarını ele geçirerek onları tarih sahnesinden silmeyi başarmıştır. İskender'in yaptığı Asya seferi sonucunda günümüzdeki Denizli ve çevresi artık Makedon Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir.

Kaynaklar

Antik Kaynaklar

- Diodorus Siculus. Library of History, Volume IV: Books 9-12.40. Translated by C. H. Oldfather. Loeb Classical Library 375. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1946.
- Diodorus Siculus. Library of History, Volume VII: Books 15.20-16.65. Translated by Charles L. Sherman. Loeb Classical Library 389. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952.
- Herodotus. The Persian Wars, Volume I: Books 1-2. Translated by A. D. Godley. Loeb Classical Library 117. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1920.
- Herodotus. The Persian Wars, Volume II: Books 3-4. Translated by A. D. Godley. Loeb Classical Library 118. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921.
- Herodotus. The Persian Wars, Volume III: Books 5-7. Translated by A. D. Godley. Loeb Classical Library 119. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1922.
- Herodotus. The Persian Wars, Volume IV: Books 8-9. Translated by A. D. Godley. Loeb Classical Library 120. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925.
- Plutarch. Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index. Translated by Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library 103. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.
- Thucydides. History of the Peloponnesian War, Volume IV: Books 7-8. General Index. Translated by C. F. Smith. Loeb Classical Library 169. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1923.
- Xenophon. Hellenica, Volume I: Books 1-4. Translated by Carleton L. Brownson. Loeb Classical Library 88. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1918.
- Xenophon. Hellenica, Volume II: Books 5-7. Translated by Carleton L. Brownson. Loeb Classical Library 89. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921.

Modern Kaynaklar

- Akarsu, R. (2014). "Erken Tunç Çağı Sonu ve Orta Tunç Çağı'nda Güneybatı Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18 - (2), 209-216.
- Allen, J. (2020). The Roman Republic and the Hellenistic Mediterranean From Alexander to Caesar, Hoboken: Blackwell Publishing.
- Austin, M. M. (1990). "Greek Tyrants and the Persians, 546-479 B. C.". The Classical Quarterly, 40-2, 289-306.
- Balcer, J. M. (1984). Sparda By The Bitter Sea Imperial Interaction in Western Anatolia. California: Scholars Press.
- Balcer, J. M. (1995). The Persian Conquest of the Greeks 545 - 450 B.C.. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.
- Bing, D. J. (1998). "Datames and Mazaeus: The Iconography of Revolt and Restoration in Cilicia". Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, 47-1, 41-76.
- Briant, P. (2002). From Cyrus to Alexander A History of the Persian Empire. Indiana: Pen State Press.
- Crompton, W. S. (2003). Alexander The Great. Philadelphia: Infobase Publishing.
- Dell, P., - Skelton, D. (2005). Empire of Alexander The Great. New York: Infobase Publishing.
- Demirel, S. (2012). "M.Ö. II. Binyıl Batı Anadolu'sunda Yer Alan Arzava Ülkeleriyle İlgili Coğrafik Değerlendirme". Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 3-5, 215-226.
- Doanges, N. A. (1998). "The Campaign and Battle of Marathon". Zeitschrift für Alte Geschichte 47-1, 1-17.
- Duran, M. (2015). "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri". Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 34, 61-86.
- Durmuş, İ. (1997). "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler". Belleten, 61 (231), 273-286.
- Ellis, J. R. (1974). Philip II and Macedonian Imperialism. New Jersey: Princeton University Press.

- Eroğlu, E. (2014). "Ege Gçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu". Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1-1, 43-55.
- Evans, J, A, S. (1963). "Histiaeus and Aristagoras: Notes on the Ionian Revolt". The American Journal of Philology, 84(2), 113-128.
- Evans, J, A, S. (1976). "Herodotus and the Ionian Revolt". Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, 25-1, 31-37.
- Fried, L. S. (2004). The Priest and the Great King: Temple-Place Relations in the Persian Empire. Indiana: Biblical and Judaic Studies.
- Gavaz, S, Ö. (2008). "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu". Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1-1, 21-39.
- Goodwin W, W. (1906). "The Battle of Salamis". Harvard Studies in Classical Philology 17, 74- 101.
- Gökçek, L. G. (2015). Asurlular. Ankara: Bilgin Sanat ve Kültür Yayınları.
- Hammond, N, G, L. (1968). "The Campaign and the Battle of Marathon". The Journal of Hellenic Studies 88, 13-57.
- Heckel, W. (2002). The Wars of Alexander the Great 336-323 BC. London: Routledge.
- Holland, T. (2007). Persian Fire The First World Empire and the Battle for the West. London: Brown Book Group.
- Hornblower, S. (2012). The Oxford Classical Dictionary. Oxford: Oxford Universtiy Press, Oxford.
- Hyland, O, J. (2017). Persian Interventions The Achaemenid Empire, Athens, and Sparta, 450-386 BCE. Baltimore: JHU Press.
- Kaya, M, A. (2018). "Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı", Cedrus VI, 159- 179.
- Kılıç, M. (2021). "Ana Hatlarıyla Eskiçağ Anadolu Devletlerinde Asker Temini". Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 79, 491-510.
- Kılıç, Y, - Başol, S, - Eser, E. (2019). "Mira-Kuwalia'dan Miryakefalon Zaferi'ne Çivril ve Yöresi". Y. Kılıç - T. Tok (Ed), Çivril Tarihi ve Miryakefalon Zaferi. Denizli: Bilal Ofset Basım - Yayım & M Matbaacılık, 11-39.
- Kohn, G, C. (2007). Dictionary Of Wars. New York: Facts on Files.
- Kuhrt, A. (2010). The Persian Empire: a Corpus of Sources from the Achaemenid Period, London: Routledge.
- Lateiner, D. (1982). "The Failure of the Ionian Revolt". Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, 31- 2, 129-160.
- Liverani, M. (2014). The Ancient Near East History: Society and Economy. London: Routledge.
- Magie, D. (1950). Roman Rule In Asia Minor: To The And Of The Third Century After Christ. New Jersey: Princeton University Press.
- Mansel, M, A. (1995). Ege ve Yunan Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- March, D, A. (1995). "The Kings of Makedon: 399-369 B.C.". Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, 44-3, 257-282.
- Memiş, E. (2019). "Ege Gçleri'nin Tetiklediği Diğer Gç Hareketlerine Kısa Bir Bakış". Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 7-19, 148-162.
- Memiş, E. (2020). "Frig Gçlerinin Zamanı Üzerine Bazı Öneriler". Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 7-3, 1914-1930.
- Memiş, E. (2022). "Eski Anadolu Tarihinde Frigler ve Çözüm Bekleyen Bazı Sorunlar". Near East Historical Review, 12/1, 1 - 14.
- Mountjoy, P, A. (1998). "The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa". Anatolian Studies, 48, 33-67.
- Nardo, D. (2005). Encyclopedia Ancient Greece. New York: Lucent.

- Nudell, J. P. (2023). *Accustomed to Obedience? Classical Ionia and the Aegean World. 480-294 BCE*. Michigan: University of Michigan Press.
- Olmstead, A. T. (1948). *History Of Persian Empire*, Chicago: The University Chicago Press.
- Özkan, S. (1998). "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışında Küçük Krallıkların Rolü". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13(1), 71-81.
- Roisman, J. (1985). "Maiandrios of Samos". *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 34-3, 257-277.
- Rung, E. (2015). "Some Notes On Karanos In The Achaemenid Empire". *Iranica Antiqua*, 50, 333- 356.
- Ruzicka, S. (1985). "Cyrus and Tissaphernes, 407-401 B.C.". *The Classical Journal*, 80-3, 204-211.
- Sarıkaya, S. (2016). "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi". *Cedrus*, IV, 75-90.
- Sarıkaya, S. (2017). "The Diplomatic and Strategic Maneuvers of Tissaphernes, Satrap of Sardis". *Adalya*, (20), 107-134.
- Schachner, A. (2012). "Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", In *Colloquium Anatolicum*, No. 11, 25-54.
- Sheppard, R. (2008). *Alexander The Great At War*. Oxford: Osprey Publishing.
- Sina, A. (2010). "Artakserkses". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29, 137-166.
- Singer, I. (1983). "Western Anatolia in the Thirteenth Century B.C. According to the Hittite Sources". *Anatolian Studies*, 33, 205-217.
- Stoneman, R. (2015). *Xerxes A Persian Life*. New Haven and London: Yale University Press.
- Tekin, O. (1995). *Eski Yunan Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, O. (2007). *Eski Anadolu ve Trakya Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12. - MS 4. Yüzyıllar Arası)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thomas, G. C. (2007). *Alexander the Great in his World*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Topaloğlu, Y. - Uslu S. (2020) "Asur Devleti'nin Yıkılışı ve Medler". L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen (Ed), *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: Değişim Yayınları, 291-319.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Voto, J. G. (1988). "Agesilaos and Tissaphernes near Sardis in 395 BC". *Hermes*, 116-1, 41-53.
- Wallinga, H, T. (1984). "The Ionian Revolt". *Mnemosyne*, 37, 401-437.
- Westlake, H, D. (1981). "Decline and Fall of Tissaphernes". *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 30- 3, 257-279.
- Worthington, I. (2014). *By The Spear: Philip II, Alexander the Great, and the Rise and Fall of the Macedonian Empire*. Oxford: Oxford University Press.
- Yıldırım, E. - Pekşen, O. (2013). "Üçüncü Arami Göçü'nün Anadolu'nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler". *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4-13, 31-55.

Yazar Katkıları: Fikir- 60/40; Tasarım- 60/40; Denetleme- 60/40; Kaynaklar-60/40; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi 60/40; Analiz ve/ veya Yorum- 60/40; Literatür Taraması- 60/40; Yazıyı Yazan- 60/40; Eleştirel İnceleme- 60/40.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept -60/40; Design-60/40; Supervision-60/40; Resources-60/40; Data Collection and/or Processing- 60/40; Analysis and/or Interpretation-60/40; Literature Search-60/40; Writing Manuscript-60/40; Critical Review- 60/40.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.



Türk Halk Hikâyelerinde Büyü Magic in Turkish Folk Romances

Yüksek Lisans Öğr.
Şifanur SAMUR

Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Sivas
E-mail: sifasamur@gmail.com



Geliş Tarihi/Received: 20.10.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 18.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Şifanur SAMUR
sifasamur@gmail.com

Atf /Cite this article:

Samur, Ş. (2024). Türk Halk Hikâyelerinde Büyü. *ETÜT Dergisi*, 9, 99-109.

Bu çalışma Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından, 25-26 Nisan 2024 tarihinde Erzurum'da düzenlenen I. Sosyal Bilimler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulan özeti tam metnidir.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Sözün büyüünden doğan halk hikâyeleri, toplumların kültürel mirası olarak aktarılan ve nesilden nesle uzanan bir yol izlemektedir. Halk hikâyelerinde ele alınan değerler, unsurlar, mesajlar, toplumun değerlerini ve ahlaki prensiplerini, hikâye ve yaşam arasındaki kurguyu temsil etmektedir. Bu makalede halk hikâyeleri örnekleri üzerinden incelenecek olan büyü, olağan akışı değiştirmek ve dönüştürmek, doğaüstü güçlerin yardımıyla sonuca ulaşmak gibi doktrinler içermektedir. Halk hikâyelerinde sıklıkla görülen büyüselsel işlemler, doğaüstü güçler ve sembollerle ilişkilendirilmiştir. Büyüselsel uygulamalar, daha çok doğaüstü güçlere sahip varlıklara atfedilmekte ve halk hikâyelerinde karşımıza çıkmaktadır. İncelenen halk hikâyelerinin belirlenmesinde ölçüt olarak "popülerlik" niteliği kullanılmıştır. Popüler anlatılardan on tanesinin geneli göstereceği fikrinden hareketle şu on örnek seçilerek incelenmiştir: Arzu ile Kamber, Asuman ile Zeycan, Derdiyok ile Zülf-i Siyah, Elif ile Yaralı Mahmut, Ercişli Emrah ile Selvihan, Ferhat ile Şirin, Hurşit ile Mahmihri, Kerem ile Aslı, Kirmanşah, Tahir ile Zühre hikâyeleridir. Halk hikâyelerinde rastladığımız büyüselsel motifler, Türk halkının mistik düşünce ve inançlarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, halk hikâyelerindeki mistik güçler sayesinde var olan büyüselsel bilgilerin geniş bir düzleme yayıldığı ve bu yayılımın büyüselsel ritüelleri oluşturduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halk Hikâyesi, Büyü, Sihir, Ritüel, Tılsım

Abstract

Folk romances, born from the enchantment of words, are a significant part of a society's cultural heritage, passed down through generations. The values, elements, and messages within these romances reflect the community's moral principles and societal norms, blending fiction with real-life experiences. This article examines the presence of magic in folk romances, exploring how supernatural forces alter and transform the natural course of events to achieve specific outcomes. Magical rituals and symbols are frequently associated with supernatural beings and play a crucial role in folk romances. The selection criteria for the folk romances analyzed in this study were based on popularity. Ten examples were chosen, including "Arzu and Kamber," "Asuman and Zeycan," "Derdiyok and Zülf-i Siyah," "Elif and Yaralı Mahmut," "Emrah and Selvihan of Erciş," "Ferhat and Şirin," "Hurşit and Mahmihri," "Kerem and Aslı," "Kirmanşah," and "Tahir and Zühre." The magical motifs within these romances reveal the mystical beliefs and spiritual traditions of Turkish folk culture. This analysis highlights how mystical knowledge and magical rituals spread across a broad spectrum, shaping the spiritual landscape of folk romances.

Keywords: Magic, Sorcery, Folk Romances, Witch, Ritual, Talisman

Giriş

Halk hikâyeleri, insanoğlunun kültürel birikiminin bir yapı taşıdır. Tarihin ilk çağlarından itibaren insanlar, yaşamlarını hikâye etme veya bir olaya bağlama ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyaçtan doğan hikâyeler de insanların yaşam öyküsünün dayandığı noktaları aşikâr etmektedir. Halk hikâyeleri, farklı birçok unsura ev sahipliği yapmıştır. Aşk ve kahramanlık etrafında dönen bu hikâyeler; imtihan, cesaret, fedakârlık, çeşitli zorluklar, mücadele, büyüsel uygulama ve işlemler gibi insanların zihinlerinde var olan bilgiyi hikâye etme yoluyla açığa vurmuştur.

Kaya (2014) ve Elçin (2004); halk hikâyesini, roman ihtiyacını gideren bir tür olarak görmekle beraber efsane, masal, destan, menkıbe gibi türlerle beslenip içerisinde pek çok unsuru da barındırdığından söz etmektedir. Bu sayede halk hikâyeleri çeşitlenmiş bir yapı göstermektedir. Çeşitlenen bu yapı, hemen hemen her hikâyede büyüyle bezenmiş ve ortaya farklı ritüelleri çıkarmıştır. Bu ritüeller kimi zaman bir cadı etrafında dönerken bazen de pîr, derviş, Hızır vb. kişiler tarafından uygulanmaktadır. Türkçe Sözlük'te büyü; "*Tabiat kanunlarına aykırı sonuçlar elde etmek iddiasında olanların başvurdukları gizli işlem ve davranışlara verilen genel ad, afsun, sihir, füsün, bağı*" ve "*karşı durulamaz güçlü etki*" şeklinde tanımlanmaktadır (2005: 336). Acıpayamlı, büyüünün daha çok nazar-göz değme, halk hekimliği, yağmur duası gibi kültürel unsurlarına değinmiş ve bu bağlamda kişinin nazardan nasıl kurtulacağına dair inanmalar öne sürmüştür (1962). Malinowski, büyüünün tanımını yapmış ve onu "*Büyü gücü, her yerde hüküm süren ve istediği ya da gerektiği her yere yayılan evrensel bir güç değil. Büyü, tekil, özel bir kudret; türünde tek, yalnız insanın içinde bulunan, yalnız büyü sanatıyla serbest bırakılabilen, kendini sesiyle ifade eden ve ayinin uygulanması yoluyla aktarılan bir güç*" şeklinde açıklamıştır (2000: 65). Büyü; psikolojide insanı rahatlatan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın kendini bir etmene bağlayarak umut etmesini, avunmasını, istek ve arzularını çeşitli ritüeller etrafında gerçekleştirmesini sağlamakta ve iç dünyasında varlığını korumaya almaktadır. Toplumun sözel belleğindeki büyü kavramına bakıldığı zaman korkulan bir olgu olduğunu görmekteyiz. "*Her kültür kendi cadısına ve büyücüsüne sahiptir ve her kültürde bunlara imrenilir ya da bunlardan korkulur*" (Martin, 2009: 11). Görüldüğü üzere büyü, dini yaşam boyutunda ele alındığı takdirde korkulan, uzak durulan buna rağmen başvurulan bir yöntemdir.

Büyü kelimesinin etimolojisine baktığımız zaman Potapov, Eski Türkçede kelimeyi "*böğü*"; And ise "*bügü*" şeklinde vermiş olup kam/şaman anlamına geldiği aktarılmıştır (Potapov, 2012: 163; And, 2007: 36-42). Aynı zamanda bu kelime, eski Hıristiyan Türklerde "*bügü*" şeklinde geçmekte ve peygamber anlamına gelmektedir (And, 1985: 14-15). Eski Türk sisteminde, şamanın uğraş alanlarından biri de "*büyücülük*" tür. Büyücü; şaman, kam, bahşi, bakşi, baksi, ozan, oyun gibi adlandırmalar yapılmaktadır. Şamana, kam kelimesinin yanında "*oyun*" denilmesi büyü anlamına gelen "*bö, büğü, böğü*" adlarının verilmiş olması, şamanın görevine telkinde bulunmaktadır (Alpaslan, 2022: 34). Metin And, "*Oyun büyüdür.*" (2007: 33) diyerek oyun ve büyüünün ayrılmaz bir ikili olduğunu açıklamaktadır. Huizinga, mevcut insan tanımlarını eleştirerek onu "*Homo Ludens*" yani oyuncu insan olarak tanımlar. Huizinga, oyunun insan toplumlarında var olan temel bir olgu olduğunu ileri sürerek oyunun kültürden önce ortaya çıktığını savunmaktadır. Aynı zamanda oyunun ciddiyetten ayrılan bir yanının olduğunu belirterek toplumsal ilişkilerin ve normların gelişmesine de katkı sunduğunu ifade etmektedir. Bu minvalde oyunun; dil, mit ve ritüel gibi kültürel unsurların doğmasında önemli bir yerinin olduğunu söylemektedir (2000: 17-51). Tunguzcadan dilimize geçmiş olan "*Şaman*" terimi büyücü anlamına gelmektedir. Eliade ve Couliano; Şamanizm'in bir din olmadığı görüşünü savunarak "*O ancak, gayesi, benzer olmakla birlikte görünmeyen ruhlar alemiyle irtibat kurmak ve beşerî faaliyetleri yönetmede bu ruhların desteğini elde etmek olan vecdî ve tedavi ile ilgili metotlar bütünüdür.*" şeklindeki görüşlerini dile getirmektedirler (1997: 259). Sihir kelimesine baktığımızda ise aldatmak, oyalamak ve bir şeyi olduğu gibi göstermemek anlamına gelen sihr kökünden türemiş olduğunu görmekteyiz (Çelebi, 1997: 37/170). Büyü ve sihir arasında gözle görülür bir fark olmasa da büyüü sihirden ayıran belli başlı farklar söz konusudur. Sihir daha genel bir anlam ağına sahiptir. Tanyu, sihrin büyüden daha geniş kapsamlı olduğunu ve Türkçede büyücü ile sihirbaz kelimelerinin aynı anlamlara gelmediğini belirtmektedir. Sihirbazlığın el çabukluğuna dayanan ve illüzyonizm, hipnoz, manyetizma, telepati gibi teknikler etrafında gelişen bir sanat olduğunu vurgulamaktadır. Büyücünün ise iyi ve kötü varlıkların yardımıyla tılsımlı sözler, iksirler, muskalar ve ilgili maddeleri bilen aynı zamanda kullanan kişi olduğunu söyler (Tanyu, 1992: 501). Buradan hareketle büyüünün doğaüstü güçleri alt eden ve bir ritüel etrafında gelişen olaylar dizgisi; sihrin ise göz yanılması veya el çabukluğuna bağlı bir sanat olduğunu anlamaktayız.

Büyünün, dini boyutuna baktığımız zaman karşımıza ikisinin de ayrılmaz bir bütün olduğu hususu çıkmaktadır (Kaplan, 2011: 156). Örnek; dinin, büyüü reddettiğini ancak kutsallıklara, ulu şahsiyet ve dini unsurlara

başvurulduğu taktirde hedefine ulaştığına gönderme yapmaktadır (1995: 137-138). Dinin ve büyüün ayrıldığı nokta, inançtır. Din ve büyü, doğaüstü güçlere inanma konusunda ortak değerlere sahiptir. Dinde doğaüstü güçlere yakaran, büyüde ise buyuran bir üslup egemendir (Atay, 2017: 42).

Bu çalışmada, sözlü kültür ortamında popülerlik arz eden halk hikâyeleri ele alınmıştır. Bu hikâyelerden de örneklem olarak geneli yansıtaacağı düşünülen on halk hikâyesi seçilmiştir. Bu hikâyeler; Arzu ile Kamber, Asuman ile Zeycan, Derdiyok ile Zülf-i Siyah, Elif ile Yaralı Mahmut, Ercişli Emrah ile Selvihan, Ferhat ile Şirin, Hurşit ile Mahmihi, Kerem ile Aslı, Kirmanşah, Tahir ile Zühre hikâyeleridir. Aynı zamanda çalışmada, büyüsel pratiklerin nitel veri analizine dayandırılarak ele alındığından bahsedilmektedir. Anlatıların biçimlenmesinde büyü olarak tanımlanan uygulamaların üstlendiği roller açıklanacaktır. Büyülerin arz ettiği işlevsellik çoğu durumda olayların akışını bir sonuca ulaştırma mahiyeti taşımaktadır. Toplumsal inanış ve değerleri hikâyelere entegre ederek anlatıda izlenen yolu açığa çıkarmaktadır.

Doğumdan ölüme kadar kahramanların yolculuğunun anlatıldığı bu hikâyelerdeki temel gayenin olağanüstülükleri tespit etmek olması bir açıdan büyüsel pratiklere farklı perspektif sunmamızı sağlamaktadır. Çalışmanın temel amacı, bu olağanüstülüklerin büyüsel pratiklerle nasıl şekillendiğini ve hikâyelerdeki büyü algısının işlevini göstermektir. Hikâyelerdeki olağanüstülükler doğaüstü olayları etkilediğinde, mistik güçleri uyandırdığında, belirli bir amaca hizmet ettiğinde büyüsel bir işlev olarak ele alınmaktadır. Aksi durumda her olağanüstü olayı büyü olarak değerlendiremeyiz. Bir büyüün yalnızca doğaüstü niteliklere sahip olması büyüün işlevsel olduğunu açıklamamaktadır. Aynı zamanda büyülerin, hikâyelerde hangi rol ve amaca hizmet ettiği hususu işlev bakımından önemlidir.

Hikâyelerde olağanüstülük barındıran ve kahramanların yaşamlarına etki eden büyüsel pratiklerin işlevselliği belli başlı temaları ortaya çıkarmaktadır. İncelenen hikâyelerde büyü olarak değerlendirilebilecek durumlar başlıklar hâlinde verilmiş olup hikâyelerdeki büyüsel nitelik taşıyan kısımlar tematik bir düzen içerisinde ele alınmaktadır.

1. Çocuksuzluğa Çözüm

Geçiş dönemleri içerisinde ayrı bir önemi olan doğum, kültürel bir yere sahiptir. *"Bu üç önemli "geçişten ilki olan doğum, hemen her zaman mutlu bir olay olarak kabul edilmiştir. Dünyaya gelen her çocuk sadece anne ve babasını değil, aynı zamanda akrabaları, komşuları, soyu ve sopyu da sevindirmiştir. Çünkü her doğum ailenin, akrabaların, soyun ve sopyun sayısını artırmaktadır; sayı artışıysa gücün, dayanışmanın artması demektir"* (1977: 131). Malinowski'nin, temel ihtiyaçlar ve kültürel cevaplar olarak ele aldığı tablodan hareketle insanların bu ihtiyaçlara verdiği tepkilerin de farklı olduğu ifade edilmiştir. Doğum, bu noktada önemli bir yere sahiptir. *"Üreme, küçük ama son derece önemli grupların oluşmasını sağlamak ve üreme sayesinde bu grupların sahip olduğu düzen hakkında bilgi edinilmektedir"* (Malinowski, 2016: 58). Malinowski, *"Üreme eylemi (çiftleşme), yani gebelik ve doğum olmadan hiçbir kültür varlığını sürdürülemez. Ebeveynlik meşru bir zemine oturtulmalıdır"* diyerek doğum olgusunun önemine vurgu yapmaktadır (2016: 95).

Halk hikâyelerinin büyük bir çoğunluğu çocuksuzluk teması ile başlamaktadır. Kahramanın anne babasının çocuk sahibi olabilmesi için kendilerine Hızır yardımcı olur. Bu yardım esnasında çoğunlukla anne-babaya bir elma verilir. Anlatmaya bağlı türlerde kahramanın tipik özelliği olarak çocuksuzluk sorunu, büyüülü bir nesne olan elma ile aşılar. Halk kültürünün muhtelif türlerinde elma, zürriyet, üreme, birliktelik gibi anlamları yansıtır (Çelik, 2020: 110; Tunç 2022: 767). Elma üzerinden pek çok ritüel gerçekleşmektedir. *"Anadolu masallarında elma, sağaltıcı, iyileştirici işlevinin yanında, çocuğu olmayan çiftlere yedirildiğinde çocuk sahibi olacaklarına inanılan bir nesnedir. Masallarda ve halk hikâyelerinde çocuğu olmayan kişiler bir derviş tarafından verilen elma sayesinde çocuk sahibi olurlar. Birçok destan, halk hikâyesi ve masalda Hızır (pir, derviş, veli) tarafından verilen elma, "zürriyet motifi" olarak değerlendirilir ve neslin devamını sağlar"* (Şimşek, 2018: 2354-2355). Elma yiyerek hamile kalma ve çocuk sahibi olma epizodu; Hurşit ile Mahmihi, Kerem ile Aslı, Kirmanşah, Tahir ile Zühre hikâyelerinde görülmektedir. Elma, *Yaralı Mahmut* hikâyesinde, uzaklaştırmak amacıyla kullanılmaktadır. *Asuman ile Zeycan* hikâyesinde ise kahramanların doğumu elma ile değil de nar sayesinde gerçekleşmektedir.

Asuman ile Zeycan adlı hikâyede, Derviş İsmail'in ve Bey'in çocuğunun olmaması üzerine bir Derviş belirir ve bu sorunun çözümü için bir kurban kesip suya atmalarını ister. Sudan iki dalga kopar ve arasında bir nar belirir. Bu narın elli tanesini Bey, diğer ellisini de Derviş İsmail alır. Dokuz ay, on gün sonra çocukları olur (Sakaoğlu, 1972: 58). Çocuksuzluk motifi olağanüstü bir şekilde gerçekleşmiştir ve bu noktada büyüsel bir dalga ve arasında beliren nar görünür. *Hurşit ile Mahmihi* hikâyesinde, Hurşit ve Mahmihi'nin doğumu olağanüstü bir şekilde gerçekleşmiştir. Hurşit'in anne ve babasının pirin elinden elma yemesi sonucu çocuk sahibi oldukları

görülmektedir (Sakaoğlu ve Duymaz, 1996: 136-137). *Kerem ile Aslı* hikâyesinde, Şah ve lalası, derviş takkesi takıp yola çıkarlar ve bir su kenarında otururlar. O sırada bir pir belirerek oturanlardan birinin şah olduğunu anlayıp derdine derman olur. Şah'a bir elma vererek yatsı namazını kıldıktan sonra bu elmayı karısıyla yemesi gerektiğini söyler. Elmayı yiyen Şah'ın ve karısının çocukları olur (Duymaz, 2001: 255). *Kirmanşah* adlı hikâyede Kirmanşah'ın doğumu olağanüstü şekilde gerçekleşmiştir. Hürşut Şah ve vezire, dervişin verdiği elma Kirmanşah'ın dünyaya gelmesindeki etkidir. Elmayı yiyen Şah'ın ve vezirin eşi hamile kalır (Alptekin, 1999: 136-137-138). *Tahir ile Zühre* hikâyesi, Cadı'nın aldatmalarına yer veren ancak büyüsel içeriklerin olmadığı bir hikâyedir. Derviş, besmele çekerek cebinden kırmızı bir elma çıkarıp Ahmet Vezir'e verir. Bir besmele daha çekip bu kez de cebinden beyaz elma çıkarır ve Ethem Şah'a verir. Derviş, elmaları soyup hanımlarıyla beraber yemelerini ve ardından çocuklarının olacağını söyler. Elmaların yenmesiyle birlikte ikisinin de çocuğu olur (Kaya, 1995: 8).

2. Âşık Etme

Rüya kelimesi, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*'te Arapça kökenli olarak "re'y" kelimesinden türeyip görme, görüş anlamlarına gelmektedir (Develioğlu, 1997: 1068). "Rü'ya" kelimesi ise düş anlamında ele alınmıştır (Develioğlu, 1997: 1083). *Türkçe Sözlük*'te; "düş, gerçekleşmesi imkânsız durum, hayal" anlamında kullanılmaktadır (2005: 1667).

Türk kültürünün İslam öncesi dönemlerinde din görevlisi olan kamların mesleğe başlamaları ile âşıklık geleneğindeki âşıkların mesleğe başlamaları arasında koşutluk vardır. Her iki gruptaki kişiler de mesleğe başlamadan önce bir rüya görür ve rüyalarında dolu/bâde içerler. "*Halk hikâyelerinde, hikâye kahramanını âşık olmaya ulaştıran rüya motifi kompleks bir motiftir. Başka kültürlerde tek tek ortaya çıkan unsurlar âşık edebiyatındaki rüya motifinde birbirinin içine girmiş olarak bir arada yaşatılmaktadır. Hikâye kahramanı bu rüya ile pir elinden bâde içerek Tanrı aşkını, sevgilinin aşkını ve kendisine toplum içinde müstesna bir yer sağlayacak saz şairi olmak için gerekli bütün hünerleri ve bilgileri kazanmaktadır. Uyandırdığı andan itibaren yeni kişiliği ile çevresinden ilgi, sevgi ve saygı görmeğe başlamaktadır*" (Günay, 1992: 90-91). Arzu ile Kamber, Yaralı Mahmut, Ferhat ile Şirin dışındaki diğer yedi hikâyede karşımıza çıkan bu unsur pir elinden içilen üç kadeh, bâdenin büyüsel özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Pirin doğaüstü bir varlık olması ve badenin âşık etme gücü benzerlik yasasıyla açıklanacak bir durumdur. Burada badenin kahramanı etkilemesi sempatik büyüyle açıklanabilir.

Asuman ile Zeycan hikâyesinde, Asuman, gaflet uykusundayken kırk peri kızı görür. Periler, Asuman'a bir kadeh aşk şarabı sunar. Zeycan da rüyasında kırkları görüp ellerinden bir kadeh ab-ı hayat içer (Sakaoğlu, 1972: 60-61). Rüyada, bâde ile âşık olma durumuna rastlamaktayız. Asuman'ın da Zeycan'ın da kırklardan aşk şarabı içmesi ve âşık olarak uyanmalarında olağanüstülükler bulunmaktadır.

Derdiyok ile Zülf-i Siyah hikâyesinde, Derdiyok, dertle Rabbine dua edip uykuya dalar ve uykusunda bir pir ona bâde içirir (Akkaş, 1999: 34). İçi aşkla dolar. Zülf-i Siyah da dua edip uykuya dalar ve o sırada rüyasına bir kırklar gelip ona kadeh sunar ve ardından Derdiyok'a âşık olur (Akkaş, 1999: 35). Olağanüstülük bezenmiş bir âşık olma şekli görmekteyiz. *Ercişli Emrah ile Selvihan* hikâyesinde Emrah, Selvi ve Selatin Peri, pir elinden bâde içerek âşık olmuştur (Bali, 1973: 62-66-104-167). Olağanüstülük barındıran bir durum Emrah'ın ikinci sevgilisinin peri olmasıdır. *Hürşit ile Mahmişri* hikâyesinde, Hürşit'in rüyasında kırkların elinden bâde içmesi ve âşık olması teması görülmektedir (Sakaoğlu ve Duymaz, 1996: 137). *Kirmanşah* adlı hikâyede, Kirmanşah'ın âşık olması, rüyasında pir dedenin elinden üç fincan bâde içmesiyle gerçekleşmiştir (Alptekin, 1999: 173). Bu sayede Mahperi'ye âşık olur. Aynı şekilde pirlere Mahperi'ye de üç kez bâde içirirler ve Mahperi de aşka tutulur (Alptekin, 1999: 174).

Rüyada, bâde içme dışında görülen bir başka âşık olma yöntemi de cadı tarafından gerçekleşmektedir. *Arzu ile Kamber* adlı hikâyede karşımıza çıkan âşıkların birbirini kardeş olarak bilmeleri üzerine beliren cadı, onların kardeş olmadıklarını söyleyerek onları birbirlerine âşık olmaya teşvik eder, kahramanlar da sonunda birbirlerine âşık olur (Şimşek, 1987: 189). Arzu, aşka tutulan ilk kişidir. Bu durumu bazı varyantlarda hocasına anlatırken kimi varyantlarda da Cadı Kariya anlatır. Bunun üstüne hocası veya Cadı Kari, Arzu'dan altın ister ve bilezik yapıp tılsım yazar. Arzu koluna takar ve aşk başlar. Ardından Arzu'ya gelen aşkın Kamber'e de uğraması için bileziği çeşmeye bırakırlar. Kamber, bileziğe dokunur dokunmaz aşkından deli divane olur (Şimşek, 1987: 189-190-191). Burada Cadı Kari'nin görevini farklı varyantlarda hoca da üstlenmiştir ve bu durum bize hoca ve Cadı Kari'nin ortak bir değere veya büyüye sahip olduklarını göstermektedir. *Asuman ile Zeycan* hikâyesinde; Kocakarı, cumaya giden Asuman'ın kulağına sihirli sözler fısıldayıp aldatır, onu saraya abdest almaya götürür ve Zeycan'ı gösterir. Birbirlerinin akıllarına düşürür, âşık olurlar (Sakaoğlu, 1972: 59). Kocakarı'nın, Asuman ve Zeycan'ı âşık etmek için kullandığı sihirli sözler işe yaramaktadır. Tılsımlı sözlerle âşıkları bir araya getirmektedir.

3. Kahramanın Önüne Engeller Çıkarma

Halk hikâyelerinde karşımıza çıkan cadı, derviş, Hızır, peri, pir gibi olağanüstü niteliklere sahip kişilerin

çevresinde gelişen büyüsel olgular genellikle bu kişilerin aldatması, engeli, yardımı veya olay üzerindeki etkisi dâhilinde şekillenmektedir. Halk hikâyesinde işlenen büyü daha çok gizemli ve doğaüstü varlıklarla ilişkilendirilmektedir. Karşımıza çıkan cadı karı, peri kızı, pir, Hızır, derviş, hoca vb. kişiler kahramana sihirli sözler söyleyebilmekte, büyü yapabilmekte, onu sihirle aldatabilmekte veya çeşitli pratikleri beraberinde getirebilmektedir. Büyü yapılacağı esnada cadı karı belirir ve kahramanın önündeki en büyük engel olarak karşımıza çıkar.

Sözlü kültürde fal, büyü ve sihir gibi ritüellerin özünde hayatın akışına yön vermek ve durumları aleyhine çevirmek amacı güdülmektedir. Büyü yapılırken kullanılan bazı fetiş ögeler vardır ve bunlar halk hikâyesinde karşımıza bilezik, zehirli kuzu, zehirli helva, sihirli su, nüsha (muska) ve hama'il olarak çıkmaktadır. Fetiş ögeleri kullanan ve tılsımlarını yazan kişi olarak da cadı, cazu, kocakarı, sihirbaz, acuze karı, hoca belirme ve bu olumsuz kahramanlar olağan akışı bozmaktadır. Cadı; "Anadolu sahasında; al, albastı, al karısı, al kızı, al anası, al avradı, albıs, almış, alpas, alpata, albalı ve hal karısı" (Yeşil, 2014: 99) gibi adlarla "al" rengi ile ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk başta Od Tengri "ateşin ve ocağın koruyucusu" olarak ateşe saygı duyulan bir zamanda adı saygın bir şekilde anılırken bir süre sonra demirin kutsal sayılması üzerine ateşin ilk plandan düşmesiyle Od Tengri de ikinci plana atılır. Buna öfkelenen Od Tengri koruyucu vasfını bırakarak uygarlığı ve sürekliliği yok etmeye çalışan bir tür şeytana dönüşür. Adı ise al kelimesinden türeyen "ateş" anlamına gelen Al Karısı olmuştur. *Ateşi sembolize eden bu renk mitolojide kıyıcılığın ve gücün göstergesidir* (Çelik, 2018: 73). O günden sonra ateş ve demir sürekli çatışmaktadır. "Mit, efsane ve memoratlarda Al Karısı tasarımlarına dair bedensel göstergelerin başında bu demonun cinsiyeti belirlemektedir. Al Karısı'nın bir insan olarak ortaya çıktığı metinleri içeren tüm anlatılarda bir kadın olarak beliren bu demonun kimi metinlerde kadınlığını pekiştiren uzularının özellikle vurgulanması son derece dikkat çekicidir. Al Karısı'nın güçlü ve devasa bir bedeni bulunmaktadır" (Çelik, 2018: 72).¹ Bu devasa bedeni Örnek "İnsan-hayvan karışımı bir görünümde tanımlanan bu öldürücü dev ya da cin, "uzun boyu, uzun parmak ve tırnaklı, dağınık saçlı, yağlı vücutlu, el ve ayakları küçük, dişlek, bir dudağı yerde, bir dukağı gökte, bazan zenci suratlı, memelerini masallardaki devler gibi omuzlarından geriye atabilen, tepesinde gözü olan, çok çirkin, al gömlek giyen bir yaratıktır" şeklinde açıklamaktadır (Örnek, 1995: 144). Ayrıca Çelik, bedensel çirkinlik fikri olarak ele aldığı kavramın hayvansal imgelerle pekiştirildiğini ileri sürerek "İlkel ötekine dair ortak bellekte hazır bulunan stereotipler farklı şeytani varlıkların imajlarını beslemektedir ve bu durumun kaynağı sözlü kültürün kalıplarla gerçekleştirilen üretim dinamiğine dayanmaktadır." şeklinde açıklamaktadır (Çelik, 2018: 74). Bu durum incelenen halk hikâyelerinde, geyik ve ceylan olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk kültüründe hortlak ve cadı inancını görmekteyiz. Cadı veya hortlağın mezarından çıktığına, geceleri gezdiğine, insanlara fenalık yaptığını inanılmaktadır (Yaltrık, 2013: 199).² İncelenen halk hikâyelerinde de cadı, kahramanları ayırmak, çeşitli büyüsel ritüeller yaparak onların önündeki en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Küp ya da yayık kullanarak uçmakta ve "esma çekerek" istediği yere ulaşmaktadır. Esmâ çekmek; büyüye, dini nitelik ve geçerlilik kazandırmak amacıyla Allah'ı, isimlerle zikretmeye denilmektedir (Şahin, 2001: 51). Derdiyok ile Zülf-i Siyah, Ercişli Emrah ile Selvihan adlı hikâyelerde cadı tipi bulunmamaktadır. Kötülüğün başı olarak bilinen cadı, kocakarı, cazı, cazu gibi adlarla karşımıza çıkan figür halk hikâyelerinde aşışın en büyük engelidir. Cadı Karı, *Arzu ile Kamber* adlı hikâyede karşımıza farklı şekillerde çıkmaktadır. Kötülüğün timsali olan Cadı, genellikle sevenleri ayırma yollarına engel koyma, aldatma, kötülük gibi durumlarda Arzu ve Kamber'i kandırma işlevi görmektedir. Büyüsel işlev olarak Cadı, Kamber'e sihir yapar. Ardından Arzu'nun önce öldüğünü (Şimşek, 1987: 202) sonra da evlendiğini söyler (Şimşek, 1987: 204). Buradaki amacı askerleri aldatmak ve Kamber, sihir sebebiyle askerleri geri gönderip Cadı Karı'nın, Arzu'nun mezarı diye gösterdiği yere gider (Şimşek, 1987: 202). Cadı'nın, yayık ve küp içinde, elinde kamçısı ile uçtuğu belirtilmiştir (Şimşek, 1987: 237). *Kirmanşah* hikâyesinde; "Tiğ-i Hati" adlı kılıcın üzerindeki "İsm-i Azam" duası ile Kirmanşah'ın devi öldürdüğü görülmektedir (Alptekin, 1999: 227-228-230). Kılıçtan büyü bir obje olarak bahsedilmektedir. *Yaralı Mahmut* adlı hikâyede, cadı karşımıza büyü ve sihir yoluyla aşıkların önünde en büyük engel olarak çıkmaktadır. Cadının küp ile uçtuğu belirtilmiştir (Aslan, 1990: 105-145-152). Bu araçların sihirli/olağanüstü nitelikte olduğu görülmektedir. Aynı zamanda diğer bir olağanüstülük de cadının don değiştirme hususudur ve ceylan şeklinde karşımıza çıkmasıdır (Aslan, 1990: 145). Varyantlarda farklılık olmakla beraber cadının her hikâyede ceylan donuna büründüğünü görmekteyiz. *Hurşit ile Mahmihrî* hikâyesinde cazı, karşımıza büyüsel işlevlerle çıkmamakta, daha çok aldatıcı, yol şaşırtıcı yönüyle görülmektedir. Mihri, bir dörtlükte "nüsha yazdır" (Sakaoğlu ve Duymaz, 1996:

¹ Al Karısı ile ilgili yazıyı okumak için bkz.: Çelik, A. (2018). "Türk Toplumunun Sözel Belleğindeki Al Karısı Tasarımları Üzerine", *Doğaüstü Varlıklar ve Anlatılar Üzerine İncelemeler* (Ed. A. Ortakçı), İstanbul: Kesit Yayınevi.

² Cadı ve hortlak inancının bütün kültürlerde nasıl olduğunu görmek için bkz.: Yaltrık, Mehmet Berk. (2013). "Türk Kültüründe Hortlak-Cadı İnanışları", *Tarih Okulu Dergisi* s.16 ss. 187-232.

104) diyerek muskadan bahsetmektedir. Benzer olarak hama'il olarak geçen muska ve tılsım vardır (Sakaoğlu ve Duymaz, 1996: 132). *Ferhat ile Şirin*; büyü, sihir ve cadı üçlemesinin bol olduğu bir hikâyedir. Cadı ya da sihirbaz cadı olarak geçen bu varlık savaş esnasında daha çok karşımıza çıkmaktadır. Şirin'in teyzesinin savaşı kazanamayacaklarını anladığı anda cadıya yöneldiği görülmektedir. Üç tane sihirbaz cadı gelerek büyü yapar ancak "İsm-i Azam" duası bu büyüün önüne geçer ve galip gelirler (Özarslan, 2006: 195). Cadı, şişeyi Şehzade'ye attığı sırada Şehzade alev alır (Özarslan, 2006: 186); cadı Hüsrev'e şişeyi çıkarıp yere vurduğu an etrafında yılanlar peyda olur (Özarslan, 2006: 197); cadı bir şişe sihirli su serper ve Şehzade o anda ayıya dönüşür (Özarslan, 2006: 243). Savaşı kazanmak isteyen Şirin'in ablası Reba Sultan da cadılardan yardım istemektedir ve cadı şiddetli bir yağmur yağdırır (Özarslan, 2006: 325). Cadı, sihirle ejderhanın üzerine biner ve Hüsrev'in önüne çıkar (Özarslan, 2006: 196).

4. Âşıkları Birbirinden Ayırma

Halk hikâyelerinde, âşıkların kavuşmalarına engel olma durumu karşımıza çıkmaktadır. Büyüsel nitelik taşıyan bu durum genel olarak cadı tarafından yapılmaktadır.

Arzu ile Kamber hikâyesinde, Arzu ile Kamber'in evlenmesine herkes karşı çıkmaktadır. Kamber'i öldürmek için Arzu'nun annesinin cadı Kariyla iş birliği yaptığını ve zehirlemeye çalıştıklarını görmekteyiz. Hikâyenin bu kısmında zehirli kuzu, zehirli helva gibi malzemeler karşımıza çıkmaktadır (Şimşek, 1987: 192-202). Arzu, Kamber'e kavuşmak için dua eder. Boz atlı Hızır belirir. Benzer şekilde Arzu ve Kamber'in kavuşması için Kamber'in derin bir sudan geçmesi gerekmektedir. Kamber'in, derin suyu geçmesi Hızır Aleyhisselam ve İlyas sayesinde gerçekleşir (Şimşek, 1987: 231). *Yaralı Mahmut* hikâyesinde; cadının Mahbub'a sihir yaptığı ve Mahbub'u Mahmut'tan ayırmak istediği görülmektedir. Mahbub'un kulağına efsunlu sözler fısıldar (Aslan, 1990: 105). Sihirli elma vererek Mahmut'tan uzaklaştırıp babasının yanına gönderir (Aslan, 1990: 145). Mahbub'un Mahmud'u yaralaması üzerine akan kanın üzerindeki sihri bozduğunu, büyüün kana tesir ettiğini, Mahmut yaralandıktan sonra izleyen olaylar sayesinde öğrenmekteyiz (Aslan, 1990: 112). *Ferhat ile Şirin* hikâyesinde; Cazu, büyü/sihir yapar ve Şirin farklı yerlere -Bağdat, Hindistan, Erzurum- kaçırlır. Cadının "esma" çekerek pencereden uçup gittiği görülmektedir. Şirin'i alıp şehirden ayrılmak isteyen Ferhat, Cadı'nın "esma" çekmesiyle birlikte şehirden dışarıya çıkarlar. Cadı, Şirin'in saçlarından tutup "esma" çekerek kızı kaçıtır (Özarslan, 2006: 326). *Kerem ile Aslı* hikâyesinde karşımıza çıkan cadı, genellikle aldatici olarak belirginleşmektedir. Cadı karılar, Keşiş'in diktirdiği sihirli gömleği Aslı'ya giydirek Kerem'in gömleği açmasına engel olurlar. Sihirli olan bu gömleği Kerem dua ederek açar (Duymaz, 2001: 292).

5. Âşıklara Yardımcı Olma

Halk hikâyelerinde; ak sakallı ihtiyar, derviş, Hızır, pir, eren, üçler, yediler, kırklar kahramanın yardımcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Olağanüstü niteliğe sahip olan bu kişiler, kahramanın olağanüstü şekilde doğumunu gerçekleştiren, âşık olmalarına yardım eden, âşıkların kavuşmalarını engelleyen unsurların önüne geçen bir konuma sahiptir. Hızır, Türk kavimlerinin hemen hemen hepsinde bilinen ve İslami inanışlarla iç içe geçmiş derin köklere sahip bir figürdür. Anadolu'nun en uzak köylerinde bile Hızır ile ilgili birçok inanış vardır (Ögel, 2002: 89). Boratav'a göre Hızır, Türk destanı mahsullerinde kahramanların hamisi olarak tasavvur olunmaktadır. Onlara yol gösterir, felaketleri haber verir, onları tehlikeden kurtarır (1931: 88). İyi cinlerden biri de zaruret hâlinde yeşil sarılla görünen dervişlerdir, bu cinler ya dünyada gezerler yahut semada uçarlar veyahut camilerde bulunurlar. "Bunların menbaı ateştir. Ateş ve yıldızlarla mahvolurlar, insanları alıp beraber uçarlar ve onlara iyi nasihatlerde bulunurlar, muazzam şekillere bürünür, şekillerini değiştirirler, fenaları korkutur, iyilere mükaafat verirler, ihtiyar pir bilhassa rüyalarda görünür" (Kunos, 1928: 63).

Asuman ile Zeycan hikâyesinde, Hızır Aleyhisselam gelip Asuman'ın sırtına kaplan postu örtüp ateş yakar. Hızır, Asuman'a iki kere gözünü yumdurur. İlkinde bir kır at belirir, ikincisinde de kendini Mağrib şehrinde bulur (Sakaoğlu, 1972: 71-72). Efsanelerde de örneklerine bolca rastlanan anlık yer değiştirme motifi, büyüsel bir olgu olarak değerlendirilebilir. Bu durum yalnızca fiziksel olarak değil ruhsal ve zihinsel olarak zaman ve mekân algısını aşan bir olgudur. Kahramanın kültürel kimlik algısını tanınmasını ve kimlik bilincinin oluşmasını göstermektedir. Cazi Karı, Derviş'e sihir yapar, ancak Derviş'i sihir tutmaz. Dede Sultan, üç kamçı ile Cazi Karı'ya vurur (Sakaoğlu, 1972: 76). Büyü pratiklerinin yol açacağı olumsuz durumlara karşı kişiler kendilerini savunurken dinden istifade ederler. Dervişe büyüün işlememe sebebinin, onun her ayrıntısıyla dinsel kurumların temsilcisi olan bir karakter olarak konumlanmasıyla ilgili olduğu söylenebilir. *Yaralı Mahmut* hikâyesinde, Ak sakallı ihtiyar, Pir, Nene, Derviş veya Hızır olarak geçen ihtiyarın Mahmud'a yol gösterdiğini görmekteyiz. *Ferhat ile Şirin* hikâyesinde; Ferhat, Allah'a dua eder ve evin içerisine Üçler, Beşler, Yediler ve Kırklar dolup Ferhat'ın üç defa sırtını sıvazlar, ağzına üfler (Özarslan, 2006: 324). Bu durum Ferhat'ın olağanüstü bir güce kavuşmasını sağlar.

Hurşit ile Mahmühri hikâyesinde; Hızır, Hurşit'e yolculuklarında yardımcı olan ihtiyar konumundadır.

Kirmanşah hikâyesinde; Mahperi, ilm-i kimya yani doktorluk okumuştur. İlm-i simyada ilm-i kimya sihirbazlık olarak geçmektedir (Alptekin, 1999: 292). Mahperi bu hikâyede sihirbaz olarak geçmektedir. Kirmanşah'ın karşısına çıkan Hazreti Pir Dede ona bir kement vererek gökyüzüne atarsa oraya çıkacağını, yedi kat yer altına ineceğini söyler (Alptekin, 1999: 153). Bu kementle Kirmanşah'a olağanüstü güç atfedilmiştir.

6. Âşıkların ve Olağanüstü Güçlerin Ölümü

Halk hikâyelerinde, ölüm teması her zaman bulunmamaktadır. İncelenen hikâyelerin içerisinde sadece Arzu ile Kamber ve Ferhat ile Şirin hikâyelerinde ölüm teması tespit edilmiştir.

Arzu ile Kamber öldükten sonra onları öldürenin Cadı Karı olduğunu anlayarak Cadı Karı'yı suya atarlar, ancak Cadı'yı su istemez ve dışarıya atar (Şimşek, 1987: 237). Cadı Karı'yı suyun kabul etmemesi de yine iyilik ve kötülük arasındaki denge ile alakalı bir durum olup suyun temizliği, saflığı ve berraklığı kabul edip kötülüğü, karanlığı kabul etmediğini göstermektedir. Doğada bulunan dört elementten biri olan suyun karanlık olanı kabul etmemesi iyilik ve kötülük arasındaki mücadelenin yalnızca insan-evren ilişkisinde değil aynı zamanda doğa-evren ilişkisinde de önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Suyun kabul etmemesi üzerine Arzu ile Kamber'in mezarlarının yanında Cadı Karı'yı da ateşe atarlar. Ancak Cadı Karı çatlar ve kemiği Arzu ile Kamber'in mezarının arasına düşer, düştüğü yerde karaçalı olur. Arzu ile Kamber'in mezarının üstünde beyaz gül ve kırmızı gül biter (Şimşek, 1987: 237). Cadının temsil ettiği kötülüğün sürekliliği, onun ölümünden sonra çalıya dönüştüğünün dile getirilmesi ile gösterilmektedir. Cadı Karı'nın yerine karaçalı bitmesi kara renginin de kötülükle bağdaştırıldığını göstermektedir. İyilik ise beyaz ve kırmızı renkte karşımıza çıkmaktadır. Ancak karşımıza çıkan başka bir unsurun ise Cadı Karı'nın âşıklara mezarlarında dahi rahat vermediği üzerinedir. Diğer varyantta ise her yıl gül açacağı sırada Cadı Karı'nın mezarından bir damla kan akarak karaçalı olur. Her seferinde âşıkların kavuşmasına engel olur (Şimşek, 1987: 302). *Ferhat ile Şirin* mezara yan yana defnedildiği sırada birinin mezarından beyaz, diğerinin mezarından kırmızı gül biter. Ancak bu güller büyüdüğü zaman cadının aslan tarafından öldürüldükten sonra mezarlarının ortasına sıçrayan kanın engel olup çiçekleri büyütmediğini görmekteyiz. Ayrıca cadı, aralarında karaçalı olarak belirmektedir (Özarlan, 2006: 210).

Sonuç

Halk hikâyelerinde büyü, geleneksel olarak gizemli ve doğaüstü güçlerin yardımıyla gerçekleşen ritüeller olarak tanımlanabilir. Büyü; sihirbazlar, cadılar veya şamanlar gibi figürler tarafından yapılmakta ve insanlar, nesnelere ya da olaylar üzerinde etki yaratmayı amaçlamaktadır.

Halk hikâyelerinde büyü, genel olarak sembolik ve mitolojik bir anlama sahiptir. Hikâyelerde geçen olağanüstülükler doğaüstü güçlerin varlığına dair fikirleri işaret ederken aynı zamanda karakterlerin yaşadığı olaylara farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Büyülü nesnelere, büyücüler, cadılar, Hızır veya pirlere, karakterlerin içsel duraksamalarını durdurma veya engelleme gibi işlev üstlenmektedir. Hikâyelerde büyü, çeşitli amaçlar etrafında oluşmakta ve âşıkları ayırmak veya birbirlerine kavuşmalarına engel olmak, kahramana güç vermek veya çocuksuz ailelerin çocuk sahibi olmalarına yardım etmek gibi hedeflerde başvurulmaktadır. Kahramanlar, büyücülerden veya doğaüstü varlıklardan aldığı güçlerle desteklenmekte ve bu gücü amaçları doğrultusunda kullanmaktadır. Halk hikâyelerinde çeşitli tılsımlar kullanılmaktadır. Kullanılan bu tılsımlar büyüün etkisini artırmak ve büyüye hizmet etmek amacı gütmektedir. Tılsımların sembolik yoğunluğunun olması kullanılan aracın, nesnenin etkisini artırmaktadır. Kimi hikâyelerde bilezik kimi hikâyelerde muska kiminde de elma, nar, bade vb. olarak karşımıza çıkan nesnelere kahramanın hayatındaki dönüm noktalarına işaret etmektedir. Hikâyelerde bulunan tılsımlar kahramanın içsel dönüşümü tetiklemekte ve olağanüstü nitelik kazandırmaktadır.

İncelenen halk hikâyelerinde çocuksuz ailelerin elma ve nar yiyerek çocuk sahibi olduğu görülmektedir. Bu iki meyvenin de büyüsel bir işlevi bulunmaktadır. Elma ve nar burada doğurganlığı ve bereketi sembolize eden bir nesne hâlini almıştır. Çocuk sahibi olmak için yararlanılan elma ve narın da doğurganlık anlamına istinaden sempatik büyü olan taklit büyüü içerisinde değerlendirilebilir. Yani doğurganlık elma ve nar nesnelere sayesinde gelmektedir. Elma veya nar yiyen kişi etki altına girerek sembolizmi hayatına aktarır.

Pir elinden bade veya aşk şarabı içerek âşık olan kahramanlar da olağanüstülük ve büyüsel nitelik barındıran bir başka konudur. Burada pirin doğaüstü bir varlık olması büyüyle ilişkilendirmek açısından son derece önem arz etmektedir. Büyünün temelinde var olan doğaüstü varlıkları etkisi altına alma durumunu burada net bir şekilde görmekteyiz. Badenin büyüsel niteliği ise taşıdığı anlamda gizlidir. Bu sıvının duygusal, mistik ve âşık edici yanı bulunmaktadır. Sempatik büyü başlığı altında değerlendirilebilir.

Hikâyelerde belirgin bir niteliği olan cadının sihirli nesnelere kullanması, don değiştirmesi vb. hususlar onun olağanüstü özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Cadının varlığını aktif büyü ile açıklamak mümkündür. Cadının belirlediği hikâyelerde cadının, insanı iradesi altına aldığını ve doğa olaylarını etkilediğini görmekteyiz. Bu etkiler genellikle cadının kötü amaçlara hizmet ettiğini ve kara büyü dediğimiz türden büyüler yaptığını göstermektedir. Ayrıca sihirli sözler, tılsımlar ve büyüsel araçlar kullanmaktadır. Öte yandan kurtarıcı rolünü üstlenen, ak büyüye hizmet eden Hızır/hoca da hikâyelerin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Hızır'ın da olağanüstü sayılabilecek özellikleri bulunmaktadır. Hızır, pasif bir güç kaynağı olarak düşünülür. Hızır'ın kahramanların ihtiyaç duyduğu bir anda belirmesi ve zararlı etkileri uzaklaştırması onun büyüsel niteliğini ortaya koymaktadır. Cadının genel amacının kahramanın önüne engeller çıkaran, aşk yolculuğunu zorlaştıran bir düstura sahip olması, Hızır'ın ise kahramanın karşılaştığı sorunları aşan dinamiği iki karşıt gücün bir arada bulunduğunu göstermektedir. Burada cadı ve Hızır tiplerinin allopatik büyü -karşıtıyla/zıttıyla etkileme- etrafında birleştiğini göstermektedir.

Yapılan büyülere karşı verilen mücadelelerde "İsm-i Azam" duası gibi dinsel referanslardan istifade edildiği görülmektedir. Genel olarak cadı tarafından yapılan bu uygulama bazı varyantlarda hoca tarafından üstlenilmiştir. Bu tür dini uygulamalar, olağanüstü kişilerin güçlerinin artmasında ya da kendilerini korumaya almalarında başvurulan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimi halk hikâyelerinde dinin etkisi belirginken kimi hikâyelerde din daha arka planda kalmıştır.

Sonuç olarak; halk hikâyeleri büyüsel izler içeren zengin bir anlatıma sahiptir. Sembolik ve mitolojik katmanların izlerini gösteren halk hikâyeleri, karakterlerin içsel yolculuklarında ve toplumun kolektif inanç sisteminde büyüünün etkisini yok etmeden korumaktadır. Halk hikâyelerinde incelenen büyüler kültürel kimlikleri aşıkâr etmektedir. Bu hikâyeler toplumların inanç ve değerlerinin aktarımında önemli rol oynamakta ve derin anlamlar taşımaktadır.

Kaynaklar

- Acıpayamlı, O. (1962). "Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar". *DTCF Dergisi*, 20(1-2), 1-42.
- Acıpayamlı, O. (1963). "Türkiye Halk Hekimliğinde Dalak Kesme ve Etnolojik İzahı". *Antropoloji Dergisi*, 1(1), 37-58, Ankara.
- Akkaş, S. (1999). *Derdiyok ile Zülfüsiyah Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*. [Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Niğde
- Alpaslan, A. (2022). "Halkbilimi Temelinde Büyü Düşüncesi ve Türk Sosyokültürel Yaşamında Büyünün Yeri". [Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Sivas
- Alptekin, A. B. (1999). *Kırmanşah Hikâyesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- And, M. (2007). *Oyun ve Büyü: Türk Kültüründe Oyun Kavramı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aslan, E. (1990). *Halk Hikâyelerini İnceleme Yöntemleri, Yaralı Mahmut Hikâyesi Üzerinde Bir İnceleme*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları.
- Atay, T. (2017). *Din Hayattan Çıkar Antropolojik Denemeler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bali, M. (1973). *Ercişli Emrah ve Selvi Han Hikâyesi Varyantlarının Tesbiti ve Halk Hikâyeciliği Bakımından Önemi*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Boratav, P. N. (1931). *Köroğlu Destanı*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Boratav, P. N. (1988). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. İstanbul: Açılım Yayınları.
- Çelik, A. (2018). "Türk Toplumunun Sözel Belleğindeki Al Karısı Tasarımları Üzerine". *Doğüstü Varlıklar ve Anlatılar Üzerine İncelemeler* (Ed. A. Ortakçı), İstanbul: Kesit Yayınevi.
- Çelik, A. /2020). *Kırgız Arkaik Destanları ve Mitoloji*. Çanakkale: Paradigma Akademi
- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: İnkılap ve Aka Kitabevi Yayınları.
- Duymaz, A. (2001). *Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Elçin, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eliade, M. ve Couliano, I. P. (1997). *Dinler Tarihi Sözlüğü*. (Çev.: Ali Erbaş). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Günay, U. (1992). *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Huizinga, J. (2020). *Homo Ludens Oyununun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*. (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Kaplan, M. (2011). "Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi". *Millî Folklor*, 12(91), 150-156.
- Kaya, D. (1995). "Tahir ile Zühre Hikâyesi". *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1993, (1995)*, Ankara, s. 169-194.
- Kaya, D. (2014). *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kunos, I. (1928). "Anadolu Halk Edebiyatı". Ankara: Halk Bilgisi Mecmuası.
- Malinowski, B. (2000). *Büyü Bilim ve Din*. (Çev.: Saadet Özkal). İstanbul: Kabbacı Yayınları.
- Malinowski, B. (2016). *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*. (Çev.: Saadet Özkal). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Martin, L. (2009). *Cadılığın Tarihi (Ortaçağ'da Bilge Kadının Katli)*. (Çev.: Barış Baysal). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1983). *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ögel, B. (2002). *Türk Mitolojisi*. Cilt: II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Örnek, S. V. (1962). "İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış". Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 20(3-4), 257-261.
- Örnek, S. V. (2014). 100 Soruda İlkelerde Din Büyü Sanat Efsane. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Örnek, S. V. (2018). Türk Halkbilimi. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Özarslan, M. (2006). Ferhat ile Şirin: Mukayeseli Bir Araştırma. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Potapov, Lenoid Pavloviç. Altay Şamanizmi. (Çev.: Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları, 2012.
- Sakaoğlu, S. (1972). "Asuman ile Zeycan Hikâyesi". Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, (5) Ekim, 58-81.
- Sakaoğlu, S., Duymaz, A. (1996). Hurşit ile Mahmihi Hikâyesi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şahin, A. (2001). "Edebi Bir Tür Olarak Klasik Edebiyatımızda Esmâ-i Hüsnâ'lar". A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 16, Erzurum.
- Şimşek, E. (1987). "Arzu ile Kamber Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma". [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü] Elâzığ
- Şimşek, T. (2018). "Türk Masal Anlatma Geleneğinde Elma Ödülü". Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7(4), 2352-2368.
- Tanyu, H., (1992) "Büyü". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. VI/501-506. İstanbul: TDV Yayınları.
- Tunç, E. (2022). "Manilerde Yiyecek Simgeçiliği". Halk Gastronomisi (Ed. M. Aça vd.). İstanbul: Motif Vakfı Yayınları.
- Türkçe Sözlük (2005). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yaltırık, M. B. (2013). "Türk Kültüründe Hortlak-Cadı İnanışları". Tarih Okulu Dergisi s.16 ss. 187-232.
- Yeşil, Y. (2014). Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri (Doğum Evlenme Ölüm Gelenekleri). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Yıldız, N. (2009). "Türk Destanlarında Çocuksuzluk". Millî Folklor, Yıl 21, Sayı 82.

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir-; Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/veya Yorum-; Literatür Taraması-; Yazıyı Yazan-; Eleştirel İnceleme- Tek Yazar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept -; Design-; Supervision-; Resources-; Data Collection and/or Processing-; Analysis and/or Interpretation-; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review-; Other-

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.



Thomas Hobbes'un Epistemolojisinde Dil-Zihin İlişkisi

Language-Mind Relationship in Thomas Hobbes's Epistemology

Prof. Dr.

Osman ELMALI¹

Öğretim Görevlisi Dr.

Yavuz DAŞDEMİR²

¹ Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Erzurum, Türkiye
E-mail: oelmali@atauni.edu.tr

² Erzurum Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller, Erzurum-Türkiye,
E-mail: yavuz.dasdemir@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 17.4.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 27.6.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Yavuz DAŞDEMİR
yavuz.dasdemir@erzurum.edu.tr

Atrf /Cite this article:

Elmalı, O., & Daşdemir, Y. (2024) Thomas Hobbes'un Epistemolojisinde Dil-Zihin ilişkisi. *ETÜT Dergisi*, 9, 111-118.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

İngiliz deneyci geleneğin önemli temsilcilerinden olan Thomas Hobbes (1588-1679), bilgi kuramı içerisinde dil görüngüsünü temele alıp düşüncelerini ortaya koyan bir filozoftur. Hobbes'un bilgi kuramı içerisinde dil-zihin ilişkisi sorununa yönelik düşüncelerinin ele alındığı bu çalışmada dilin zihin etkinlikleri üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hobbes insan zihninin, düşünme ve uslamlama yetileriyle matematiksel işlemler olan toplama ve çıkarmaya benzer bir biçimde değerlendirmelerde bulunduğunu ileri sürer. Bu bağlamda zihnin temel etkinlikleri olan uslamlama ve düşünme yetilerinin belli dilsel öğelerin doğru ve anlamlı dizilimi olan dile bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda anlamlı bir söylem bilginin doğruluğunu belirleyen bir niteliğe sahiptir. Diğer taraftan, koyu nominalizm görüşüyle Hobbes'un, dış dünyadaki şeyleri gösteren adların dışında "tümel" bir kavram olamayacağını ileri sürdüğü söylenebilir. Bununla koşut olarak Hobbes'un doğru bilginin sözcüklerden oluşan önermelerin doğruluğuyla açıklanabileceğini savunduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Hobbes'un dilin yapı taşları olan sözcük ve adları temel alan bir bilgi anlayışıyla ve dilsel belirlenimcilik görüşüyle epistemolojisini temellendirdiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Thomas Hobbes, Bilgi Kuramı, Nominalizm, Dil, Zihin

Abstract

Thomas Hobbes, one of the important representatives of the British empiricist tradition, is a philosopher who based his theory of knowledge on the phenomenon of language and put forward his thoughts. In this study, where Hobbes's thoughts on the problem of language-mind relationship within the theory of knowledge are discussed, the effect of language on mental activities is tried to be revealed. Hobbes argues that the human mind, with its thinking and reasoning abilities, makes evaluations similar to the mathematical operations of addition and subtraction. In this context, it is understood that Hobbes argues that reasoning and thinking abilities, which are the basic activities of the mind, depend on language, which is the true and meaningful sequence of certain linguistic elements. On the other hand, with his strong nominalist view, Hobbes can be seen to argue that there cannot be a "universal" concept other than the names that indicate things in the external world. In parallel with this, it has been seen that Hobbes argued that true knowledge can be explained by the truth of propositions consisting of words. From this perspective, it has been determined that Hobbes based his epistemology on linguistic determinism with an understanding of knowledge based on words and names, which are the building blocks of language.

Keywords: Thomas Hobbes, Theory of Knowledge, Nominalism, Language, Mind

Giriş

Epistemolojik olarak ampirist olan ve İngiliz ampirizminin kurucusu (Kenny, 2006a: 128) olarak nitelendirilebilecek Thomas Hobbes doğal olarak her tür bilginin duyu ve deneyime bağlı olduğunu ileri sürer. Ontolojide ise maddeciliği benimseyen filozofa göre dış dünya maddi şeylerden ibaret olup ancak duyumla algılanabilir, bu duyum ise ide veya düşünce olarak insan zihnine yansır. Bu demek oluyor ki duyum olmadan insan zihninde herhangi bir düşüncenin oluşması beklenemez. Dış dünyadaki nesnelere olmadan da duyumlar oluşamayacağından Hobbes'un bilgi görüşüyle varlık görüşünün birbirine bağlı olduğu ortaya çıkar. Bu bakımdan Hobbes'ta bilgi ile varlığın bir bütünlük içerisinde olduğu söylenebilir. Bu bağlantı bir nedensellik ilişkisiyle açıklanabilir: Dış dünyadaki şeyler duyumları, duyumlar da düşünceleri ortaya çıkarır. Zihin duyum ve düşüncelerin toplamından ibaret bir yapı niteliğindedir. Duyum ve düşünceler ise hareket durumundaki maddeye indirgenebilir. Ontolojik açıdan bakıldığında Hobbes'un insan zihnini hareket durumundaki bir madde olarak gördüğü açıktır (Cevizci, 2012: 294-297). Buradan hareketle Hobbes'un yalnızca maddesel süreçlerde değil aynı zamanda zihinde de bir tür hareket görmeyen olanaklı olduğunu düşündüğü söylenebilir (Webb, 1959: 125).

Platoncu görüşe karşıt olarak usun, doğuştan gelmediğini, işleyimle edinildiğini savunan Hobbes (Russell, 1940: 571) bilginin kaynak ve sonuçlar açısından duyumdan geldiğini ileri süren deneycilik anlayışına sahiptir. Buna göre her bilgi deneyden gelir ve tümel kavramların hiçbir anlamı yoktur. Bu anlamda Hobbes'ta bilgi, şeylerin duyu organları üzerindeki etkisinden ibarettir (Özden & Elmalı, 2014: 169). Nitekim Hobbes'un epistemolojisinde düşünceler duyuma dayanır, aynı zamanda fiziksel maddelere de bağlıdır çünkü onların temsilcileridir. Nesne ise düşünceye neden olduğu nedensellik bağıyla düşünceye bağlıdır. Bu nedensel ilişkiyi sağlayan ara unsur ise duyumlardır. Dolayısıyla ilk olarak nesne duyumlara neden olur, sonra bu duyumlar sonucunda düşünceler ortaya çıkar (Priest, 2007: 38-39).

Buradan hareketle, Hobbes'un epistemolojisinin temel noktası bilginin algıyla başlayıp belirli zihinsel süreçler sonucunda oluşmasıdır. Hobbes'a göre zihindeki düşünceler dış dünyadaki şeylerin niteliği veya bir özelliğinin temsildir. Duyumcu deneyci gelenek çerçevesinde Hobbes algılamının dış dünyadan kaynaklandığını yani algının nedeninin dış dünyadaki nesnelere olduğunu ileri sürer. Buna göre dış dünyadaki nesnelere çekilen duyular sonucunda insanda algı ortaya çıkar. Algı sonucunda ise insanda konuşma süreci başlar. Hobbes'un algıyla başlayıp dil ile sonuçlanan bu görüşünde şeylere verilen adlar da önemli bir noktadır. Tümellerin gerçekliğini reddeden nominalizm akımıyla koşut bir biçimde Hobbes adları harflerden oluşmuş yapay bir yapı olarak görür. Şeylere verilen adlar tikel veya tümel olabilir, ancak bu tikel veya tümel olma durumu şeylerin değil adların nitelikleridir. Nitekim Hobbes'a göre doğada evrensel nitelikte herhangi bir şey yoktur. Dolayısıyla Hobbes tümeller konusunda bireyci ve nominalist bir yaklaşım tarzı sergiler (Taşkın ve Becermen, 2013: 83-86).

Hobbes'un genel felsefesi açısından dil önemli bir yerdedir. Onun bilgi ve varlık felsefesi için olduğu kadar siyaset felsefesi için de dil hiç kuşkusuz bir kilit niteliğindedir. Bu, onun temel siyaset kuramını ortaya koyduğu *Leviathan* adlı eserinin insanın doğası ve insan iletişiminin incelenmesiyle başlamasıyla anlaşılabilir. Buna göre Hobbes siyasetin bilgisi için iyi bir dil kuramının gerekliliğini öne sürer (Hacking, 1975: 24). Diğer taraftan, Hobbes'un, dili toplumun oluşumu için gereken bir koşul olarak gördüğü açıktır. Nitekim toplum insanlar arasında sözcüklerle yapılan bir anlaşmaya dayanır. Devletin ve medeniyetin kurulması sözleşmeye yani insanın konuşma yetisine bağlıdır. Dil, bu anlamda, insanları tek bir birey olarak bir araya getiren yapay bir birimdir (Orozco-Echeverri, 2012: 110).

Hobbes'un epistemolojisinde matematiksel "hesaplama" ile "uslamlama" arasında sıkı bir bağlantı kurduğu ve bunu bilgi felsefesine yansıttığı görülebilir. Ona göre "ekleme" ve "çıkarma" temelli insanın şeyleri "numaralandırma" yeteneği onu diğer canlılardan farklılaştırır. Bu bağlamda şeyleri "ekleyen" ve "çıkarıcı" insan, şeyleri "hesaba katar" ya da "göz önünde bulundurur". Bu anlamda dil de bir "hesaplama", "uslamlama", "değerlendirme" anlamına gelir (Hobbes, 1992: 5). "Uslamlama" ile "hesaplama"yı özdeş gören Hobbes, hesaplama değerlere "toplama" ve "çıkarma" işlemleri yapılırken uslamlamada zihin tarafından toplama ve çıkarma işlemlerinin gerçekleştirildiğine işaret eder.

Zihinsel uslamlama yoluyla dış dünyanın bilgisine ulaşıldığına işaret eden Hobbes'a göre olgunun bilgisi ve varlığının bilgisi olmak üzere iki tür bilgi vardır. Olgunun bilgisi algı ve anlaktan gelen bilgidir. Vargının bilgisi ise birbirini izleyen şeylerin bilgisidir, yani insanın sürekli düşünce dizisinin düzenlenmesinin bilgisidir. (Kenny, 2006a: 128). Hobbes ikinci tür bilgiyi "bilim" olarak tanımlar ve "koşullu" olarak niteler. Bu bilgiyi Hobbes

uslamlamada bulunacak filozof için gerekli görür (Hobbes, 1996: 54). Nitekim Hobbes felsefi bir bilginin ancak düşüncenin ürünü olarak ya da doğru uslamlama ile ortaya çıkabileceğini belirtir (Woolhouse, 1988: 33).

Hobbes epistemolojisinin temelinde dil görüngüsünün olduğu açık bir biçimde görülebilir. Nitekim temel olarak Hobbes, dili insanın bilgisini yansıtan bir yapı olarak kabul eder (Coşkun, 2023: 132). Dili insanın doğal yetilerini geliştiren ve dönüştüren doğal bir görüngü olarak ele alan Hobbes, bilimin temelini adların tanımında bulan koyu bir nominalizmi benimser. Bu çerçevede dilin toplumsal ve bütüncül olarak akış içerisinde olduğunu belirtir ki bu da onun nedensiz uylaşımın sözel formlara işlev yükleyen ön-söz edimi kuramını ortaya çıkarır (Schmitter, 2017: 503-504). Hobbes'un katı nominalizmi, onun dili adların bir düzen içerisindeki dizilişe indirgemesinde, şeylerin tümelliğini reddedip bunu sadece adlara yüklemesinde ve nedensiz adların bağlantılanması yetisi olan uslamlama sonucunda ortaya çıkan doğruları nedensiz olarak saymasında açıkça görülebilir (Altınörs, 2012: 101-103).

Hobbes dilsel tümellik sorununa yönelik olarak "tümel" bir adın örneğin "taş" kavramının gerçekte (ontolojik olarak) var olmadığını; insan zihninde bir ide veya form olarak da var olmadığını ancak birçok "taş" karşılık gelen ortak bir ad olduğunu ileri sürer (Hobbes, 1839: 19-20). Buna göre Hobbes tümel bir varlık ya da kavram anlayışını değil, tümel ad düşüncesini kabul eder. Bu da Hobbes'un epistemolojisinde "tümel" in yalnızca dilde bulunabileceğini ortaya koyar. Dildeki bu tümellik sorunu Hobbes'un adlardan oluştuğunu öne sürdüğü dil üzerine ayrıntılı incelemelerde bulunmasının nedenini açıklar. Nitekim Hobbes adları ayrıntılı bir biçimde değerlendirerek onları "olumlu-olumsuz", "karşıt", "ortak", "ilk imgesel-ikincil imgesel", "tümel-tikel, tekil ve belgisiz", "tek anlamlı-iki anlamlı", "saltık-bağıntılı" ve "basit-bileşik" olarak sınıflandırır (Hobbes, 1839: 18-24). Adları bu şekilde sınıflandıran Hobbes adların önermeleri oluşturduğunu, önermelerin ise "doğru" ve "gerçeği" ortaya çıkardığını ileri sürer. Buradan hareketle Hobbes'un bir önermenin doğru ya da yanlış olmasının şeylere değil, dile ait olduğunu savunduğu görülebilir (Hobbes, 1839: 36). Sonuç olarak Hobbes epistemolojisinde dil, bilgiyi sağlayan bir olanak ya da iletişim olmaktan öte bilginin doğruluk-yanlılığını, şeylerin gerçekliklerini belirleyen temel unsur niteliğindedir.

Hobbes'un epistemolojisinin temelini oluşturan nominalizmin içeriğine Hobbes'un kendi anlatımıyla bakmak onun bilgi anlayışını kavramak açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda, Hobbes dildeki önermeyi iki adın bir bağla bağlanması ya da önceki adın sonraki adla anlaşılması olarak tanımlar. Örneğin "İnsan, canlı bir yaratıktır" önermesinde iki ad "-tır" ifadesiyle birbirine bağlanır. "İnsan" ve "canlı yaratık" aynı şeyin adlarıdır ve önceki ad (insan) sonraki adla (canlı yaratık) anlaşılabilir. Burada önceki ad "özne", "öncel" ya da "kapsanan ad" olarak nitelendirilirken sonraki ad "yüklem", "ardıl" ya da "kapsayan ad" olarak nitelendirilebilir. Buna göre her önermenin üç ayağı vardır: "Özne" ve "yüklem" olmak üzere iki ad ve onların "bağ"ı. Bu iki ad insan zihninde aynı düşünceye karşılık gelirken bağ, bu adların düzenlenişlerinin nedenini ortaya koyar (Hobbes, 1839: 30-31).

Thomas Hobbes'da Dil-Zihin İlişkisi

Hobbes'a göre dil, hayvan zihni olarak nitelediği doğal zihnin sınırlarının aşılmasını sağlar. Nitekim Hobbes düşünme yetisinin insan ve hayvanda ortak bulunan doğal zihnden kaynaklanmadığını savunur. Ona göre konuşma ve düşünme arasındaki bağlantı ancak insanın konuşma yetisinin, insanın düşünme sığasının kökeninde bulunduğu gerçeğiyle açıklanabilir. Dilin doğal zihnin bir buluşu olduğunu belirten Hobbes, dili yalnızca insanın geliştirmesinin nedeninin insana içkin, dilin buluşu için gerekli ve insanı hayvanlardan farklılaştıran merak duygusunun olduğunu savunur. Hobbes insanın hayvanlarla karşılaştırıldığında üst düzeyde meraklı canlılar olduklarını, bir şeyin nedenini ve nedeninin etkilerini anlamaya çalışan niteliklerinin olduğunu altını çizerek sözcüklere dökmenin nedensel bilgiyi kolaylaştırdığını vurgular (Pettit, 2008: 25-27). Hobbes dilin düşünsel etkinlikteki rolünün farkında olarak ona sahip olmanın diğer türler arasında insanları ayrıcalıklı kıldığına da inanır (Kenny, 2006b: 131). Buradan hareketle Hobbes'un dili ele alırken öncelikli olarak dilin, nedensel bilgi sağlayıcısı ve düşünsel etkinliklerin kaynağı olarak insanın özgül yetisi olduğunu vurguladığı açıktır.

Ampirist öğretiyeye uygun olarak Hobbes, giriş bölümünde de geçtiği üzere bilginin dış dünyayı duyarlarla algılama sonucunda ortaya çıktığını kabul eder. Bu algılar sonucunda doğal olarak insan zihninde kimi izler veya temsiller ortaya çıkar. Ne var ki bu izler geçicidir yani uzun süre kalıcılıkları yoktur; bu noktada insan belleğinin kimi işlevleri üstlenmesi gerekir ki Hobbes'a göre dil bu anlamda kilit noktadır. Nitekim dilsel imler yani sözcükler geçici duyu ve düşünceleri kalıcı kılar, bu şekilde bilgi ortaya çıkabilir. (Nesterova Coşkun, 2023: 131). Dili düşüncenin ifade edilmesi, kaydedilmesi ve iletilmesini sağlayan bir aygıt olarak gören Hobbes, dilin düşünceden önce geldiğini savlar. Bununla birlikte o, düşüncenin dil olmaksızın var olabileceği ancak dilin düşünce olmaksızın var olamayacağı görüşünü de yok saymaz. Hobbes'a göre dil sadece dış dünyadaki şeylerin yansıtıcısı

veya temsilcisidir, bunun dışında belirsiz seslerden başka bir şey değildir. Buna göre dil, zihnin dış dünyadaki şeylere ilişkin özelliklerinin temsillerinden oluşan bir yapıdır (Cevizci, 2013: 105-106).

Hobbes dil olmadan zihnin ekleme ve çıkarma yaparak sessiz düşünceler üretebileceğini ancak iki örnekle bunun kalıcı bir yaklaşım olmayacağına işaret eder. Buna göre bir kişi, henüz hiçbir şey adlandırılmadan önce, uzakta bir şey görürse adlandırılmış haliyle bu gördüğü şey bir “beden” olacaktır. Yani bu şeyin adının “beden” olmasından bağımsız olarak bir beden idesine sahip olacaktır. Bedene yaklaştıkça onun aynı zamanda “canlı” bir şey olduğunu da görerek yeni bir ideye sahip olacaktır. Bu biçimin yanına geldiğinde bu kişi onun sesini duyacak ve - her ne kadar onun “ussal” olarak nitelendirilecek bir adlandırması olmasa da- onun ussal zihninin diğer etkinliklerinin idesine sahip olacaktır. Sonuç olarak bu kişinin zihninde “beden”, “canlı” ve “ussal” ideleri dilsel olarak oluşacak “beden-canlı-ussal” veya “insan” adının bileşimiyle benzer biçimde bileşecektir. İkinci örnek olarak “kare” kavramından yola çıkan Hobbes “dört kenar”, “kenarların eşitliği” ve “dik açılar” gibi kavramların “kare” kavramıyla bileştiğini gösterir. İnsan zihni kenarların eşitliğini ve dik açılar algılamasa bile bir kare düşüncesi zihinde bileştirilecektir. Böylece zihnin bileştirme biçiminin bu olduğu görülebilir. Bu noktada bir önceki örneğe tekrar dönülecek olursa Hobbes’un o kişinin yakından gördüğü insandan tekrar uzaklaştığı varsayılırsa o kişinin önce o insandaki ussal idesi ortadan kalkacak ancak beden-canlı idesi bir süre kalacaktır. Nitekim zihindeki beden-canlı-ussal idesinden ussal idesi “çıkarılır”, geriye sadece beden-canlı idesi kalır. Kişi biraz daha uzaklaşırsa zihindeki canlı idesi kaybolur ve kişinin gözünden bedeninin görünmeyeceği bir noktaya kadar uzaklaşma gerçekleştiğinde ise artık beden idesi de tamamen gözden kaybolacaktır. İşte tam bu noktada Hobbes sözcükler olmaksızın zihnin içsel uslamlamasının açık bir biçimde ancak bu şekilde ortaya çıktığına işaret eder (Hobbes, 1839: 3-5). Sözcükler olmaksızın zihnin uslamlama yetisinin bir anda ortaya çıkabileceğini ancak kalıcı olamayacağını vurgulayan Hobbes, zihinde sağlam ve kalıcı bir uslamlama etkinliği için dilin varlığına dirimsel bir anlam yükler.

Hobbes’un dili zihinsel uslamlama etkinlikleri için son derece önemli ve gerekli görmesinin nedeni bu etkinlikler için dilsel yapıların kullanılmasının gerekli olduğudur. Nitekim Hobbes’a göre uslamlama, temelde adları veya etiketleri “olmak” fiiliyle bağlamaktır (Pettit, 2008: 28-29). Yani Hobbes insanın zihninde uslamlamada bulunabilmesi için dilin temel yapı birimleri olan adları bilmesi ve bunları doğru bir şekilde bağlayarak anlamlı bir dil üst yapısı oluşturması gerekir. Bu, insandaki uslamlama yetisinin açık bir biçimde dilin bilgisi ve kullanımına bağlı olduğunu gösterir. Diğer taraftan insandaki düşünme yetisinin kökenini de dilde arayan Hobbes, konuşmanın düşünme sıgasının kaynağı olduğunu ileri sürerek bir çıkış açar. Hobbes’un dil kaynaklı düşünce görüşünün temelinde ise onun natüralist felsefesinin yattığı görülebilir. Hobbes’un natüralist felsefesi onu konuşmanın etkin, sınıflandırılmalı düşüncenin kaynağı olması gerektiği varlığına götürür (Pettit, 2008: 29-31). Bu noktada Hobbes zihindeki uslamlama etkinliğinde olduğu gibi düşünce üretiminde de dilin gerekliliğine vurgu yapar. Hobbes’un doğal zihin olarak nitelediği insan zihninin bütünüyle tikel olduğunu ve dilin genel düşünce için gerekli olduğunu savladığı görülür (Pettit, 2008: 36). Hobbes bu gerekliliği matematiksel işlemlerden yola çıkarak açıklamayı tercih eder. Buna göre Hobbes düşüncenin dile bağlı olduğunu savunur ve bu ikisi arasındaki ilişkiyi numaralandırma ve sayılar arasındaki ilişkiye benzetir. Sayıların saymayı olanaklı yapması gibi dil de düşünmeyi olanaklı yapar (Pettit, 2008: 39). Hobbes’un bütün bu değerlendirmelerinden yola çıkılacak olursa onun dili, zihindeki uslamlama yetisi ile düşüncenin kaynağı, koşulu ve kolaylaştırıcısı olarak temel yapı şeklinde gördüğü anlaşılabilir.

Sözcüklerin anlamlarını tamamıyla nedensiz gören yaygın görüşü savunan (de Vrijer, 1997: 486) Hobbes’a göre farklı milletlerin bir nesne için farklı adlar kullanması nesnelere verilen adların doğal kaynaklı olmadığını gösterir (Hobbes, 1839: 16). Benzer şekilde Hobbes dilin kökeni konusunda “uylaşım”ı savunur ve dili bütünüyle insan etkinliği olan yapay bir çıktı olarak görür. Ona göre gösterge ile onun temsil ettiği şey arasında herhangi bir bağlantı ya da uyum bulunmaz. Nitekim bu görüşe göre sözcük ile temsil ettiği şey arasındaki bağ nedensiz olduğu için sözcük temsil ettiği şey için bir bilgi kaynağı değildir. Diğer taraftan, Hobbes dilsel imlerin, zihinsel temsilleri kalıcı kılmak ve karşılıkine düşüncüyü aktarmak üzere iki işlevinin olduğunu söyler. Buna göre ilk işlevinde adlar tek tek olan düşünce nesnelere temsil ederlerken ikinci işlevinde ise adlar birbirleriyle bağlantılı olarak cümleleri ortaya çıkarırlar, böylece söylem ortaya çıkar (Nesterova Coşkun, 2023: 131). Söylem ise genel anlamıyla dil demektir ki o da adlardan oluşan bir bileşimdir. Hobbes’a göre dil bir tür adlandırma etkinliğidir (Sage, 1997: 158). Buradan hareketle Hobbes’un epistemolojisini anlamak için onun dil görüşünü anlamının gerekliliği açıktır.

Hobbes insanın en büyük buluşunun adlardan ve onların bağlantılarından oluşan konuşma ya da dil olduğunu

ileri sürer. İnsan dille düşüncelerini kayıtlar, geçmişini onunla hatırlar, onları karşılıklı yarar ve söyleşi için aktarır; o olmadan insanlar için bir devlet, toplum, sözleşme, hatta bir barıştan bahsedilemez (Hobbes, 1996: 20). Epistemolojik açıdan adların yokluğunu bilginin yokluğuyla ilişkilendiren (Aarsleff, 1982: 137) Hobbes'un nominalist görüşünde dil kavramsal bilginin koşulu ve tümelliğin ve doğrunun kaynağıdır (Cassirer, 1980: 138). Nitekim Hobbes tümellerin olmadığını ancak adların olduğunu, sözcükler olmadan genel düşüncelerin kavranamayacağını, "doğru" ve "yanlış" dilin sıfatları olduğu için dil olmaksızın bir doğruluk ya da yanlışlıktan bahsedilemeyeceğini vurgular (Russell, 1940: 571). Hobbes, bu şekilde, bütün doğruları dile yükleyerek doğrunun şeylere değil, sadece sözcüklere ve onların kullanımına dayandığı biçiminde doğruluk anlayışı ortaya koyar (Cassirer, 1980: 138). Bu anlayış çerçevesinde Hobbes doğruluğun, adların insanın söylemlerinde doğru düzenlenişimiyle ortaya çıktığını, insanın belgin doğruyu aramasının kullandığı adın neyi simgelediğini anımsayıp onu buna uygun olarak yerleştirmesiyle oluştuğunu; yoksa insanın adlar içerisinde tutsak kalacağını ileri sürer (Hobbes, 1996: 23).

Sağlam bir nominalist olan Hobbes, daha önce de belirtildiği gibi, "insan" veya "ağaç" gibi tümel adların dünyadaki hiçbir şeyi ya da zihindeki hiçbir ideyi adlandırmadığını, yalnızca birtakım tikelleri adlandırdığını ileri sürer. Ona göre dünyada tümel diye bir şey yoktur, ancak adlar vardır; çünkü adlandırılan bu şeylerin her birisi ayrı ve tikeldir. Cümleler bir araya getirilmiş ad ikililerinden oluşur ve bu ikililerden her iki bileşen aynı şeyin adları olduğunda doğru olur. Dolayısıyla doğruyu arayan kullandığı adlar için çok itina göstermeli ve anlamsız ad veya seslerden uzak durmalıdır (Kenny, 2006b: 222). Doğruluğun ölçütü olarak dilin temel birimi olan adları gören Hobbes, adın tanımını şöyle yapar: "Ad, önceden sahip olduğumuz düşünceye benzer bir düşünceyi zihnimizde canlandırabilen ve diğerlerine bildirilen, onlar için konuşmacının zihninde daha önce olan ya da olmayan düşüncenin göstergesi olabilecek bir işaret olarak işlev gören isteğe bağlı olarak edinilen bir sözcüktür" (Hobbes, 1839: 16). "Ad"ın tanımını bu şekilde yapan Hobbes adları "işaretler" ve "göstergeler" olmak üzere ikiye ayırır ve niteliklerini de şöyle sıralar:

- i. İşaretler insan belleği için yardım işlevi görür, göstergeler ise diğer insanlarla iletişimi sağlar.
- ii. İşaretler göstergelerden önce ortaya çıkarılmış dilsel yapılardır.
- iii. İşaretler uyuşum sonucu ortaya çıkarken göstergeler doğal olabilir.
- iv. İşaretler tek başlarına kullanılabilirken adlar ancak söylem içerisinde onun parçaları olarak gösterge haline gelirler (Schmitter, 2017: 504). Bu tanım ve tespitlerden hareketle genel olarak Hobbes'un doğa bilimleri felsefesi ile dil görüşü ve dil ile insanın düşünme etkinliği arasında sıkı bir bağ olduğu söylenebilir. Ona göre dil, bilimi olanaklı hale getiren bir yapıdır. Bu düşüncesini Hobbes şu şekilde temellendirir: Bilim için dil gerekli olduğundan, dil ise adlardan olduğundan bilim adlarla ortaya çıkar. Özel ve genel olmak üzere ikiye ayrılan adlar insan zihnindeki şeylere karşılık gelen işaretler veya simgeler olarak işlev görür. Bilimin görevi dünyaya ilişkin doğru önermeler kurmada usu kullanmaktır. Önermeler ise iki adın birbirlerine bağlanmasından başka bir şey değildir (Sorell, 2008: 96-97).

Hobbes'un dil-zihin ilişkisine bakıldığında onun bunu dil-zihin-düşünce-gerçeklik çizgisinde ele aldığı görülebilir. Bundan dolayı bu ilişkiyi incelerken bu dört kavramın Hobbes'da birbirleriyle iç içe girdiği açıktır. İlk olarak Hobbes'da görülen "telementasyonel" dil anlayışı bu iç içe geçmişliğin bir yansımasıdır. Buna göre Hobbes sözcüklerin şeylerin aksine ideleri simgelediğine ve iletişimin bir bireyden diğerine düşünme aktarımı olduğuna inanır. Bu telementasyonel dil anlayışının kökeni Aristoteles'e kadar gider (Harris & Taylor, 1997: 129). İkinci olarak, Hobbes dilin bellekte düşüncelerin kaydedilmesi ile düşüncelerin başkalarına iletimi olarak iki işlevinden bahseder (Aarsleff, 1982: 63). Buna göre Hobbes dilin, zihnin dış dünyadan duyularla elde ettiği bilgileri düşüncelere dönüştürmeleriyle düşüncelerin saklanması ve diğerlerine aktarılması işlevlerinden bahseder, bu ilişkiyi hatırlatır. Üçüncü olarak, insanın kendi zihninin hücrelerinde bir tutsak olduğuna ve bu tutsaklığın dışındaki gerçeklik hakkında herhangi bir düşüncesinin olmayacağına inanan Hobbes (Tuck, 1989: 40) böylece zihindeki kavramların oluşmasını sağlayan dilin insanın dış dünyanın bilgisine erişmesinin sınırlarını belirlediğini ima etmiş görünür.

Hobbes'un özel olarak dil-düşünce ilişkisine yönelik görüşleri dilin düşüncenin oluşmasını sağlayan niteliği üzerinde yoğunlaşır. Buna göre düşünceleri -deneyci bilgi görüşü ile koşut bir biçimde- algıdan gelen zihinsel imgeler olarak niteleyen (Kenny, 2006b: 128) Hobbes dili, en temel anlamda, insanın düşünmesini sağlayan yegane aygıt olarak görür (Tuck, 1989: 42). Benzer bir biçimde Hobbes kendi ifadesiyle "adlardan oluşan dili düşüncelerin

göstergelerinin bir bağlantısı” olarak ifade eder (Hobbes, 1839: 15). Bu noktada Hobbes dilin kullanımı içerisinde düşüncenin olduğunu belirterek dilin genel kullanımını zihinsel söylemin sözele veya düşünce dizisinin sözcük dizisine aktarılması, böylece hatırdan çıkabilecek düşüncelerin sözcüklerle işaretlendiği için düşüncelerin hatırlanmasını sağlayan düşünce kayıtlanması olarak ele alır. Buna göre adların ilk kullanımı işaretlerin ya da anı betiklerinin amacına hizmet eder (Hobbes, 1996: 21). Dolayısıyla Hobbes’un dil-düşünce bağlantısını, dilin düşünce üretmesini sağlaması ve düşüncelerin sözcük formlarında kayıtlanmasını sağlaması açılarından ele aldığı açıktır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Hobbes’a göre dil hem düşünceyi doğurmaktadır hem de kaybolmadan saklanmasını güvence altına almaktadır. Bu görüş son dönem dil filozoflarından Wittgenstein’in düşünceleriyle koştur bir çizgi sergiler: Wittgenstein insanın bir dil içerisinde düşünebileceği (Özcan, 2014: 220) ve dilin düşünceyi değiştirdiğine (Özcan, 2014: 224) işaret etmektedir. Bu anlamda dil, dünyanın mantıksal imgesi düşüncenin (Özcan, 2014: 224) olan ortaya çıkarıcısıdır. Buradan hareketle, Wittgenstein’in Hobbes’un dil-düşünce görüşüyle benzer biçimde dünyayı insan zihnindeki mantıksal imgelemenin dışavurumu olarak gördüğü açıktır.

Hobbes’un özel olarak dil-zihin ilişkisi üzerine düşünceleri incelendiğinde onun bu bağlantıyı insandaki us ve onun etkinliği olan uslamlama üzerinden açıklamaya çalıştığı açıkça görülebilir. Bu bağlamda Hobbes ilk olarak Yunanca “logos” terimiyle dil-zihin ilişkisinin, insandaki uslamlama etkinliğinin aslında dile bağlı olduğu yönünde bir görüş ortaya atar. Buna göre Hobbes Yunanların dil ve usu “logos” olarak aynı sözcükle karşıladıklarını belirterek bunun us olmadan dil olamayacağı anlamına gelmediği, aksine dil olmadan uslamlamanın olamayacağı anlamına geldiği biçiminde yorumda bulunur (Hobbes, 1996: 24-25). İnsanın uslamlama etkinliğini de dil ile tanımlayan Hobbes “insanın uslamlama etkinliğini düşüncelerin işaretlenmesi ve gösterilmesi üzerinde anlaşılan genel adların vargılarının değerlendirilmesi” olarak ele alır (Hobbes, 1996: 28, Kenny, 2006: 128). Bu anlamda Hobbes insandaki uslamlama yetisinin dili gerektirdiğini savunur (Schmitter, 2017: 505). Diğer taraftan Hobbes insanın anlama yetisinin de sözlü dilden kaynaklanan kavrayıştan başka bir şey olmadığını altını çizer (Hobbes, 1996: 26). Buna göre dil, insanların dış dünyayı kavrayıp böylece uslanmada bulunmalarını sağlamalarının ön koşuludur.

Hobbes insandaki usun duyum ya da bellek gibi doğuştan olmadığını, sonradan deneyimle de edinilmediğini, adlandırma yetisiyle edinildiğini belirterek adların birbirlerine bağlanmasıyla savların, savların birbirine bağlanmasıyla ise tasımların oluştuğunu söyler. Bu süreç ilgili konuyu oluşturan adları toplamanın bilgisidir ki insanlar bunu bilim olarak adlandırırlar. (Hobbes, 1996: 31). Nitekim tümellerin sadece adlarda bulunduğunu ileri süren Hobbes’a göre dilsel tümellik düşünsel değerlendirmede bulunmayı yer ile zaman olumsuzluklarından bağımsız kılmasından dolayı uslamlama ve bilim için çok gereklidir (Schmitter, 2017: 504). Buradan hareketle Hobbes’un bilimi de bir adlandırma etkinliğine indirgediği görülebilir. Diğer taraftan Hobbes’un çocukların dil kullanım yetisine erişinceye kadar uslamlama yetisine erişemeyeceklerine işaret etmesi (Hobbes, 1996: 31) onun deneyci bilgi kuramıyla koştur bir nitelik taşıır.

Açıkça ifade edilecek olursa Hobbes’un dil-zihin kuramı, onun diğer bilgi görüşleriyle benzer şekilde insanın adlandırma yetisi temelinde zihnin asli etkinliği olan uslamlama etkinliğini olanaklı kıldığı anlayışıyla ortaya konulabilir. Hobbes adların nesnelere kendisinin değil, kavramların simgesi olduğunu ifade ederek (Cassirer, 1980: 134) bunu açıkça gösterir. Nitekim buna göre dış dünya ancak adlandırılarak, kavramsallaştırılarak anlaşılabilir. Yani şeyleri doğrudan gösteren herhangi bir aygıt yoktur, ancak dış dünyadaki şeyler adlarla (dille) temsil edilerek kavranabilir. Bu noktada Hobbes adların, başkalarının zihinlerine uygun bir biçimde düşünceleri uyandırmak için göndergeleriyle bağlantılı olmaları gerektiğini savlayarak (Schmitter, 2017: 504) dil ile gerçeklik arasındaki büsbütün bir nedensizliği reddeder. Buradan hareketle Hobbes’un dili, şeyleri temsil eden simgeler olarak görmesi yanında ad ile şey arasında doğal ya da gelişmiş bir kısmi bağ olacağını da önerdiği görülebilir. Nitekim Hobbes’un adların, şeylerin değil, insan zihnindeki tasarımların göstergeleri olduğunu savunduğu açıktır (Hobbes, 1839: 17). Bu ise genel olarak Hobbes’un “zihinsel söylem” deyişine (Hacking, 1975: 16) karşılık gelir ki bu deyiş Hobbes’un dil-zihin bağlantısının en temel göstergesi olarak nitelendirilebilir.

Sonuç

Hobbes’un epistemolojisi ve dil-zihin ilişkisiyle ilgili olarak aşağıdaki bulgulara ulaşıldığı söylenebilir: Hobbes’un epistemolojisinde insandaki adlandırma yetisi ya da dil, bilginin kaynağını oluşturan temel unsur niteliğindedir. Nitekim insan duyumlarla elde ettiği verileri zihninde düşüncelere dönüştürür. Ne var ki bu düşüncelerin kalıcılığı ancak dil ile sağlanabilir. Hobbes’un adlandırma etkinliği olarak ifade ettiği dil, bilginin kalıcılığının ve insanlar arası iletişimin anlamlı olmasının koşulu niteliğindedir. Bu noktada Hobbes’un adların doğru

kullanımının doğru önermelerde bulunulması için son derece önemli gördüğünü belirtmek gerekir.

Bilgi kuramında Hobbes zihnin etkinliği olan uslamlamayı matematiksel bir işlem gibi görüp onu bir ekleme-çıkarma etkinliği ile değerlendirme ve hesaplamaya benzetir. Buna göre uslamlama etkinliği, adların doğru bir biçimde eklenmesi ve çıkarılmasından ibaret bir zihinsel insani yetidir. Bu da uslamlama yetisinin tamamen dil yetisine bağlı olduğu ve ancak onunla açıklanabilecek bir etkinlik olduğu anlamına gelmektedir. Hobbes'a göre bu etkinlik dil olmadan ortaya çıkmaz, ancak dil oluştuktan sonra gelişebilir.

Çalışmada ortaya konulan diğer bir bulgu Hobbes'un tümelleri adlara indirgemesiyle onu koyu bir nominalizme götüren adcı bilgi ve varlık anlayışının dile bağlı olmasıdır. Bu bağlamda Hobbes dış dünyadaki şeylerin her ne kadar genel olurlarsa olsunlar tümel varlık olamayacaklarını ancak tikel şeyler olarak nitelendirilmeleri gerektiğini, ancak şeyleri gösteren adların tümel olabileceklerini ileri sürer. Bu anlamda Hobbes'un varlık anlayışının da dil ile biçimlendiği söylenebilir. Diğer taraftan, sözcüklerin oluşturduğu önermelerin doğruluğu bilginin doğruluğu anlamına geleceğinden Hobbes'a göre bilginin içeriği değil, onu oluşturan önerme ve tasımların doğru ve anlamlı bir biçimde yerinde sözcüklerle oluşturulması doğru bilgiyi sağlar. Buradan hareketle Hobbes'un dil-zihin bağlantısı, dilin zihinsel etkinliklerden önce geldiği, onlar için ön koşul olduğu ve zihnin temel etkinliği olan uslamlamayı ortaya çıkardığı anlayışını temel alır. Duyumların zihindeki kavramsal formlara dönüşmüş hali olan düşüncelerin, iletimi ve zihinde kayıtlanıp kalıcılığının sağlanması Hobbes'a göre ancak onları oluşturan dil sayesinde ortaya çıkar. Yani Hobbes insan zihninin temel etkinlikleri olan uslamlama ve düşüncenin insanın dil yetisiyle ortaya çıktığını, kalıcı hale geldiğini ve belirlendiğini ortaya koyar.

Kaynaklar

- Aarsleff, H. (1982). *From Locke to Saussure: Essays on the Study of Language and Intellectual History*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Altınörs, A. (2012). *50 Soruda Dil Felsefesi*. İstanbul: 7 Renk Basım Yayın ve Filmcilik Ltd. Şti.
- Cassirer, E. (1980). *The Philosophy of Symbolic Forms: Volume One: Language* (Trans.: Ralph Manheim). New Haven & London: Yale University Press.
- Cevizci, A. (2012). *Felsefenin Kısa Tarihi*. Say Yayınları: İstanbul.
- Cevizci, A. (2013). *On Yedinci Yüzyıl Felsefesi*. (3. b.) Say Yayınları: İstanbul.
- de Vrijer, R. C. (1997). "Leibniz, Gottfried Wilhelm". Peter V. Lamarque (Ed), *Concise Encyclopedia of Philosophy of Language*. Oxford: Elsevier Science Ltd, 485-487.
- Hacking, I. (1975). *Why Does Language Matter to Philosophy?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Harris, R. and Taylor, T. J. (1997). *Landmarks in Linguistic Thought I: The Western Tradition from Socrates to Saussure* (2nd ed.). London and New York: Routledge.
- Hobbes, T. (1996). *Leviathan*. Oxford: Oxford University Press.
- Kenny, A. (2006a). *The Rise of Modern Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Kenny, A. (2006b). *An Illustrated Brief History of Western Philosophy*. MA: Blackwell Publishing.
- Molesworth, W. (Ed) (1839)., *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*. London: John Bohn.
- Molesworth, W. (Ed) (1992)., *The Collected Works of Thomas Hobbes*. London: Routledge/Thoemmes Press.
- Nesterova Coşkun, S. (2023). "Ampirist Geleneğin Dil Felsefesine Katkıları", *Temaşa Felsefe Dergisi*, 19, 125-139.
- Özcan, Z. (2014). *Dil Felsefesi I*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Özden, H. Ö. ve Elmalı, O. (2014). *Yeniçağ Felsefesi Tarihi* (2. Baskı). İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Pettit, P. (2008). *Made with Words*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Priest, S. (2007). *The British Empiricists* (2nd ed.). New York: Routledge.
- Russell, B. (1940). *History of Western Philosophy*. London: George Allen and Unwin Ltd.
- S. H. Orozco-Echeverri (2012). "On the Origin of Hobbes's Conception of Language: The Literary Culture of English Renaissance Humanism", *Revista de Estudios Sociales*, 44, 102-112.
- Schmitter, A. (2017). "Chapter 24: Thomas Hobbes". Margaret Cameron, Benjamin Hill and Robert J. Stainton (Ed), *Sourcebook in the History of Philosophy of Language: Primary Source Texts from the Pre-Socratics to Mill*. Switzerland: Springer International Publishing, 503-528.
- Sorell, T. (2008). *Cambridge Companion to Hobbes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taşkın, A. ve Becermen, M. (2013). *Felsefe Tarihi II: Rönesans, Yeniçağ ve XIX. Yüzyıl Felsefesi Tarihi*. Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Tuck, R. (1989). *Hobbes*. Oxford: Oxford University Press.
- Webb, C. C. J. (1959). *A History of Philosophy*. London: Oxford University Press.
- Woolhouse, R. S. (1988). *The Empiricists*. Oxford: Oxford University Press.

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir 70-30; Tasarım 50-50; Denetleme 70-30; Kaynaklar 50-50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/veya Yorum 40-60; Literatür Taraması 40-60; Yazıyı Yazan 50-50; Eleştirel İnceleme- 70-30.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept 70-30; Design 50-50; Supervision 70-30; Resources 50-50; Data Collection and/or Processing 40-60; Analysis and/or Interpretation 40-60; Literature Search 50-50; Writing Manuscript 50-50; Critical Review 70-30; Other-

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.



Pozitivizmin Türkiye Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemine Etkisi

The Effect of Positivism on the Education System of Republican Period of Turkey

Uzman

Onur ÇAKMAK

İçişleri Bakanlığı, Ankara, Türkiye
E-mail: onurcakmak60@hotmail.com



Geliş Tarihi/Received: 15.5.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 8.7.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Onur ÇAKMAK
onurcakmak60@hotmail.com

Atrf /Cite this article:

Çakmak, O. (2024). Pozitivizmin Türkiye Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemine Etkisi. *ETÜT Dergisi*, 9, 119-131.

Öz

İlk olarak Saint Simon tarafından ortaya atılan ve A. Comte tarafından sistemleştirilen pozitivism; bilimi esas alan, bilim dışı görüşleri, özellikle teoloji ve metafiziği insanlığın gelişimine engel olarak gören bir öğretilerdir. Pozitivizm öğretisine göre esas alınabilecek tek bilgi türü deneysel verilere dayanan bilgidir. Başta doğa bilimleri olmak üzere tüm bilim dallarına etkisi görülmüş olan pozitivism öğretisi ortaya çıkıp sistemleştikten sonra eğitim bilimsel temelli olarak yapılmaya başlanmıştır. Ülkemize ilk girişi Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde gerçekleşen pozitivism, Türk aydınları tarafından benimsenen ilk modern ideoloji ve düşünce sistemidir. Osmanlının son döneminde ülkenin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için bir ideoloji olarak aydınlar tarafından uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak gerek zaman yetersizliği gerekse yapılan çalışmaların öze inmeden yüzeysel kalması nedenlerinden başarısız olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde, çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak hedefi doğrultusunda eğitimde köklü reformlar yapılmış ve pozitivist yaklaşımlar eğitim süreçlerinde bir ideoloji olarak uygulanmıştır. Bilimsel düşüncenin ve akılcılığın ön planda olduğu bu süreç, ülkenin eğitim sistemine önemli katkılar sağlamış, bireylerin sorgulayan, üreten ve çağdaş düşünen bireyler olarak yetiştirilmesine zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Pozitif Felsefe, Pozitivizm, Eğitim, Pozitivizm ve Eğitim

Abstract

Positivism, first put forward by Saint Simon and systematized by A. Comte; It is a doctrine based on science that sees non-scientific views, especially theology and metaphysics, as obstacles to the development of humanity. According to the doctrine of positivism, the only type of knowledge that can be taken as basis is knowledge based on experimental data. The influence of positivism has been seen in all branches of science, especially natural sciences. After the doctrine of positivism emerged and became systematized, education began to be provided on a scientific basis. The first entry of the doctrine of positivism into our country was in the last periods of the Ottoman Empire, and positivism is the first modern ideology and thought system adopted by Turkish intellectuals. Positivism was tried to be implemented by the Intellectuals as an ideology in order to save the country from the bad situation in the last period of the Ottoman Empire, but it failed due to lack of time and the fact that the studies were superficial without delving into the essence. Under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, radical reforms were made in education in line with the goal of reaching the level of contemporary civilization and positivist approaches were applied as an ideology in educational processes. This process, in which scientific thinking and rationality were at the forefront, made significant contributions to the country's education system and paved the way for individuals to be raised as questioning, productive and modern thinkers.

Keywords: Positive Philosophy, Positivism, Education, Positivism and Education

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

İlkçağlardan bu yana toplumlar temel ve sosyo-kültürel ihtiyaçlarını karşılamak istemiş, bu ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli gelişim, dönüşüm ve ilerleme içinde olmaya çalışmışlardır. Toplumlar yapmak istedikleri gelişim ve dönüşümü eğitim politikalarına yön vererek sağlamaya çalışmışlardır. Ülkeler, eğitim politikalarını oluştururken eğitimden beklentilerini, ihtiyaçlarını, toplum-iktidar- ideoloji kavramlarının eğitime etkilerini göz önünde bulundurmuşlardır. Toplumların eğitim politikalarına ise uyguladıkları eğitim felsefeleri yön vermiştir. Nitekim eğitim felsefesi eğitim sistemlerinin nasıl olması gerektiğini sorgular ve birtakım öneriler sunar. Toplumlar hedefledikleri ilerleme ve gelişmeyi yakalayabilmek için kendi yapılarına en uygun gördükleri eğitim sistemini benimsemiş ve o sistemin esasları çerçevesinde tüm eğitim faaliyetlerini şekillendirmeye çalışmışlardır. İlkçağlarda toplumlar bilgi ve eğitim ile ilgili ihtiyaçlarını daha çok dinsel inanışlara dayandırarak gidermeye çalışmışlardır. Orta Çağ döneminde ise metafizik kabuller ön plana çıkmış, eğitim faaliyetleri daha çok baskın olan Hristiyanlık inancının bilgi kaynakları doğrultusunda yapılmıştır. Orta Çağ'ın kapanması, Rönesans ve Reforma hareketleri neticesinde giderek öne çıkan bilimsel düşüncenin ve aklın 19. yüzyılda baskın bir konuma gelmesiyle birlikte pozitivizm öğretisi, A. Comte tarafından sistemleştirilerek karşımıza çıkmıştır.

Pozitivizm, adından da anlaşıldığı üzere pozitif bilimleri esas alan ve her türlü bilgiyi deney ve gözleme dayandıran öğretimdir. Bu dönemde Batı düşüncesinde sanattan eğitime; felsefeden bilime kadar birçok alanda gelişme sağlanırken Osmanlı Devleti'nin, bilginin kaynağını zihinsel süreçlerde aramış olması ve soyut kavramlara önem vermesi nedeniyle yeni dünya düzenine ayak uyduramamış, Avrupalı devletlerin gerisinde kalmıştır. Balkan Savaşları ile başlayan dağılma süreci imparatorluğun I. Dünya Savaşı'nda yer almasına ve akabinde ise yıkılmasına neden olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar inşa edilen devletin bilim ve akılcılık temeli üzerine bina edilmesi gerektiği düşüncesinde oldukları için pozitivizm, cumhuriyet ideolojisi içinde kendisine kolayca yer bulmuştur. Pozitivist düşünceye temelli yeni eğitim sistemi ile sanayileşmenin ve bu sayede ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi planlanmıştır.

Bu çalışma pozitivizmin Türk eğitim sistemine etkilerini incelemeye yöneliktir. Çalışmada öncelikle pozitif felsefe ve pozitivizmin tanımı yapılmış, bu kavramların çeşitli terminolojilerdeki karşılıkları açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonra İlkçağlardan itibaren toplumların eğitimle ilgili geçirmiş olduğu süreç ve devamında pozitivizmin dünyadaki gelişim süreci anlatılmıştır. Son bölümde ise pozitivizmin Türkiye'deki serüveni ve Türk eğitim sistemine etkileri üzerinde durulmuştur.

1. Pozitif Felsefe ve Pozitivizm Kavramlarının Tanımı

Eğitim, tarih boyunca insanoğlunun en çok önem verdiği olguların başında gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde eğitime kaynak teşkil edecek bilginin kaynağı, eğitim yöntem, metotları ve eğitimi etkileyen düşünce, öğreti ve akımlar hep tartışma konusu olmuştur. Eğitim süreci içerisinde eğitim faaliyetlerini etkileyen, ona yön veren akımlardan birisi de pozitivizm olmuştur. Pozitivizm kavramı, kelime kökeni itibarıyla Latince'deki 'ponere' ve 'positus' kelimelerinden üretilen Fransızca 'poser' ve 'pose' kelimelerinden türetilmiştir ve "Fransızcadan dilimize geçen "pozitif" kelimesinden türemiştir (Korlaelçi, 2018: 14). Pozitif kelimesi, "menfinin tersi müspet anlamındadır." (Aytaç, 2003: 127).

Varlık bilimi açısından 'pozitif' kavramı, gerçeklerin özne haricinde, gözlenebilir, kesin, ölçülebilir, spekülasyon olmaktan ziyade pozitif biçimde varlığını ifade etmektedir (Merriam, 2013: 8). 'Positive' sıfat olarak ise Comte tarafından ortaya konmuştur. Comte bu sıfatı modern bilimlerin yapıcı ve olumlu kavramları olduğunu ortaya koymak için kullanılmıştır (Arslan, 1992: 42). Auguste Comte'un terminolojisine göre ise 'pozitif' terimi, yalın haliyle yıkıcı manasındaki negatif ifadesinin tam karşısı olarak yapıcı manasını ifade eder. Böylece Comte, kurmuş olduğu sistemden daha önce ortaya konan tüm sistemlerin yıkıcı ve olumsuz olduğunu, yapıcı ve olumlu olan tek sistemin kendisinin ortaya koyduğu sistem olduğunu iddia etmektedir (Hançerlioğlu, 1978: 317).

Pozitivizm kavramını açıklamadan önce pozitivizmin temelini ve kaynağını oluşturan pozitif felsefe kavramını açıklamaya çalışalım. Pozitif felsefe; Auguste Comte tarafından kurulan ve pozitif bilimlerin sentezlenerek ortaya konmuş düşünce sistemidir; öğreti olarak pozitif bilimlerin ortaya çıkardığı kavramları konu olarak araştırır; gözlem ve deneye dayanan bilimsel bilgiyi temel alır. Pozitif felsefe sadece bilimsel bilgiyi kabul eder (Cevizci, 2010: 431). Comte 'a göre pozitif felsefe kavramı, bilimler felsefesinin karşılığıdır ve pozitif felsefe kavramı hem doğa olaylarını hem de toplumsal olayları kapsar. Aydınlanma dönemi sonrası Batı'da ortaya çıkan kaosa son veren, toplumları yönlendirip düzene sokan pozitif felsefe olmuştur. Pozitivist Felsefe bilime yeni bir bakış açısı kazandırmıştır (Korlaelçi, 2018: 16).

Bilgi ve bilim felsefesinde önemli bir akım haline gelen pozitivism, 19. yüzyılda Auguste Comte tarafından sistematik bir felsefe olarak geliştirilmiştir. Empirik gözlem ve deney, bilimsel yöntem, metafiziğin reddi, bilimsel birlik hem doğal dünyada hem de toplumsal dünyada geçerli olan yasaların varlığına inanan pozitivismin tanımına dair çeşitli yazar ve düşünürler aşağıdaki tanımlamalarda bulunmuşlardır.

Leszek Kolakowski, Polonyalı filozof ve tarihçi, pozitivism hakkında eleştirel bir perspektif benimsemiştir. Pozitivism hakkındaki düşünceleri, genel olarak bu felsefi akımın sınırlamalarına ve eksikliklerine odaklanan Leszek Kolakowski pozitivismi “pozitif veri olarak yalnız gözlem ve deneyi kabul edip tüm bilgileri ve varlıkları bu verilere indirgeyen felsefi görüştür.” olarak tanımlamıştır (Grünberg, 2019: 333).

Maurice Cornforth, Marksist bir filozof olarak pozitivism'e yönelik eleştirileri ile bilinir. Cornforth'un pozitivism hakkındaki görüşleri, Marksist diyalektik materyalizm perspektifinden şekillenir. Pozitivism, bilginin sadece empirik gözlemler ve deneylerle elde edilebileceğini savunur. Cornforth'a göre bu anlayış, toplumsal ve tarihsel bağlamları göz ardı eder. Bilgi, yalnızca gözlem ve deneyle sınırlı kalmamalıdır; tarihsel ve toplumsal süreçlerin de dikkate alınması gerekir. Maurice Cornforth'a göre pozitivism “bilgi deneyime dayanır ancak bilginin deneyimden bağımsız olarak nesnel gerçekliği yansıtamayacağını iddia eden bütünlüklü bir felsefi akım”dır (Cornforth, 2006: 21).

Positivism, bilgiyi olgulara (fenomenlere) dayandırır. Yani, bilgi, somut olaylar ve gözlemler üzerinden elde edilmelidir. Bu olaylar, duyularımızla doğrudan algılayabileceğimiz ve ölçebileceğimiz gerçekliklerdir. Bilim ve felsefe sadece olaya dayanan, net bilginin deney yoluyla elde edilebileceğini deney, gözlem harici elde edilecek bilginin, gerçeği yansıtmayacağını, sözde kalacağını ve hatalı olacağını savunan görüştür (Başgil, 1983: 43). Pozitivism, kesin ve net bilginin deney ve gözlem yoluyla elde edilebileceğini savunur. Deney ve gözlem, bilimsel yöntemin temel araçlarıdır ve bu yöntemlerle elde edilen bilgiler, tekrarlanabilir ve doğrulanabilir olmalıdır. Hançerlioğlu pozitivismi “Olguları gözlemleyerek betimleyen ve insan için olumlu, yapıcı olan öğretiye pozitivism denir.” şeklinde tanımlamıştır (Hançerlioğlu, 1978: 317). Pozitivism, gerçekliği yansıtanın en güvenilir yolunun deney ve gözlem olduğunu savunur. Deney ve gözlem dışındaki bilgi kaynakları, gerçekliği tam olarak yansıtamayabilir ve bu nedenle yanıltıcı veya hatalı olabilir. Pozitivist yaklaşım, deney ve gözlem dışındaki bilgi kaynaklarını güvenilir bulmaz. Yani, metafizik, dini, etik veya estetik bilgiler, deney ve gözlemlerle doğrulanamadıkları için gerçek bilgi olarak kabul edilmez. İnsanlık tarihi boyunca ortaya konmuş farklı felsefi görüşlerin hiçbirini kabul etmeyen, teolojik ve metafizik dogmalara karşı çıkan, sadece gözlenebilir olguları esas alan felsefi akıma denir (Kızılçelik, 1996: 337).

Şafak Ural, pozitivismi bu geniş kapsamıyla ele alarak, terimin farklı bağlamlarda nasıl kullanıldığını ve her bağlamda belirli bir olumlu özellik veya tanımlanabilir bir kavramı ifade ettiğini açıklamaktadır. Pozitivism hem matematikte hem fizikte hem de bilimsel yöntemlerde belirli ve objektif bilgiye ulaşmayı amaçlayan bir yaklaşımı ifade eder (Ural, 2006: 47). Şafak Ural'ın açıklaması, pozitivismin bu farklı alanlarda nasıl kullanıldığını ve her alanda belirli bir özelliği veya objektif bilgiyi tanımladığını göstermektedir. Bu çerçevede, pozitivism, bilimsel bilgiye ve objektif gerçeklere dayanan bir dünya görüşü olarak tanımlanabilir.

Genel itibarıyla pozitivism, bilimsel bilgiyi esas alan, metafizik ve teolojik dogmaların, insanlığın ilerlemesine engel olduğunu düşünen dünya görüşüdür (Cevizci, 2003: 329). Pozitivistler, bilimsel bilginin güvenilirliğine inanır ve bu bilginin insanlığın ilerlemesi için vazgeçilmez olduğunu savunurlar. Metafizik ve teolojik dogmaların ise bilimsel ilerlemeyi engellediğini ve irrasyonel inançlara yol açtığını öne sürerler. Bu görüş, modern bilim ve toplumsal düşüncenin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Günümüzde pozitivism, bilimde deney temelli bir görüşe bağlı, toplum yaşamında deneye dayalı bilgi sistemi üzerine inşa edilmiş öğretiye ifade eder. Sosyal bilimler alanında ise pozitivism, toplum bilim yöntemlerinin doğa bilim yöntemlerine göre oluşmasına, olgularla değerlerin birbirinden ayrı olması gerektiğini ifade eder. Bu gerçekleştiğinde sosyal bilimlerin doğa bilimlerindeki gibi toplumsal yasalara ulaşabileceği görüşündedir (Karaca, 2008: 6,7). Bu anlayış, sosyal bilimlerin de doğa bilimleri gibi bilimsel ve sistematik yöntemler kullanarak toplumun işleyişini açıklayan yasalar keşfetmeyi amaçladığını ifade eder. Bu görüş, sosyal bilimlerin nesnel, tarafsız ve bilimsel bir disiplin olarak kabul edilmesini sağlar. Ancak, insan davranışının ve toplumsal dinamiklerin karmaşıklığı, bu yasaların oluşturulmasını ve uygulanmasını zorlaştırabilir. Bu nedenle, sosyal bilimler, doğa bilimlerinden farklı olarak, daha çok belirli bağlamlarda geçerli olan ve sürekli olarak gözden geçirilmesi gereken yasalar ve teoriler geliştirir.

2. Pozitivizmin Dünyadaki Gelişim Serüveni

Pozitivizmin en önemli temsilcisi Auguste Comte'a göre bilim pozitivist düşünme evresine gelene çok uzun bir süreç geçirmiştir. Pozitivizme göre üç hal yasaı olarak kabul edilen sisteme göre toplumlar teolojik, metafizik ve pozitif olmak üzere üç farklı dönem yaşamıştır. Teolojik dönemde olgular kutsallık atfedilen varlıklarla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu dönemin en dikkat çeken özelliği, insanların açıklayamadığı olaylar batıl inançlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Metafizik aşamada ise olgular ruh gibi doğüstü soyut kavramlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Pozitif evrede ise olgular bilime dayalı yöntemle açıklanmıştır. Bu dönemde aklın tüm bilinmeyenlerin üstesinden geldiği kabul edilmiştir. İnsanoğlu bu dönemde deneye dayalı olgular, bu olgular arasındaki ilişkiler ve bu olguların altındaki düzen ve yasalarla ilgilenmektedir. Bu dönemde insanlar olguları açıklayabilmek için elle tutulur, gözlenebilir olguları incelemişlerdir. Bu inceleme neticesinde olgular arasındaki neden-sonuç ilişkileri gözlenip, açıklanabilmektedir (Arslan, 2002: 61-62). İnsanlığın Pozitivizmin ortaya çıkışına kadar geçirdiği süreçleri inceleyecek olursak;

İlkçağda insanlar dini ihtiyaçlarını karşılamak için felsefeye başvurmuştur. Bu çağda bilginin kaynağı teoloji olarak kabul edilmiş ve her türlü bilimsel faaliyet dinsel kökenlere dayandırılmış, eğitime kaynak teşkil edecek bilgi de dinsel kökenli bilgi kaynağı olmuştur (Aydoğan, 2018b: 2). Orta Çağ döneminde ise teolojik kabuller ön plana çıkmış, eğitim faaliyetleri metafizik bilgi kaynakları doğrultusunda yapılmıştır. Eğitim, büyük ölçüde dini kurumlar tarafından kontrol edilen, sınırlı ve elit bir faaliyet olarak görülüyordu. Eğitim sisteminin temel amacı, dini ve entelektüel elitlerin yetiştirilmesi idi. Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde Hristiyan inancı doğrultusunda öne çıkan felsefi görüş, önce Platoncu daha sonra ise Aristotelesçi renk taşıyan 'Skolâstik' felsefe olmuştur. Skolâstik felsefenin ön plana çıkması sonucu Hristiyan inancı Orta Çağ'a sahip olmuştur. 14. ve 15. yüzyıllarda Reform ve Rönesans hareketleri ile Avrupa kilisenin baskısından kurtulmanın yollarını açmıştır. Reform ve Rönesans hareketleri, Avrupa'da kilisenin toplum üzerindeki mutlak otoritesini zayıflatarak, bireylerin dini ve entelektüel özgürlüklerini artırdı. Bu hareketler, Avrupa'da dini çoğulculuğun, bilimsel ilerlemelerin ve kültürel yeniliklerin önünü açarak, modern çağın temellerini attı. Bu nedenle, Avrupa'nın kilisenin baskısından kurtulması, bu iki önemli dönemin etkisiyle gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler neticesinde özgür düşünce sistemi giderek yayılmaya başlamıştır. Rönesans hareketi insana verilen değeri artırmış, Reform hareketleri ile yeni bir din belirmeye başlamıştır. Kilisenin yapısının sorgulanması ile Protestanlık mezhebi doğmuş ve dindeki reform hareketleri ile bilimin gelişmesini sağlamıştır. Martin Luther'in düşünceleri ile bu döneme katkısı çok büyük olmuştur. Galileo dünyanın döndüğünü söyleyerek o dönem için pozitivist temeli üzerine kurulan bilimsel düşüncenin temellerini atmıştır. Bu bağlamda Galileo'nun çalışmaları, bilimsel devrim sürecinde büyük bir dönüm noktasıdır ve modern bilimsel yöntemin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Onun bilimsel yaklaşımı, empirizmin ve pozitivistin temel ilkelerini şekillendirmiş; empirik gözlemler ve deneyler yoluyla elde edilen bilgiye olan vurgu, bilimsel düşüncenin temellerini yeniden tanımlanmasını sağlamıştır. Galileo, bilimsel bilginin doğrudan gözlem ve deneyle doğrulanması gerektiğini savunarak, pozitivist düşüncenin gelişimine öncülük etti (Şimşek 1997: 98). İlerleyen süreçte ortaya çıkan feodal düzen ile topluma düzen getirmek için toplum kuralları oluşturulmaya çalışılmıştır. Rönesans sayesinde ortaya çıkan coğrafi keşifler, matbaanın icadı, ansiklopedi hazırlama gibi faaliyetler toplumların gelişiminde çok önemli rol oynamıştır (Conner, 2012: 49). 17. yüzyılda Descartes, Newton, Hobbes, Spinoza ve Leibniz gibi düşünürler bu dönemde ortaya attıkları düşünce akımları ile ön plana çıkmıştır. Örneğin Descartes'ın matematik kanunları ile işletilen makine tarzındaki tabiat anlayışı, 17. yüzyıl için en önemli kabullerden biridir ve pozitivistin içinde temel olmuştur. Isaac Newton'un düşünceleri ve bilimsel yöntemi, pozitivistin temel ilkelerinin şekillenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Newton'un matematiksel yasaları, deneysel doğrulama yöntemleri, deterministik dünya görüşü ve doğa ile metafizik arasındaki ayrımı, pozitivist düşüncenin temel taşlarını oluşturmuştur. Bu nedenle, Newton'un çalışmaları, modern bilimsel yöntemin ve pozitivistin gelişiminde kritik bir etkiye sahip olmuştur (Dikeçligil, 1993: 47). Spinoza'nın düşünceleri, pozitivistin bazı temel ilkelerini destekleyen unsurlar barındırır. Onun doğa ve Tanrı'nın birliği, deterministik dünya görüşü, akıl ve bilgi anlayışı, metafizik ve bilim ayrımı ve etik anlayışı, pozitivist düşüncenin gelişimine dolaylı olarak katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, Spinoza'nın felsefesi, modern bilimsel düşüncenin ve pozitivistin temellerine önemli bir zemin hazırlamıştır. Gottfried Wilhelm Leibniz'in düşünceleri, pozitivistin bazı temel ilkelerini dolaylı olarak etkilemiştir. Onun rasyonalist epistemolojisi, deterministik dünya görüşü, bilimsel yöntem ve matematiğe olan katkıları, metafizik anlayışı ve iyimserliği, pozitivist düşüncenin gelişimine çeşitli açılardan katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, Leibniz'in felsefesi, modern bilimsel düşüncenin ve pozitivistin temellerine önemli bir zemin hazırlamıştır.

18. yüzyıl Orta Çağ'ın kapandığı ve bilimin öne çıktığı yüzyıl olmuştur. Kant'a göre bu yüzyıl "insanın kendi

suçu ile düşmüş olduğu Orta Çağ karanlığından kendi aklı ile kurtulması" dır (Gökberk, 1990: 326). Bu yüzyılda deney ve gözlemle elde edilen bilim teknolojiye uyarlanmıştır. Bu dönemde insan, tüm olayları sorgulamaya başlar. Düşünmenin ortaya çıkışı, yeni akımların ortaya çıkmasını sağlar.

Fransız Devrimi ile Avrupa'da özgürlük, demokrasi, eşitlik gibi düşünceler ortaya çıkmış ve bu düşüncelerin tüm Avrupa'yı etkisi altına alması ile birlikte toplumlarda da siyasi karışıklıklar görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde aydınlar, toplumların yaşadıkları kaos ortamını gidermek için çözümler aramışlardır (Alp, 2017, s. 423). Auguste Comte ki o dönemin en önemli isimlerinden birisi olarak karışıklık içerisinde yönünü kaybetmiş olan Fransız toplumunun sorunlarını çözüme arayışında olmuştur. (Sönmez, 2010: 161).

1789'da gerçekleşen Fransız Devrimi'nin etkisiyle o döneme kadar Batı toplumlarının yaşadığı kaos ve düzensizlik sonrası, sağlam bir toplum düzeninin inşasına başlanmıştır. Daha sonra gerçekleşen Endüstri Devrimi ile başta ekonomik yapı olmak üzere toplumların düşünce sistemleri, eğitim gibi özelliklerinde değişimler görülmüştür (Swingewood, 2014: 256). Bu dönemde makineleşmeye bağlı olarak sanayileşme hız kazanmış olup üretim ve verimlilik kavramları ön plana çıkmıştır (Chance, 2013: 10).

19. yüzyılda Fransa, düşünce bakımından çok hareketlidir. Pozitif ilimlerin sürekli gelişmesi, orta ve burjuva sınıfının dini inanç bakımından zayıflamasının sonucu olarak 'pozitivizm'in doğuşudur. 19. yüzyılın en temel özelliklerinden birisi de bilimle teknolojinin yakınlaşmış olmasıdır. (Tekel, 1999: 361). Aydınlanma dönemi, akıl çağı olarak da bilinir, Batılı düşünce sistemine göre sanattan bilime birçok alanda bilginin kaynağının, insan aklı olduğu esasına dayanmaktadır (Bakırcıoğlu, 2012: 67). Aydınlanma döneminde Martin Luther, Bacon, Decartes, Galile, Newton, Wesley, Voltaire, Rousseau, Locke, Hume, Kant ve Adam Smith gibi isimler döneme en önemli katkı sağlayan düşünür ve bilim adamlarıdır (Yıldırım & Şimşek, 2016: 336). Aydınlanma felsefesi pozitivist düşüncenin temellerini oluşturmuştur. Bu anlamda pozitivism, aydınlanma felsefesinin neticesinde çıkmış ve aydınlanma düşüncesi boyutunda akılcı bir toplum yapısının kurulması anlayışını sağlamıştır (Kızılçelik, 2013: 47).

Aydınlanma düşüncesi neticesinde toplumun dayandığı temel şey endüstri olmuş, nüfus çok büyük oranda fabrika ve endüstri tesislerinin fazla olduğu büyük şehirlerde yaşamaya başlamış ve modern toplum sanayi toplumu ortaya çıkmıştır. (Giddens & Sutton, 2017: 121). Daha sonraki dönemde, teknolojinin gelişmesi ve buna bağlı olarak bilişim sistemlerinin gelişmesi neticesinde, sanayi (endüstri) adlandırılan bilgi toplumuna geçiş gerçekleşmiştir (Özden, 2013: 60). Bilgi toplumu kavramının esasında, en önemli olan şey bilginin kullanılmasıdır (Bakırcıoğlu, 2012: 68). Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişle beraber, buharlı makinenin yerini bilgisayar ve bilişim teknolojileri; fiziksel emeğin yerini, zihinsel emek; maddi üretim gücünün yerini de bilgi üretim gücü almıştır (Özden, 2013: 64). Modern toplumların ortaya çıkması sürecinde toplumlarda büyük çaplı değişim ve dönüşümler meydana gelmiş, bu değişim ve gelişim toplumlarda kaos ve düzensizliğe neden olmuştur. 19. yüzyılın düşünürleri, bu dönemde bozulan toplum düzeninin tekrar tesis edilmesi için çalışmışlar toplumların neden ve nasıl değiştiği sorularının cevaplarını aramışlardır (Giddens & Sutton, 2017: 123). Böylece sosyoloji anlamındaki ilk çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde doğa bilimlerinde çok önemli gelişmeler olmuş, doğa bilimleri bilimsel yöntemler kullanarak doğanın kanunlarını ortaya koymaya başlamıştır. Doğa bilimlerinde yaşanan bu gelişmeler toplumu ilgilendiren soruların yanıtlarının da cevaplanabileceği fikrini ortaya çıkarmıştır. Böylece toplumların değişmesinde ve gelişmesinde çok öneme sahip pozitivism ortaya çıkmıştır. Pozitivizmi sistemleştiren Comte, toplumların bilim temel alınarak araştırılabileceğini iddia eden ilk kişidir (Ballıkaya, 2015: 87; Tozlu, 2015: 32).

3. Pozitivizmin Türkiye'deki Gelişimi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri

Comte, pozitivism öğretisini tüm dünya ülkelerine yaymak istemiş. Bu amacına ulaşabilmek için 1848'de Pozitivist Cemiyet'i kurmuştur. Pozitivist Cemiyetin amacı tüm dünya ülkelerinde pozitivismi tanıtmak ve yaymak olmuştur. (Kabakçı, 2014: 30). Bunun için bazı ülkelerin devlet adamlarına mektuplar göndermiştir. Mektup gönderilen devlet adamlarından birisi de Osmanlı sadrazamı Mustafa Reşit Paşa'dır. Comte Mustafa Reşit Paşa'ya yazdığı mektupta pozitivismin Müslümanlar tarafından benimsemesinin daha kolay olduğunu vurgulamış, böylece pozitivism öğretisi Osmanlı Devleti içinde kendini göstermiştir. O dönemin aydınlarının Batı'dan aldığı modern anlamdaki ilk düşünce sistemi pozitivism olmuştur. (Söğütlü, 2001: 3).

Osmanlı Devleti, aklın ve bilimin gelişmesi ile başlayan Sanayi Devrimine sonucunda ortaya çıkan yenedünya sistemine kendini adapte edemediği için Batılı ülkelerden geri kalmıştır. Osmanlı Devleti 18. yüzyıla kadar bilimsel bilgiye değil de soyut kavramlara önem vermiştir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan geri kalmasının sebebi de bu olmuştur (Işın, 1985: 353; Aybars, 2006: 42). Dönemin aydınları, sanayii alanındaki geri kalmışlıktan

Batı ile iş birliği yaparak kurtulacaklarına inanmışlardır. Bu anlamda o döneme kadar kapalı sistemi benimseyen Osmanlı Devleti'ni Batı ile iş birliğine giderek modernleşme çağının gereklerini yerine getirmeye çalışmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti modernleşme çağının gereklerini yerine getirerek içinde bulunduğu ekonomik bunalımdan çıkmayı hedeflemiştir. Aydınlar, Osmanlı Devleti'nin geleneksel çerçeve içinde bulunması sebebiyle bu çerçevede modernleşmenin zor olacağını düşünerek tutumlarını pozitivism çerçevesi içinde oluşturmaya çalışmışlardır (Ertürk, 2005: 3-4).

Pozitivism Osmanlı aydınlarına modernleşmeyi, modernleşmenin özelliklerini ve amaçlarını anlatarak toplum için yarar sağlamıştır. Aydın ve düşünürlerin pozitivismi benimsemesinin bir başka nedeni ise Pozitivizmin bilimsel olmayan, dogmatik bilgi yerine pozitif bilgiyi koyarken var olan düzeni yıkmak yerine kurulu düzen içinde ilerlemeyi benimsemesi olmuştur (Karaca, 2015: 124). Modernleşme için Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan şey için bilimdir. Batıda bilim olarak temel alınan düşünce sistemi ise pozitivism öğretisidir. Osmanlı'nın da o dönem için temel alabileceği, izleyebileceği tek kurtuluşu pozitivism olmuştur. Pozitivism düşüncesi ile Osmanlı Batı gibi modernleşecek, Batı ile yarışabilecek seviyeye gelecek ve böylece Osmanlı o dönem içinde olduğu sıkıntılı durumdan kurtulacaktır (Korkmaz, 2012: 81).

Pozitivizmin, aydınlar üzerinde çok olumlu etkileri olmuştur. Jön Türkler de pozitivismin devlet içinde sistemli hale gelmesini sağlamıştır (Korkmaz, 2012: 81). Jön Türkler Batı'nın gücünün toplum ve siyasi olaylara pozitif bilim çerçevesinde yaklaşmalarından geldiğine inanmaktaydılar. Jön Türklere göre Türk toplumu da dogmalardan uzak pozitif bilim yolunda ilerlemeli, toplum pozitivism öğretisi temelli bilime dayanan metotlarla yeniden inşa edilmelidir (Balkız, 2015: 131). Jön Türklere göre Osmanlı Devleti, o dönem içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan pozitivismi öğretisini esas alarak çıkabilirdi.

Eğitim sisteminde pozitivismden etkilenecek yapılan ilk yenilik 1773'te kurulan İmparatorluk Deniz Mühendishanesi olmuştur. Onu izleyen yıllarda 1792'de Kumbarahane ve 1795'te İstanbul'da topçu ve istihkam subayı yetiştirmek için askeri okulun açılması pozitivismden etkilenecek yapılan yeniliklerdendir. II. Mahmut döneminde ise 1826'da Tıbbiye'nin, 1834'te Harbiye'nin açılması ve yurtdışındaki gelişmeleri takip etmek için İngiltere'ye öğrenci gönderilmesi pozitivismden etkilenecek yapılan diğer çalışmalar olmuştur. Yapılan bu yenilikler eğitim sisteminin bilimsel temellere dayandırılmak için yapılmıştır. 1839'da o dönemde tıp eğitimi alan öğrencilerin kadavra kullanılarak anatomi dersleri verilmesi Türk eğitim hayatı için çok önemli bir gelişme Pozitivism açısından önemli aşama olmuştur. (Korlaeçi, 2018: 139-141).

Jön Türkler pozitif bilim doğrultusunda hareket edilirse devletin kurtulacağını düşünmüş ancak gerek felsefi alt yapının olmaması gerekse ülkenin bulunduğu sosyo-ekonomik yetersiz durumundan dolayı başarıya ulaşamamıştır. Osmanlı döneminde Pozitivizmin eğitim sistemine etkisi sınırlı olmuştur. Pozitivizmin etkisi ilk etapta askeri alanda, edebiyat alanında, ders kitaplarının hazırlanmasında olmuştur. Pozitivizmin etkisi birçok alanda sınırlı kalmıştır ama bu dönemde esas alınan aydınlanma düşüncesi gelecek kuşaklara ışık tutmuştur. Pozitivizm aynı zamanda yakında kurulacak Cumhuriyetin düşünsel temellerinin atılmasına çok etkili olmuştur. Pozitivizm Osmanlı'nın son zamanlarında devleti yıkılmaktan kurtarmak için uygulamaya konulmaya çalışılmış, Türkiye Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ise devleti şekillendirmek için kullanılmıştır. (Kongar, 1981: 744).

Pozitivizm Türkiye Cumhuriyet kurulduktan sonrada uygulanırken geçmişte Osmanlı Devleti zamanında uygulamaya konarken izlediği yol izlenmemiştir. Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra bırakılan askeri, siyasi ve sosyal sorunlar giderilmeye çalışılmıştır. Meydana getirilecek yeni kurumlar sayesinde çağdaş anlayışa sahip bireyler yetiştirmek istenmiştir. Yeni anlayışa sahip bireyler yetiştirebilmek için birçok alanda reform yapılmaya çalışılmıştır. Yapılacak bu reformlar sayesinde her alanda kalkınma sağlamak hedeflenmiştir. Hedeflenen siyasal devrimin başarılabilmesi için sosyal ve ekonomik alanda yapılan devrimlerin de başarılması şarttı. Ancak bu şekilde Türkiye Cumhuriyeti uygar medeniyet seviyesine ulaşacaktır (Tandoğan, 2018: 129).

Cumhuriyet ilan edildiği dönemde halkın okuma yazma oranı yok denecek kadar az, eğitim kalitesi çok düşüktü. Öğretmenler yeterli eğitimi alamadan yetişmişler. Yeterli eğitimleri alamadan yetişen öğretmenler bilimsel metotları öğrenememişler ve okullarda okutulan öğretim programları günün koşullarına uygun değildi. Okullardaki eğitim sadece genel kültür derslerini içeren eğitimidir. Öğrencilere uygulama ve pratiğe yönelik, herhangi bir ders verilmemekteydi (Karagözoğlu, 1985: 195).

Temel amacı, muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak olan Mustafa Kemal, hedeflenen seviyeye geleneksel düşünce yöntemleri ile ulaşamayacağını farkındadır. Bu gerçeğin farkında olan Mustafa Kemal metafizik düşünce sistemlerinden uzak durmuş, bilimi esas alan düşünce sistemi olan pozitivismi benimsemiştir. Bunun için eğitim felsefesinin esasları Batını uygulamaların doğrultusunda hazırlanmıştır. Eğitim felsefesi Batı

uygulamaları esas alınarak yapılmıştır ancak Türklük anlayışına aykırı hiçbir değere yer verilmemiştir. Yeni yapılan eğitim felsefesinin esas aldığı değerler demokrasi, insan hakları ve barış olmuştur. Eğitim sistemi akıl ve bilimin üstünlüğüne dayanmıştır. Böylece Türk devrimlerinin temelinde pozitivism oturtulmuştur (Elçi, 2020: 2)

Pozitivism akımının tesiriyle bilim ve teknoloji doğrultusunda gelişen eğitim, bireyin yeteneklerinin topluma yapacağı en fazla katkı ve sağlayacağı maksimum fayda olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Eğitimin kişilere kazandırdığı beceriler devlet tarafından etkin olarak kullanılma yoluna gidilmiştir. Türkiye’de ulus devletin kurulması ile pozitivism; eğitimin çağdaş ve akılcı yapılması için merkezden yönetilmesi konusunda etkili olmuştur. Eğitimin merkezden yönetilmesi eğitim programları ve öğretim uygulamalarının başarılı olmasını sağlamıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra uygulanan eğitim sisteminin ana teması, gelecek kuşaklara Cumhuriyet rejimini öğretmek ve benimsetmektir. Okullarda uygulanacak müfredat milli birlik ve beraberliği pekiştirecek nitelikte hazırlanmış olup, aydın, düşünen, eleştiren, tartışan, vatanını seven öğrenciler yetiştirmek amaçlanmıştır (Aksoy & Arslantaş, 2010: 31-39).

Ulus devlet sisteminin en önemli niteliği ulus genelinde merkezi bir eğitim sisteminin uygulanmaya geçirilmesidir. Bu sebeple modernleşme ile tek tip eğitim sisteminin uygulanabilmesi için ilköğretimler düzenlenmiştir. Müslüman ve Müslüman olmayan öğrencilerin okuyacağı derslerin aynı olması sağlanmıştır (Hülür & Akça, 2005: 337). Böylece toplum içerisindeki farklılıklar giderilerek toplum, ülke çıkarları etrafında birleşilecektir. Pozitivism, Cumhuriyet’in temel ideolojisi olmuş Pozitivism sayesinde batıl inançlara karşı çıkmıştır. Güçlü bir merkezi devlet yapısının devamı için pozitivismin öngördüğü düzen içerisinde ilerlenmiştir. Pozitivist düşünce temelli yeni eğitim sistemi ve okullar sayesinde, sanayileşmenin ve bu sayede ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi, böylece çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma hedefi gerçekleşmiş olacaktır (Yılmaz, 1997: 163-164).

Sonuç

Batı’nın kendi tarihindeki değişim, gelişim, yeniden doğuş ve yeni bir dünya oluşturma hevesi eğitim sisteminin amaçlarını da değiştirmiştir. Aydınlanma Hareketi ile dogmatik düşünce sistemi terkedilmiş, düşünce sistemi metafizik anlayıştan kurtularak rasyonel temellere oturtulmuştur. Metafiziğin ve dini inançların art niyetli insanlar tarafından kendi çıkarları için kullanıldığı toplum tarafından anlaşılmıştır. Bu süreçten bilimi temel alan pozitivism sıyrılıp çıkmıştır.

Pozitivist anlayış her alan gibi eğitimi de etkilemiş, pozitivism sayesinde eğitim alanında çok önemli gelişmeler olmuştur. Pozitivistler, bu süreçte bilimsel eğitimi ön plana çıkarmış ve savunmuş, modern okulların, deneye dayalı derslerin ve uygulama esaslı müfredatlarına öğrenciler için çok daha faydalı olduğunu ortaya koymuşlardır. Baskıya dayalı, dar kalıplar içindeki eğitimin ezberden öteye geçmeyeceğini savunmuşlardır. Bu amaçla başta tıp olmak üzere birçok alanda laboratuvar deneylerinin yapıldığı modern üniversiteler kurulmuştur. Pozitivismin gelişimi biyoloji, fizik gibi fen bilimlerini etkilediği gibi sosyal bilimlerde sosyoloji, psikoloji, iletişim bilimi gibi alanları direkt ya da dolaylı olarak etkilenmiştir.

Pozitivist düşünceye göre eğitim sisteminin ana hedefi, bireyleri bilimsel bilgiyi esas alan, teolojik ve metafiziksel dogmaları kabul etmeyen kişiler olarak yetiştirmektir. Pozitivist felsefe; baskıcı, despot, uygulamalar karşısında rasyonel ilkelere dayalı eğitimi esas alır. Pozitivist felsefe eğitim sisteminin bireyin olaylara bakış açısının bilimsel olmasını sağlayacak şekilde düzenlenmeli ve ona göre programlar uygulanmalıdır.

Ölçme ve değerlendirme pozitivist felsefeye göre, nesnel ölçümlere dayandırılmalıdır. Ölçüm araçlarının geçerliliği ve güvenilirliği sabit olmalıdır. Sorular bilimsel düşünme süreçlerini değerlendirebilir özellikte olmalıdır. Ölçme ve değerlendirme bilginin bireyin belleğinde hem kalıcı olup olmadığının hem de birey üzerinde davranış değişikliklerini sağlayıp sağlamadığını belirlemeye yönelik olmalıdır. Pozitivismde göre okullar tek elden merkezi otorite tarafından yönetilmelidir. Eğitim, okul ve sınıf yönetiminde ast-üst, öğretmen-öğrenci ilişkilerinde objektif bir yaklaşımın olması esastır. Pozitivist düşüncenin eğitim sistemine etkileri hem uygulanan eğitim programı hem de eğitim yönetimi alanında olmuştur. Eğitim alanının bilimsel olarak gelişmesi, araştırma ve geliştirme çabalarının eğitim alanına uygulanması program boyutlu katkılardır.

Pozitivismin ortaya çıktığı dönemde Avrupa akli ve bilimi temel alarak gelişme gösterdiği tarihsel dönemde iken Osmanlı imparatorluğu o dönemde çöküş içerisinde ve bu çöküşü yenilenme düşüncesi ile durdurma çabası içerisindeydi. Reformlar Avrupai tarzda gerçekleştirilmeye çalışılmış ve pozitivism anlayışı Osmanlı aydınları tarafından kısa sürede kabul edilmiştir.

Pozitivism; kurulu düzeni yıkmak yerine düzen içinde ilerlemeyi amaç edinmiştir. Bu durum devletin bekası için mücadele veren aydınlar için dikkat çekici olmuştur. Batılı devletlerin üstün olmasını sağlayan şartlar Osmanlıda

da oluşturulduğu zaman Osmanlı da gelecekte Batılı ülkeler gibi gelişme gösterebilecekti. Pozitivizmin Aydınlar tarafından ön plana çıkarılmış olmasının en önemli nedeni bilimi ve akli esas almasıdır. Pozitivizm yapılmış olan kötülük üzerinde durmaz onun yerine yapılacak olan iyiliğe odaklanır, Pozitivizm Doğu ve Batı arasında inanç merkezli farklılığı ortadan kaldırmaya çalışır. Bu özelliklerinden dolayı aydınlar tarafından kabul görmüştür. Pozitivizm Osmanlı'ya Tanzimat döneminde açılan eğitim kurumları sayesinde girmiştir.

Osmanlı'da hâkim ideoloji İslam'dır. İslam dini için ilim çok önemlidir. Osmanlı Devleti'nde eğitim sisteminin bir parçası olan medreseler, skolastik düşüncenin etkisi altında kalmış ve bilimsel çalışmaları takip edememiştir. Medreselerdeki eğitim sistemi ilmi gelişmeleri takip edemediği için çağın gerisinde kalmıştır. Medreselerde verilen eğitimin gelişmelerden uzak oluşu ve Osmanlı Devleti içerisinde gelenekçi kesim, gelişmelerin çok fazla takip edilmediği kapalı yapı içinde kalmıştı. 19. yüzyılda bu kapalı yapının tartışılabilmesi ve değiştirilebilmesi için modern bakış açısına sahip olunması gerekmiştir. Bunun için Osmanlı'da kuruluşundan bu yana gelen İslami fikirlerin yanı sıra Avrupalı tarzda fikirler de ülkede etkisini göstermeye başlamıştır. Bu durum ikili bir ilim ortaya koymuştur. İslam kültüründen gelen dini ilim anlayışı ile pozitif bilimi temel alan bilim anlayışı ülkede görülmeye başlanmıştır.

İslam ve pozitivist ilkeler aydınlar tarafından ilk etapta birleştirilmeye çalışılmıştır. Daha sonra aydınlar İslami ilkelerden ziyade pozitivist ilkeleri ön plana çıkararak benimsemişlerdir (Kongar, 1981, s. 48-49). Osmanlı devletinde ana tema her zaman din olmuştur. Din toplumda geleneklerin ve kültürün ortaya çıkmasında çok önemli olmuştur. Dinin toplum üzerindeki bu önemli özelliğinden dolayı laiklik kavramına ilk etapta siyasi bir mana yüklenmiş, ilerleyen süreçte ise kültürel bir anlam yüklenmiştir. Bu anlayış doğrultusunda batılı ülkelerin seviyesine ulaşmak için kültür-medeniyet ayrımı üzerinden gidilmiş, kültür korunmak suretiyle, batının yakalamış olduğu medeniyet seviyesine ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu anlayış çerçevesinde kültür kavramı içinde bulunan ulusa has olarak kullanılırken medeniyet kavramı tüm insanlığın gelişimi ve ilerlemesi manasında ifade edilmiştir. Süreç içerisinde aydınlar Avrupa'nın sadece maddi başarılarını ithal ederek ilerlemenin mümkün olamayacağını anlamış ve Batılı anlayışın temelini teşkil eden özelliklerin bilinmesi için mücadele vermişlerdir. Batının esasını oluşturan temel özellikleri ise; bireyin din ve devlet baskısından kurtarılması, aklın ve bilimin gelenekler karşısında ön planda tutulması, kişi haklarının üstünlüğü ve cahillik karşısında modern bilimlerin üstün olması gerektiği şeklinde özetlenebilir.

Sonuç itibarıyla aydınlar, pozitivizm öğretisinin felsefi boyutuyla değil, pragmatik yani faydacı yaklaşım boyutu ile ilgilenmişlerdir. Çünkü bu dönemde hem aydınların felsefi tartışmalar yapabilecek yeterli alt yapıları yoktu hem de Osmanlı'nın bulunduğu durum itibarıyla onlara ayıracak vakit yoktu. Bu sebeplerden ötürü dönemin aydınları pozitivizmin bilim temelli olan özelliklerini ilke edinmişlerdir. Batılı toplumların ilerlemesini sağlayan kurumların, Osmanlı'da da kurulmasıyla Batılı ülkelerin ulaştığı gelişmişlik düzeyinin yakalanabileceğini inanan Osmanlı aydınlarının, konulara sadece pragmatik yaklaştıkları, için pozitivizm başarısız olmuş, Osmanlı'nın kötü gidişatı durdurulamamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu her ne kadar modernleşme sürecinde başarılı olamamışsa da Osmanlı aydınlarının o dönemde yapmış oldukları çalışmalar ve pozitivist felsefeyi benimsemeleri Cumhuriyet kurulduktan sonra modernleşme sağlamıştır. Osmanlı'da İttihat ve Terakki Partisinin yönetime geçmesi sonrası uygulamaya konan pozitivizm, merkezden yönetim anlayışını benimsediği için, Cumhuriyet kurulduktan sonraki yönetim de merkezden yönetimi uygulanmıştır. Bunun için gerçek anlamda modernleşme Cumhuriyet Dönemi ile birlikte başlamıştır.

Osmanlı döneminde modernleşme hareketi üst ve orta sınıf ile sınırlı kalmış, daha aşağıya inememiştir. Cumhuriyet döneminde ise modernleşme hareketi seçkin zümre aracılığıyla daha alt sınıfa yayılmaya çalışılmıştır. Pozitivizmin etkisi eğitimde ve dönemin aydınlarının olaylara bakış açısına yansımıştır. Olayları akılcı ve nesnel olarak değerlendirebilen, bilimin ışığında yürüyen devlet yönetebilecek, eğitilmiş ve donanımlı kişilerin yetiştirilebilmesi pozitivizmin sağlayacağı faydalar olarak değerlendirilmiştir.

Cumhuriyet Döneminde eğitim alanında gerçekleştirilen yeniliklerin "çağdaş uygarlık düzeyine erişmek" mantığı ile ortaya konulması eğitim sisteminin hem pozitivist felsefe esas alınarak yapılacağını hem de eğitimin toplumun olumlu şekilde dönüşümünde kullanılacağını göstergesi olmuştur. Yeni dönemde uygulanmaya çalışılan eğitim düzeni Cumhuriyet ilkeleriyle uyumlu olacak şekilde düzenlenmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet rejimi eğitimin ülkeyi ekonomik yönden geliştirebilecek anlayışı sağlayacak ideolojilere yön vermiştir. Pozitivist düşünce anlayışına dayanan yeni eğitim sistemi ile sanayileşmeyi ve bu sayede ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi hedeflenmiştir.

Cumhuriyet yönetimi geliştirilen ve uygulamaya geçirilen pozitivist eğitim sistemi ve eğitim kurumları ile sanayileşmeyi, ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek istemiştir. Bilimin esas alınarak, millî, merkezi, çağdaş bir eğitim sisteminin oluşturulması planlanmıştır. Bunu sağlayabilmek için ulusal devlet ve onun amaçlarını gerçekleştirebilecek bir düşünce sisteminin kabul edilmesine ihtiyaç olup toplumun eğitilmesi, dinin devlet kontrolü altına alınması ve kültürel dönüşümün gerçekleşmesi gerekmiştir.

Cumhuriyet kurulduktan sonra gerçekleştirilen harf ve dil devrimi ile modernleşme anlamında çok önemli bir başarı elde edilmiştir. Ülke genelinde açılan Millet Mektepleri sayesinde eğitimin tüm vatandaşlara ulaştırılması hedeflenmiştir. Bu süreçte yapılan üniversite reformu ile eğitimin oturtulacağı çağdaş ve demokratik zemin belirlenmiştir. Laik düşünce sisteminin uluslararası dünya görüşünü ülke içinde de hâkim duruma getirebilmek tüm alanlarda yapılan değişim, gelişim çalışmaları ve yapılan mücadeleler devrimin parçalarını oluşturmuştur.

Atatürk bilime verdiği önem nedeniyle pozitivistlikten etkilenmiştir. Atatürk gelişim ve kalkınmanın bilim sayesinde yakalanabileceğine inanmaktaydı bunun için eğitime çok önem verirdi. Atatürk ülkenin sorunlarına çağdaş ve modern bakış açısıyla yaklaşabilecek, bilimi esas alarak karşılaştığı sorunları çözecek eğitilmiş bireylere ihtiyaç duyuyordu. Hiçbir sınıf, ırk ya da cinsiyet ayrım gözetmeden tüm ülkeyi kapsayacak şekilde, modern bir temel eğitim verilmesi şarttı. Bu durum sağlanabildiği takdirde ancak bu çağda ayakta kalınabilirdi. Atatürk "Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir" söylemiyle Cumhuriyetin pozitivist yönünü dile getirmiştir.

Pozitivizm düşüncesi sadece Cumhuriyetin kuruluş döneminde etkili olmamış, günümüzün dünya görüşünü, toplumsal ve bireysel kültürel bakış açısını da etkilemiştir. Bu bağlamda günümüzün eğitiminde, kültüründe, biliminde, sanatında, teknolojik başarılarında, özetle düşünce biçiminde pozitivist düşünce sisteminin etkileri fazlasıyla görülmektedir.

Kaynaklar

- Aksoy, N., Arslantaş A. (2010). Ulus, Ulusçuluk ve Ulus-Devlet. TÛBAR, XXVIII, 31-39.
- Alp, A. (2017). Sosyal Bilimlerde Değer Yargısı Üzerine Tartışmalar. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5(43), 423-437.
- Altınkaş, E. (2011). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları, 14, 114-132.
- Arslan, A. (2002). Felsefeye Giriş. Ankara: Vadi Yayınları.
- Arslan, H. (1992). Epistemik cemaat. İstanbul: Paradigma Yayınevi.
- Aybars, E. (2006). Atatürkçülük ve Modernleşme. İzmir: Zeus Yay.
- Aydoğan, İ. (2018). Örgüt ve Yönetim Kuramları. (ed.) N. Can. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi içinde (s. 2-31). Ankara: Pegem Akademi.
- Aytaç, G. (2003). Genel Edebiyat Bilimi. İstanbul: Say Yay.
- Bakırcıoğlu, R. (2012). Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Balay, R. (2004). Küreselleşme, Bilgi Toplumu ve Eğitim. Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 37(2), 61-82.
- Balkız, B. (2015). Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji. Mediterranean Journal of Humanities, 2, 123-149.
- Ballıkaya, C. (2015). Pozitivizm: Tarihsel Sürec İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 33, 87-106.
- Basgil, A. F. (1983). Din ve Laiklik. İstanbul: Yağmur Yay.
- Berkes, N. (2016). Türkiye'de Çağdaşlaşma İstanbul: Yapı Kredi.
- Capra, F. (1992). Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası. (çev) Mustafa Armağan. İstanbul: İnsan Yay.
- Cevizci A. (2003). Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yay.
- Cevizci, A. (2010). Eğitim sözlüğü. İstanbul: Say Yayıncılık.
- Chance, P. L. (2013). Introduction to educational leadership and organizational behavior: Theory into practice (2 ed.). New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Conner, C. D. (2012). Halkın Bilim Tarihi: Madenciler, Ebeler ve "Basit Tamirciler". (çev) Z. Ç. Kanburoğlu). Ankara: Semih Ofset Matbaacılık.
- Cornforth, M. (2006). Pozitivizme ve Pragmatizme Karşı Felsefeyi Savunmak. (çev). Tonguç Ok. İstanbul: Evrensel Basım Yay.
- Dikeçligil, F. B. (2017). Ontolojiyi hatırlamak: Sosyolojide Yöntem Sorunu. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Elçi, H. (2020) Pozitivizmin Türk Devrimine Etkileri. (Yüksek Lisans Tezi). Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ertürk, R. (2005). Pozitivizm Üzerine. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 11, 1-6.
- Fenni, İ. (1941). Lugatçe-i Felsefe. İstanbul: Matba-i Amire.
- Fırat, N. Ş. (2006). Pozitivist yaklaşımın eğitim yönetimi alanına yansımaları: Alana getirdiği katkı ve sınırlılıkları. Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 20, 40-51.
- Giddens, A. & Sutton, P. W. (2017). Sosyoloji. (çev) M. Şenol. İstanbul: Kırmızı Yay.
- Gökberk, M. (1990). Felsefe Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Grünberg, T. (2019). Felsefe ve Felsefi Mantık Yazıları. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Hançerlioğlu, O. (1978). Felsefe Ansiklopedisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Hülür, H. & Akça, G. (2005). İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü Ve Merkezileşmenin Dinamikleri. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 17, 311-341.
- Işın E. (1985). "Osmanlı Materyalizmi". Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (Cilt 2) 363-382, İstanbul: İletişim Yay.
- İnal, K. (2008) Eğitim ve İdeoloji, İstanbul: Kalkedon Yay.
- Kabakçı, E. (2014). Bir Yeniden Yorumlama Örneği: Ahmet Rıza'nın "pozitivizm'i, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 28, 27-58.
- Kabakçı, T. E. (2011). Pozitivizmin Türkiye'ye girişi ve Türk sosyolojisine etkisi. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 6 (11), 41-60.
- Kale, N. (2009). Felsefiyat. Ankara: Pegem Akademi Yay.
- Karaca, N. (2015). Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi Ankara: Anı Yay.
- Karagözoğlu, G. (1985). Atatürk'ün Eğitim Savaşı. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 4, 193-213.
- Kızılcılık, S. (1996). Pozitivizm ve eleştiricileri: Sosyolojinin pozitivist kimliği üzerine. İzmir: Saray Kitabevleri.
- Kızılcılık, S. (2013). Frankfurt Okulu. Ankara: Anı Yay.
- Kongar, E. (1981). Auguste Comte ve Mustafa Kemal Atatürk. Türk Dili Dergisi, 353, 744-752.
- Korkmaz, U. (2012). Pozitivizmin Türk Sosyolojisinin Kuruluş Sürecindeki Etkileri. (Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korlaelçi, M. (2002). Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi. Ankara: Kadim Yay.
- Mardin, Ş. (1996). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908. İstanbul: İletişim Yay.
- Merriam, S. B. (2013). Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber. (çev.) S. Turan. Ankara: Nobel Yay.
- Özden, Y. (2013). Eğitimde yeni değerler. Ankara: Pegem Akademi.
- Özkan, K. (2014). Türk Modernleşmesinin de Pozitivizmin Bilim Algısı. Belgi, 7, 923-951.
- Özlem, D. (2007). Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset, Türkiye'de Modernleşme ve Siyaset. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Modernleşme ve Batıcılık" içinde (s.452-464). İstanbul: İletişim Yay.
- Söğütlü, İ. (2001). Türk Modernleşmesinin Epistemolojik Arkaplanı. Dumlupınar Sosyal Bilimler Dergisi, 5, 1-9.
- Sönmez, V. (2010). Auguste Comte (1798-1857), Pozitivizm (Olguculuk). Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi, 3(3), 161-163.
- Swingewood, A. (2014). Sosyolojik düşüncenin kısa tarihi. (çev.) O. Akinhay, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Şimşek, H. (1997). 21. Yüzyılın Eşiğinde Paradigmalar Savaşı ve Kaostaki Türkiye. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Şimşek, U., Küçük, B., & Topkaya, Y. (2012). Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının ideolojik temelleri. Electronic Turkish Studies, 7(4), 2809-2823.
- Tandoğan, H. S. (2018). Osmanlı Modernleşmesinde Belirleyici Bir Anlayış Olarak Pozitivizm. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Tekel, S. (1999). Bilim Tarihine Giriş. Ankara: Nobel Yay.
- Toprakçı, E. (2005). Eğitimin bilimsel temelleri. Eğitim üzerine. (ed.) E. Toprakçı. Ankara: Ütopya Yay.
- Tozlu, N. (2015). Bilim ve hayat. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tunç, B. (2014). Eğitimin tarihsel gelişimi ve 21. yüzyılda eğitim biliminde yönelimler. (ed.) H. B. Memduhoğlu & K. Yılmaz. Eğitim bilimine giriş içinde (s. 173-196). Ankara: Pegem Akademi.
- Turan, S. (2010). John Dewey's report of 1924 and his recommendations on the Turkish educational system revisited. History of Education, 29 (6), 543-555.
- Ural, Ş. (2006). Pozitivist Felsefe. İstanbul: Say Yay.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yay.

Yılmaz, M. (1997). Sistemci Yaklaşımın Felsefe ve Eğitim Görüşleri Açısından Türk Eğitim Sisteminin Değerlendirilmesi. (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir-; Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/veya Yorum-; Literatür Taraması-; Yazıyı Yazan-; Eleştirel İnceleme- Tek Yazar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept -; Design-; Supervision-; Resources-; Data Collection and/or Processing-; Analysis and/or Interpretation-; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review-; Other-

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.



İbnü'l-Muvâkkî'in "ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebî 'Amr ve't-Tecvîd" Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme

A Study on İbnü'l-Muvâkkî's Work Named "ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebî 'Amr ven't-Tajweed"

Uzman

Abdullah İSLAM

Prof. Dr.

Lütfullah CEBECİ

Kayseri Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim
Dalı, Kayseri, Türkiye

E-mail: abdullahburul038@hotmail.com

Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam
Bilimleri Bölümü, Kayseri, Türkiye

E-mail: icebeci@kayseri.edu.tr



Geliş Tarihi/Received: 6.5.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 9.9.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Abdullah İSLAM

abdullahburul038@hotmail.com

Atrf /Cite this article:

İslam, A., & Cebeci, L. (2024). İbnü'l-Muvâkkî'in "ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebî 'Amr ve't-Tecvîd" Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme. *ETÜT Dergisi*, 9, 133-139.

Bu çalışma Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Lütfullah Cebeci danışmanlığında Abdullah İslam tarafından hazırlanan "Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Kırâatle İlgili Arapça Ve Osmanlıca Yazma Eserler" başlıklı yüksek lisans tezi verilerinden üretilmiş ve Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından, 25-26 Nisan 2024 tarihinde Erzurum'da düzenlenen I. Sosyal Bilimler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulan özeti tam metnidir.

Öz

İbnü'l-Muvâkkî'in yazdığı ed-Dürrü'n-Nadîd adlı eseri, "Yedi Kırâat" (kırâat-i seb'a) imamından biri olan Basralı Ebû 'Amr'ın eserine atfen yazılmıştır. Ebû 'Amr b. el-Ala' el-Basrî'nin (ö. 154/771) kırâati, İslam coğrafyasının doğusunda yedi asır boyunca okunmuş olması nedeniyle Kur'an'ın "Yedi Kırâat" yönteminden biridir. Bu yöntem, Kur'an'ı orijinal dilinde, doğru telaffuzla okumanın gelişimini vurgulamaktadır. Ebû 'Amr kırâati, özellikle Arap yarımadasının belirli bölgelerinde yaygın ve Kur'an okumanın özgün bir şeklini ortaya koymaktadır. Bu durum onun kırâat geleneğindeki önemli rolüne, yaygın olarak tanınması ve benimsenmesine, aynı zamanda çok sayıda kırâat âliminin, onun nüanslarını keşfetmeye yönelik eserler hazırlamasına ilham kaynağı olmuştur. Bu eserler arasında tecvidin hükümleri ve Ebû 'Amr'ın kırâat esaslarını birleştiren, meşhur kırâatçi İbnü'l-Muvâkkî'in hicrî 10. yüzyılda kaleme aldığı *ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebî 'Amr ve't-Tecvîd* adlı eseri bulunmaktadır. Bu çalışmada, öncelikle İbnü'l-Muvâkkî'in hayatı, ilmî faaliyeti ve telif ettiği eserler başta olmak üzere özellikle *ed-Dürrü'n-Nadîd* adlı eserinin, adı, müellifine isnat edilmesi, yazılma sebebi, içeriği ve müellifin metodunun tanıtılması amacı güdülmüştür. Konuyla ilgili eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırâat, Tecvîd, İbnü'l-Muvâkkî, ed-Dürrü'n-Nadîd, Ebu 'Amr el-Basrî

Abstract

Ibn al-Muwâqqî's al-Durr al-Nadîd was written in reference to the work of Abu 'Amr of Basra, one of the imams of the "Seven Qiraat" (qiraat al-sab'a). Abu 'Amr b. The recitation of al-Ala' al-Basrî (d. 154/771) is one of the "Seven Recitations" method of the Quran because it was recited for seven centuries in the east of the Islamic geography. This method emphasizes the development of reading the Quran in its original language with correct pronunciation. Abu 'Amr's recitation reveals a unique way of reading the Quran, which is widespread especially in certain regions of the Arabian Peninsula. This has inspired its important role in the recitation tradition, its widespread recognition and adoption, and also the preparation of works by many recitation scholars to explore its nuances. Among these works is the work titled *ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebî 'Amr ve't-Tecvîd*, written by the famous recitation artist İbnü'l-Muvâkkî in the 10th century Hijri, which combines the provisions of tajwid and the recitation principles of Ebû 'Amr. In this study, the aim is to introduce the life, scientific activities and works of İbnü'l-Muvâkkî, especially his work called *ed-Dürrü'n-Nadîd*, its name, attribution to its author, the reason for writing, its content and the author's method. Works related to the subject were used.

Keywords: Qiraat, Tajweed, İbnü'l-Muvâkkî, ed-Dürrü'n-Nadîd, Ebu 'Amr el-Basrî

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

İbnü'l-Muvâkkî'in kaleme aldığı *ed-Dürrü'n-Nadîd* adlı eseri, "Yedi Kırâat" (kırâat-i seb'a) imamından biri olan Basralı Ebû 'Amr'ın öne çıkan kırâati üzerine yazılmıştır (Dağ, 2011). İbnü'l-Muvâkkî'in yaşadığı asırda Ebu 'Amr'ın kırâati İslam coğrafyasının doğusunda itibar görmektedir. İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1430) ifadesine göre o devirde insanların Şam, Hicâz, Yemen ve Mısırda takip ettikleri kırâat, Ebû'Amr'ın kıraatidir (İbnü'l-Cezerî, 265). Hicrî 12. yüzyılın ortalarına kadar da onun kırâati devam etmiştir. Bu kırâat günümüze kadar Doğu Afrika'da hâlâ yaygındır. İbnü'l-Muvâkkî'in "*ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebî 'Amr ve't-Tecvîd*" Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme başlıklı bu çalışma, Kur'an okuma sanatı ve tecvid ilminin derinliklerine inerek, bu alana önemli katkılar sunmaktadır. Eser, Kur'an'ı doğru bir biçimde okumanın yöntemlerini, tecvid kurallarını ve bu kuralların pratik olarak öğrenilmesini içererek böylece Kur'an'ın doğru okunması için gerekli bilgi ve motivasyonu sağlamaktadır (Tetik, 2017, 179-197).

Çalışmanın önemi, Kur'an'ın okunması ve telaffuz edilmesiyle ilgili sağlam ve derinlemesine bilgiler içermesi ve bu bilgileri sistematik bir yaklaşımla ele almasıdır. Bu makalede, daha önceki çalışmalara dayanılarak tecvid ilmi ve özellikle Ebû 'Amr'ın okuma geleneğine vurgu yapılmış ve tecvid ilminin karmaşık konularını günümüz okuyucusuna daha anlaşılır bir dille sunulması amaçlanmıştır.

İbnü'l-Muvâkkî'in Hayatı ve Akademik Başarıları

İbnü'l-Muvâkkî Halep şehrinde doğmuştur (İbnü'l Hanbelî, 2,161). Babası Halep'in son Memlûk valisi Çerkes Hayır Bey'in (ö. 928/1522) sarayında imzacı (Muvâkkî) olarak çalıştığı için Muvâkkî 'in oğlu İbnü'l-Muvâkkî olarak bilinmiştir. Muvâkkî'in görevi, hâkim ve valiler tarafından verilen idari karar ve emirleri gerektiğinde başvurulmak üzere tutanaklara yazan kişidir (İbnü'l Hanbelî, 1/43). Bu görev modern çağda noterin işlevine karşılık gelmektedir. İbnü'l-Muvâkkî 'in ailesi Mısır kökenlidir. 1517'de Mısır'daki Memlûk devletinin yıkılmasının ardından Kâhire'ye yerleşmişlerdir. Biyografilerde İbnü'l-Muvâkkî'in doğum tarihi bilinmemekle beraber muhtemelen MS 15. Yüzyılın son on yılında doğmuştur. Çünkü onun İslâmî ilimlerle ilgili çalışmaları Kahire'ye yerleşmesinden sonra başlamıştır.

Mısır'da, aralarında Ebu's- Suûd el- Cârîhî (ö. 930 /1523), Muhammed b. Arrâk ed- Dimeşki (ö.933 / 1526), İbn Merzûk el-Yemenî (ö. ?), El Kâzî Zekeriyâ (ö. 926 / 1520), Şeyh Abdulhak es- Sinbâtî (ö.931/1524), Seyyid Şerif Muhammed b. Ahmed Kemâlüddîn (ö. ?) ve Ebu'l-Hasen el- Bekrî (ö. 952/1545) gibi birçok âlimden geleneksel (dini) ve rasyonel (beşerî) ilimler okumuştur (İbnü'l Hanbelî, 3, 66).

İbnü'l-Muvâkkî, fıkıh usûlü, tefsîr, kırâat, nahiv, belâgat ve tasavvuf ilimlerinde üstün bir kapasiteye sahiptir. Asrındaki âlimler onun fetva vermesine ve öğretmesine izin vermiştir. Kendisini uzun bir süre Kur'an-ı Kerîm'i öğretmeye ve okutmaya vakfetmiştir. Daha sonra ibadet için evine çekilip hâl ehli olmaya çalışmıştır (Kâtip Çelebi 1, 151-482-658). Çağdaşları onun ilmî doğruluğunu ve dürüst davranışını doğrulamışlardır. El-Ğazî (ö. 1061 / 1651), bu ifadeyi Şârâvî'den şöyle nakletmiştir: Çok yüksek bir ahlak sahibi olan Ebu'l Vefa'nın, hiç kimse hakkında kötü konuştuğunu duymadım, valilere ya da zenginlere sık sık gittiğini ya da herhangi bir makam için yarıştığını da görmedim (El-Ğazî, 3, 73).

İbnü'l-Muvâkkî'in Eserleri

İbnü'l-Muvâkkî'in farklı alanlarda birçok eserleri bulunmaktadır. Eserlerinin çoğunluğu kırâat ilmiyle ilgilidir. Başlıca eserleri şunlardır (İbnü'l Hanbelî, 3, 66):

1. *eş-Şem'atü'l-Mudiyeye fî Neşri Kırâati's-Seb 'ati'l-Merdiyeye.*
2. *Teshîlü'l-Fahs an Rivâyeti İmam Hafs.*
3. *Ed-Dürrü'n-Nesîr fî Kırâati İbnKesîr.*
4. *Fethü'l-Karîbi'l-Mücîbbi Beyâni Kırâati Hamza b. Habîb.*
5. *el-Kavlu'n-Nâfi' fî Kırâati Nâfi'.*
6. *el-Kavlu'l- 'Aliyyu fî Kırâati'l-Kisâî.*
7. *el-Fadlû'l-Ğâmir fî Kırâati İbn 'Âmir.*
8. *Tuhfetü'l-Mücevoidûn li Kelâmi Rabbi'l-'Alemîn.*
9. *ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebû 'Amr ve't-Tecvîd.*

Kırâat ilmi dışındaki eserleri:

1. *Şerhü Tashîhi'l-Minhâc libn-i Kâdî 'Aclûn.*

2. *et-Telvîhbime'ânî Esmâ'l-Lâhi'l-Hüsnâ'l-Vârideti fî 's-Sahîh.*
3. *el-Hikemü'd-Dünyet'üve'l-Menâzilü's-Siddîkiyye.*
4. *el-Fethu limuğlak-i hizbi'l-feth.*
5. *İlhâmü'l-Fettâhi bi hikmeti İnzâli'l-Ervâhin min 'Âlemihe'l-'Ulviyye ve bessî hâfi'l-Eşbâh.*

İbnül-Muvâkkî'in Vefatı

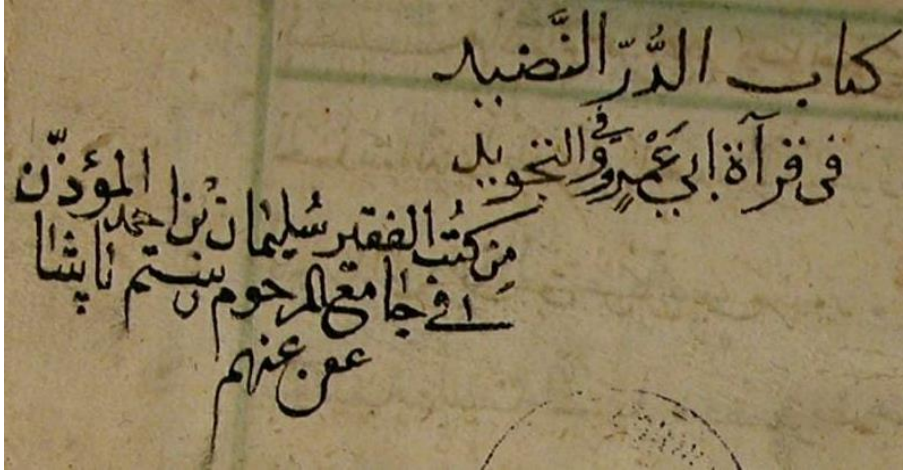
Biyografilerde İbnül-Muvâkkî'in vefat yılı belirtilmemiştir. *Dürrü'l-Habeb* kitabının yazarı olan ve o devirde yaşayan İbnü'l-Hanbeli (ö. 972 / 1564), kendisi hayatta iken vefat ettiği için onun vefatı hakkında hiçbir şey söylememiştir. El-Ğazî (ö. 1061 / 1651), İbnü'l-Muvâkkî tarafından (H. 973 – M. 1566) yılına tarihlenen bir yetki belgesi (icazet) bulduğunu belirtmiştir (El-Ğazî, 3, 67). Bundan dolayı vefatının bu tarihten sonra gerçekleştiğini anlamaktayız.

ed-Dürrü'n-Nadîd Adlı Eserin Tanıtımı

Eserin Adı ve Yazara Nisbeti

İbnü'l-Muvâkkî, kitabına *ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebî 'Amr ve't-Tecvîd* adını vermiştir. *Ed-Dürrü'n-Nadîd* deyimi, "Uyum içinde bir araya gelen düzenlenmiş inciler." demektir (İbn Menzûr, 3, 424). Kitabın adı el yazma nüshasının kapağında "*Kitabü'd-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebî 'Amr ve't-Tecvîd*" olarak yazılıdır. İbnü'l-Muvâkkî de giriş bölümünde eserin adını aynı şekilde zikretmiştir. Kitabın müellifine isnadı konusunda fihrist kitapları ona nisbet etmiş ve İbnü'l-Muvâkkî diğer kitaplarında da buna değinmiştir (Nasru'd-Din el-Asar, 1994, 92).

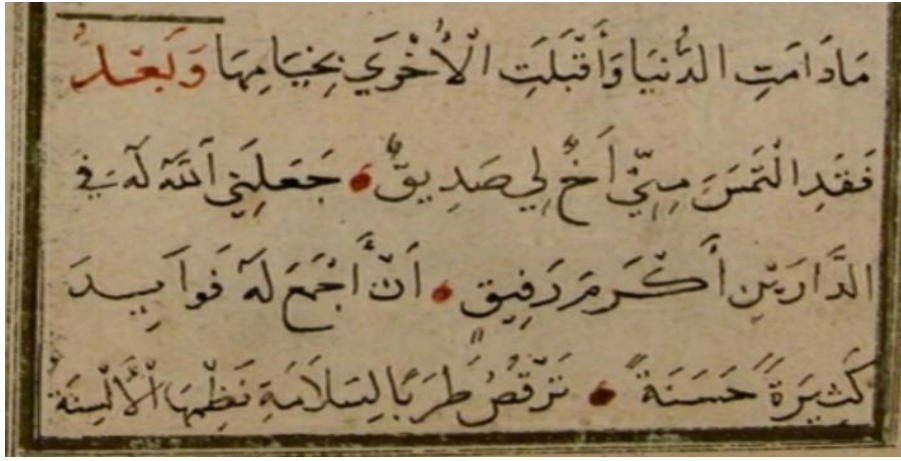
Eser, Konya Bölge Yazma Eserler Kurumu'nda Yusuf Ağa Kütüphanesine ait 42 Yu 7226 numarasıyla muhafaza edilmektedir. Nüsha 124 varaktan ve 245 sahifeden oluşmaktadır. Her levhada iki varak, her varakta 11 satır vardır. Nesih hattıyla yazılan eser deforme olmamış ve çok net okunmaktadır. Yazı rengi siyah, başlıklar kırmızı renkte olup, ferağ kaydında ne müstensihin adı ne de nesih tarihi yazmaktadır.



Şekil 1: Kapak Sayfasında Kitabın Adı

İbnül-Muvâkkî'in "ed-Dürrü'n-Nadîd fî Kırâeti Ebî 'Amr ve't-Tecvîd" Eserinin Yazılma Sebebi

İbnü'l-Muvâkkî, *ed-Dürrü'n-Nadîd*'in girişinde bu eserin yazılma sebebinin, bir arkadaşının Ebû 'Amr el-Basrî'nin kırâati üzerine bir risale yazma isteğini yerine getirmek olduğunu şu ifadelerle açıklamıştır (İbnü'l-Muvâkkî, vrk.2 a-b): "Bir arkadaşım -Allah beni her iki cihanda da kendisine en şerefli yoldaş eylesin- benden kendisi için pek çok faydalar içeren, okunması kolay bir kitap yazmamı istedi."



Şekil 2: Giriş Bölümünde Kitabın Yazılma Nedeni

Eserin İçeriği

Bu eser, mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, kırâatlerin, mukrî ve kârîlerin sınırları hakkındadır. Müellif bu kavramların ne ifade ettiğini açıklamış, bir kârînin kırâat, rivayet, tarîk ve vecihleri ayıracak nitelikte olmasını istemiştir. İkinci bölümde, kırâatte tahkîk, hadr, tedvîr ve tertîl konularına açıklık getirmiş ve her kârînin tertîl ile okuyuşta ilgili kurallara riayet etmesinin gerekli olduğunu zikretmiştir. Daha sonra bölümleri bâblara, bâbları da kendi içerisinde kısımlara ayırmıştır (İbnül-Muvâkkî', vrk. 2 a - 6 a). Birinci bâb'da müellif tecvîdi ele almış ve bu bâb başlığı altında tecvîdi sekiz kısma ayırmıştır. Bu bölümde tecvid'in manası ve hükmü, mehâric-i hurûf ve sıfat-ı hurûf, tenvîn ve nûn'u sâkiné'nin hükümleri, vakıf ve ibtidayı bilmek, kelimelerin sonunda nasıl durulacağı, resp-i hatta göre vakf, "kella" ve "bela" kelimelerinde nasıl durulacağı ve bu sözlerle nasıl başlanacağı, vakf ve sekte arasındaki fark gibi konuları işlenmiştir (İbnül-Muvâkkî', vrk. 6 b - 37a).

Müellif ikinci bâb'da ise Ebû' Amr ve öğrencileri Sûsî ve Dûrî'nin ayetlerdeki bazı kelimelerde okuyuş vecihlerini ele alarak konuyu dokuz kısma ayırmıştır. Bu bölümde ise, idğamlı okuyuş vecihleri, med ve kasr ile okunan kelimeler, hemzelerin ibdal ile okunuşları, "râ" ve "lâm"ın kalın ve ince okunduğu kelimeler, hâ-i kinâyeli kelimeler, imâle yaptıkları kelimeler, vakfta ve vaslda "yâ" harfinin okunuşu, iki sûre arasında sûre evvelinde ve sonrasında besmele ve istiâzenin okunuşu ele alınmıştır. Ferş bölümü ise Fâtiha'dan Nâs sûresine kadar ferşî kelimelerin okunuşlarıyla sonlandırılmıştır (İbnül-Muvâkkî', vrk. 37a -115b). Hâtime bölümü ise tekbîr ve hükümleri, Kur'an'ı tamamlamak için yapılan dua ve adabını içermektedir (İbnül-Muvâkkî', *ed-Dürri'n-Nadîd*, vrk.115 b - 124 a).

Eserin Konularını İşlerken İbnü'l-Muvâkkî'in İzlediği Metot

Bir önceki paragrafta İbnü'l-Muvâkkî'in *ed-Dürri'n-Nadîd* adlı eserinde ele aldığı en önemli konulara yer verilmiştir. Bu paragrafta ise İbnü'l-Muvâkkî'in eserinde takip ettiği yöntemlere yer verilecektir.

1-İbnü'l-Muvâkkî, konuları sunarken karmaşıklıktan ve yapmacılıktan uzak, kolay bir dil kullanmıştır. Bu durum, yazarın kitabın mukaddimesinde kendi kendine söz verdiği bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle İbnü'l-Muvâkkî'in bu eserini işin uzmanları için değil de normal okuyucu için kaleme aldığı söylenebilir. Çünkü İbnü'l-Muvâkkî 'in yaşadığı dönemde Ebû' Amr el-Basrî'nin kırâatı Şam, Hicâz, Yemen ve Mısır'da itibar görmektedir. İbnü'l-Cezerî, (ö. 833/1430) o devirdeki insanların Şam, Hicâz, Yemen ve Mısırda takip ettikleri kırâatın Ebû' Amr el-Basrî'nin kırâatı olduğunu söylemiştir (İbnü'l-Cezerî, 265). Ebû' Amr el-Basrî'nin kırâatı hicrî 12. yüzyılın ortalarına kadar egemen ve yaygın olarak kalmıştır.

2-İbnü'l-Muvâkkî eserinde terimlerin açıklanmasına büyük önem vermiştir. Öncelikle kelimenin sözlük anlamını açıklamış, daha sonra terim olarak ifade ettiği anlama değinmiştir. Bunu detaylı bir şerh ve açıklama takip etmiştir. Terimlerin açıklanmasına göstermiş olduğu bu itina konuyu kolaylaştırdığı gibi okuyucunun konuyu daha hızlı ve kolay bir şekilde anlamasına da yardımcı olmuştur (İbnül-Muvâkkî', vrk. 6 b -21a - 22a).

3-İbnü'l-Muvâkkî eserinde yer alan hadis-i şeriflerin tahririni de yaparak hadis külliyatlarındaki konuların, sahih ve zayıflık açısından derecelerini beyan etmektedir (İbnül-Muvâkkî', vrk. 4 a - 7 b- 121 b - 122 b).

4-İbnü'l-Muvâkkî, diğer kârîlerin mezheplerini bazen zikrederken bazen de bu konuya yer vermemektedir. Her bir kırâat yönteminin, Kur'an metninin anlamını ve tilavetini nasıl etkilediğini ayrıntılı bir şekilde ele alır, böylece okuyucuların edindikleri bilgiler üzerine daha sağlam bir anlayış kurmalarını sağlar (İbnül-Muvâkkî', *ed-Dürri'n-*

Nadîd, vrk. 40 a - 51a - 54b - 77 b - 118 b).

5-İbnü'l-Muvakkî', Ebû 'Amr el-Basrî'den rivayette bulunan ed-Dûrî (ö. 246/860) ve es-Sûsî (ö. 261/874) kırâatleri arasındaki farklılıklara da yer vermektedir. Kırâat yöntemleri arasında yaptığı karşılaştırmalı bu analiziyle konunun derinlemesine anlaşılmasına çabalamakta ve objektif bir bakış açısı sunmaktadır. Bu yaklaşım, farklı kırâat yöntemlerinin birbirine göre avantajlarını ve özelliklerini aydınlatarak, Kur'an okumak için uygulanan yöntemlerin çeşitliliğini ve zenginliğini gözler önüne sermektedir. O, aynı zamanda eş-Şâtibî (ö. 590/1194) ve ed-Dânî (ö. 444/1053) gibi müteâhhirûn imamlar arasında mevcut olan ihtilafları konu edinmektedir (İbnül-Muvâkkî', vrk. 62 a, 79 b).

6-İbnü'l-Muvakkî', kırâat alanında kendisinden önceki müelliflerin görüşlerini eleştirerek tartışmalı konulardaki ihtilafları aktarmaktadır. Doğru olduğunu düşündüğü görüşü tercih etmektedir (İbnül-Muvâkkî', *ed-Dürrü'n-Nadîd*, vrk. 51 a - 117 b).

7-İbnü'l-Muvâkkî, kitabın içeriğini hedef okuyucu kitlesine hitap edecek şekilde, onlara uygun olarak kısa tutarak bu kitleye hitap etmeyen gereksiz açıklamalara girmemektedir. İmâle ve sebeplerini açıklarken "Sebepleri on tanedir ve bunlar iki temele dayanmaktadır (Tetik, 2020, 41-65). Birincisi kesre, ikincisi ise yâ'dır. Her ikisinden bahsetmek bu mukaddimenin kaldırmayacağı bir genişliğe sahiptir." diyerek bu tür bir tafsilata girmenin konuyu gereğinden fazla uzatacağını belirtir (İbnül-Muvâkkî', vrk. 60 b.).

8-İbnü'l-Muvâkkî, genellikle kitabın sonunda bulunan ve "tetimme" ya da "fâide" olarak isimlendirdiği bölümlerde söz ettiği faydalı açıklama ve uyarılara, eserinin birçok bölümünde yer vermektedir. Başka bir deyişle o, bu tür faydalı açıklayıcı bilgi ve uyarıları eserinde son bölümüne ayırmaz, yeri geldiğinde bu tür bilgilerden bahsederken bunu tüm esere neşretmiştir (İbnül-Muvâkkî', vrk. 27 b - 49 b).

9-İbnü'l-Muvâkkî, dokuzuncu bölümün mukaddimesinde fers'e ait kelimelere ayrı bir bölüm ayırarak bu kelimeleri izah etme hususundaki yöntemini ortaya koymaktadır (İbnül-Muvâkkî', vrk. 78 a).

10-İbnü'l-Muvâkkî, kırâat alanında eser telif eden diğer âlimlerden farklı olarak bazı usûl konularının anlatımında, kendi yöntemini ortaya koymaktadır. Bu farklılığı şu üç başlık altında özetlemek mümkündür:

- Genellikle ilk bâbta ele alınan besmele ve istiâzeyi usûlün son konusu olarak işlemiştir.
- Fâtiha sûresi, kırâat kitaplarının çoğunda usûl konularının ilki olarak ele alınırken, İbnü'l-Muvâkkî, bunun aksine Fâtiha sûresini fers bölümünün ilk konusu olarak ele almaktadır.
- İzâfet "yâ"larını ve zevâid olan "yâ"ları tek bir fasıl altında bir arada işlemiştir (İbnül-Muvâkkî', vrk. 65 b).

İbnü'l-Muvâkkî'in Eserini Yazarken Faydalandığı Kaynaklar

İbnü'l-Muvâkkî, *ed-Dürrü'n-Nadîd* adlı kitabını yazarken geniş bilgisine ve kırâat ilmindeki tam ustalığına güvenmiştir. İbn Kâzî Aclun'un *Tashihü'l-Minhac* adlı eserini şerh etmiştir. *Eş-Şem'atü'l-Mudiyye fi Neşri Kırâati's-Seb'ati'l-Merdiyeye* adlı kitabını yedi kırâatten oluşan bir grup halinde yazmış ve ardından her kırâati ayrı bir kitaba ayırmıştır (Kühâle, 199, 12/95). *Ed-Dürrü'n-Nadîd* adlı kitabını yazarken kendisinden önceki kırâat âlimlerinden faydalanmıştır. Müellifin eserinde görüşleri, yazarlarına atfederek alıntıladığı görülmektedir. Eserinde bazen müelliflerin adını, bazen de kitaplarının adını zikretmektedir (İbnül-Muvâkkî', *ed-Dürrü'n-Nadîd*, vrk. 6 b - 117 a - 122 a).

Aşağıda yer alan kırâat veya tecvîde dair eserler, İbnü'l-Muvâkkî'in yazarına açıkça atıfta ve müellifinden alıntılarda bulunduğu; *ed-Dürrü'n-Nadîd* adlı eserinde yer alan kaynaklara işaret etmektedir (İbnül-Muvâkkî', vrk. 6 b - 53 a - 14 a - 115 b - 10 b - 6 b - 19 a - 45 a - 117 a - 32 b - 115 b - 58 a - 47 a).

1- *et-Teyşîr fi'l-Kırâati's-Seb'a*, Ebû 'Amr ed-Dânî (444/1053).

2- *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-aşr*, İbnü'l-Cezerî (833/1430). İbnü'l-Muvâkkî'nin *Ed-Dürrü'n-Nadîd* adlı eserinde ismi en çok geçen kişidir. İbnü'l-Muvâkkî eserde, yirmiden fazla konuda İbnü'l-Cezerî'nin sözleriyle bazı ifadelerin doğruluğunu kanıtlamıştır.

3- *et-Tecrîd li Buğyeti'l-Mürîd fi'l-Kırâati's-Seb'*, İbnü'l-Fehâm (516/1123).

4- *Hirzu'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fi'l-Kırâati's-Seb'a (eş-Şâtibiyye)*. Ebû Muhammed eş-Şâtibî (590/1194). *eş-Şâtibî'den* nakil İbnü'l-Cezerî'den sonra ikinci sırada yer almıştır. İbnü'l-Muvâkkî *eş-Şâtibiyye'nin* metninden beyitler ya da onun görüşlerini on beş konuda nakletmiştir.

5- *el-Mevdihu fi Vücûhi'l-Kırâati ve Tahkîki Lafzi't-Tilâvet*, İbn Ebî Meryem eş-Şirâzî.

- 6- *er-Ri'ayetü li Tecvîdi'l-Kırâati ve Tahkiki Lafzi't-Tilâvet*, Mekki b. Ebî Tâlib (437/1170).
 7- *el-Kâmil fi'l-Kırâati ve'l Erba 'îne ez-Zâideti 'aleyhâ*, Ebu'l-Kâsım el-Hezelî (465/1073).
 8- *el-Müntehâ*, Muhammed b. Ca 'fer el-Huzâ'î (408/1118).
 9- *el-Câmi'u fi'l-Kırâati'l-'Aşeri ve Kırâati'l-E'meşi*, İbn Fâris el-Hayât (453/1062).
 10- *Gayetü'l-İhtisâr fi Kırâati'l-'Aşereti Eimmeti'l-Emsâr*, Ebu'l-'Alâ' el-Hemezânî (596/1174).
 11- *Sirâcü'l-Kâri'i'l-Mübtedî ve Tizkârü'l-Mükri'i'l-Müntehâ*, İbnu'l-Fâsîh (801/1399).
 12- *el-Gayetü fi'l-Kırâati'l-'Aşri*, İbn Mehrân el-Esbehânî (381/992).

İbnü'l-Muvâkkî'nin *ed-Dürrü'n-Nadîd* adlı kendi eserini oluştururken başvurduğu bu kaynaklar çeşitli kırâat metodolojileri ve tecvîd âlimlerinin çalışmalarını içermektedir. Bu geniş kaynak yelpazesi eserin, kırâat ve tecvîd alanında kapsamlı bir referans noktası haline gelmesini sağlamıştır. İbnü'l-Muvâkkî, tecvîd ilmi konusunda bir otorite olarak kabul edilen Ebû 'Amr'ın kırâat metodolojisinin inceliklerine kadar her detayı büyük bir titizlikle ele almıştır.

Sonuç

Kur'an kırâatleri arasında önemli bir yere sahip olan Ebu 'Amr el-Basrî'nin kırâati, çoğunlukla okunan kırâatlerden biri olarak ve yedi yüzyıl boyunca İslam coğrafyasının doğusunda hakim olmuştur. Hicrî beşinci yüzyılın sonlarından hicrî onikinci yüzyılın ortalarına kadar Şam, Hicaz, Yemen ve Mısır'da okunarak Doğu Afrika'da yaygın hale gelmiştir. Bu nedenle kırâat alimleri konu hakkında pek çok eserler yazmıştır. Bu eserlerden biri olan İbnü'l-Muvâkkî'nin, *ed-Dürrü'n-Nadîd fi Kırâati Ebû 'Amr ve't-Tecvîd* adlı el yazma eseri incelenmiş ve sonuç olarak şu bulgular elde edilmiştir: İbnü'l-Muvâkkî bu eserinde, Kur'an'ı doğru bir biçimde okumanın yöntemlerini sistematik bir şekilde ele almış, özellikle Ebû 'Amr'ın okuma geleneğine vurgu yapmış ve tecvid kurallarının karmaşık konularını günümüz okuyucusuna daha anlaşılır bir dille sunmuştur. Fıkıh usûlü, tefsîr, kırâat, nahiv, belâğat ve tasavvuf ilimlerinde üstün bir kapasiteye sahip olan İbnü'l-Muvâkkî, bu eserini kaleme alırken öncelikle İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-'aşr* ve eş-Şâtibî'nin *Hirzu'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fi'l-Kırâati's-Seb'a (eş-Şâtibiyye)* adlı eserlerinden istifade etmiş, çeşitli kırâat metodolojileri ve tecvîd âlimlerinin çalışmalarına yer vermiş bu alanda eserin kapsamlı bir kaynak haline gelmesini sağlamıştır. *Ed-Dürrü'n-Nadîd* adlı eser, anlaşılır bir dil kullanması, ifadesinin kolaylığı, karmaşıklıktan uzak olması, bu konuda uzman olmayan okuyucuya uygunluğu ile dikkatleri üzerine çekmiş, özellikle de Ebû 'Amr kırâatine özgü tecvîd kuralları ve bu kuralların uygulanış şeklini ortaya koyması açısından da büyük bir öneme sahip olmuştur.

Kaynaklar

- Dağ, M. (2011). *Geleneksel kıraat algısına eleştirel bir yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- İbn Menzûr. (1994). *Lisanu'l-'Arap*. Beyrut: Dâru Sadir.
- İbnü'l-Hanbelî. (1972). *Dürrü'l-Habebe fî târîhi 'ayâni Haleb* (M. el-Fâhûrî ve Y. Zekeriyya, Ed.). Şam: Vezâratü-s Sakâfe Yayınları.
- İbnü'l-Cezeri. (2006). *Gayetü'n-nihaye fî tabakati'l-kurra*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnül-Muvâkkî'. *ed-Dürrü'n-nadîd fî kırâeti ebî 'amr ve't-tecvîd*. Konya: Bölge YEK, 42 Yu 7226.
- Kâtip Çelebi. (1941). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l Müsennâ.
- Nasiru'd-Din el-Asar. (1994). *el-Fihrisü's-şâmil li't-türasi'l-'arabiyyi'l-İslamiyyi'l-mahtût*. Amman: el-matabiu't-Taavuniyye.
- Necmüddîn Muhammed b. Muhammed El-Ğazî. (1997). *el-Kevkebü-s sâira bi âyâni'l-mieti'l-âşira* (H. el-Mensûr, Ed.). Beyrut: Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye.
- Kühâle, Ö. R. (1992). *Mu'cemü'l-müellifin*. Beyrut: Mektebetü'l Müsemma.
- Tetik, İ. (2017). Tecvîd kelimesinin semantik analizi. *Universal Journal of Theology*, 2(3), 179-197.
- Tetik, (2020). Kur'ân kıraatinde imâle ve feth'in kitâbi referansları. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, 53, 1-25.

Yazar Katkıları: Fikir- 60/40; Tasarım- 70/30; Denetleme- 60/40; Kaynaklar-60/40; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi 60/40; Analiz ve/ veya Yorum- 60/40; Literatür Taraması- 60/40; Yazıyı Yazan- 60/40; Eleştirel İnceleme- 60/40.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept -60/40; Design-70/30; Supervision-60/40; Resources-60/40; Data Collection and/or Processing- 60/40; Analysis and/or Interpretation-60/40; Literature Search-60/40; Writing Manuscript-60/40; Critical Review- 60/40.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.



İhsan Abidin Bey'in Gözlemlerine Göre Erzurum Vilayetinde Ziraat Hayatı

Agricultural Life in Erzurum Province According to the Observations of İhsan Abidin

Dr. Öğr. Üyesi

Selahattin TOZLU

Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Bölümü, Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı Erzurum TÜRKİYE
E-mail: stozlu69@gmail.com



Geliş Tarihi/Received: 3.9.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 14.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Selahattin TOZLU
stozlu69@gmail.com

Atrf /Cite this article:
Tozlu, S. (2024). İhsan Abidin Bey'in Gözlemlerine Göre Erzurum Vilayetinde Ziraat Hayatı. *ETÜT Dergisi*, 9, 140-157.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu çalışma, İhsan Abidin'in 1922-1927 yılları arasında altı yıl Anadolu'da yaptığı gözlemlerde Erzurum vilayetinin ziraatını içerir. Altı yıl boyunca yıllık izinlerini çalışarak geçiren İhsan Abidin, Anadolu ziraat hayatına ayırdığı üç ciltlik bir eser kaleme almıştır. Bu eser çok değerli gözlem ve derlemeleri ihtiva etmektedir. Üç ciltlik eserin her birinde Erzurum Vilayetine ilişkin bilgi vardır, ancak özellikle birinci ciltte Erzurum'a ait özel bir başlık bulunur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Erzurum vilayetinde ziraat ve hayvancılık hakkında bilgi verilmiştir. Hem bu kısım hem de diğer ilgili bilgiler bu yazıya alınmıştır. Genel ziraatın yanı sıra yöredeki hayvan ırkları ve bunların özellikleri ile ilgili derlemeleri ise çok ayrı değerdedir. Çalışmada Doğu Anadolu hayvancılığın neden önemli olduğu ve bölge için ehemmiyeti hakkında da bilgi verilmiştir. Çalışmada İhsan Abidin'in verdiği bilgilere derleme yoluyla elde edilen bilgiler de eklenmiştir. İhsan Abidin Bey'in bu çalışması Cumhuriyet idaresinin Anadolu'da yapacağı tarım ve hayvancılığı geliştirmek yönelik politikalar belirleme için hazırlanan bir ön rapor mahiyetindeydi. Rapordan elde edilen veriler neticesinde hayvan ve bitki ıslahında takip edilecek yola dair veriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Vilayeti, İhsan Abidin, Ziraat, Hayvancılık

Abstract

This study includes the agriculture of Erzurum province in the observations made by İhsan Abidin in Anatolia for six years between 1922 and 1927. İhsan Abidin, who spent his annual leaves for six years working, wrote a three-volume work devoted to Anatolian agricultural life. This work contains very valuable observations and compilations. There is information about Erzurum Province in each three-volume work, but especially in the first volume, there is a unique title for Erzurum. Information about agriculture and animal husbandry in Erzurum province, located in the Eastern Anatolia Region, is given. Both this section and other relevant details are included in this article. In addition to general agriculture, compilations of animal breeds in the region and their characteristics are of great value. The study also explains why Eastern Anatolian animal husbandry is essential for the area. The information obtained through compilation is also added to the information provided by İhsan Abidin in the study. This study by İhsan Abidin Bey was a preliminary report prepared to determine policies to be implemented by the Republic administration in Anatolia to develop agriculture and animal husbandry. As a result of the data obtained from the report, data on the path to be followed in animal and plant breeding were presented.

Keywords: Erzurum Province, İhsan Abidin, Agriculture, Animal Husbandry

Giriş

“Bereket, bize felaket oldu”

Erzurumlu Çiftçi

“İktisat Vekâleti Müsteşarı” İhsan Abidin Bey¹, kendi yazdığına göre, 1922 yılından 1928 yılına kadarki altı yıllık “memurluk izinlerinin” tamamını Anadolu’da geçirmiş ve topladığı bilgileri 1928 yılında kitaplaştırmıştı. Onun eserlerinden birisi de Anadolu ziraat hayatına ayırdığı üç ciltlik çok değerli gözlem ve derlemeler kitabıdır. Bu üç ciltlik eserin her birinde Erzurum Vilayetine ilişkin bilgi vardır, ancak özellikle birinci ciltte Erzurum’a ait özel bir başlık bulunur. Hem bu kısım hem de diğer ilgili bilgiler bu yazıya alındı (İhsan Abidin, 1928). Eserin basımından birkaç yıl öncesine kadar bugünkü Erzurum ilinden daha büyük olan Erzurum Vilayeti, şimdiki ilaveten Bayburt, Kiğı, Tercan ve Yusufeli (Gisgim) kazalarını da içine alıyordu. Dolayısıyla yazar buraları da Erzurum’un parçası olarak kitaba almıştır. Bu çalışmaya alınan metinler iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım bir parçadır ve sayfalar birbirini izler, dolayısıyla bu metnin yalnızca sayfa aralığı işaret edildi. İkinci kısım bilgiler ise kitabın muhtelif sayfalarından derlenmiş olup, sayfalar dipnotla verilmiştir.

Erzurum Mıntıkası (İhsan Abidin, 1928: 265-289)

Erzurum Vilayeti kuzeyden Tırabzon ve Artvin; doğudan Kars ve Bayezit; güneyden Bitlis ve Erzincan; batıdan Erzincan ve Gümüşhane Vilayetlerine sınırdır.

Erzurum Vilayeti altı kaza ve on dokuz nahiyedir: Aşkale, Ilıca ve Ovacık (Üçkilise) Nahiyeleri Erzurum merkez kazasına; Velibaba, Aras, Karayazı, Ekrek ve Kötek Nahiyeleri Pasinler (Hasankale) kazasına; Karakulak, Yavi ve Mans Nahiyeleri Tercan (Kızhatun²) Kazasına; Kırık, Mülk ve Norgâh Nahiyeleri İspir kazasına; Halilçavuş, Söylemez, Hacıömer ve Karaçoban Nahiyeleri Hınıs kazasına; Narman, Azort, Vihik ve Pitkir Nahiyeleri Tortum (Nihah) kazasına; Kosor ve Olur nahiyeleri Oltu kazasına bağlıdır.

Arazinin Taksimi

Bağlı birimlerle birlikte vilayet 380.000.000 dönümdür. Arazi aşağıdaki gibi ayrılabilir:

Ormanlık	500.000 dönüm
Ekili arazi	40.000.000 dönüm
Taşlık	40.000.000 dönüm
Boş arazi	299.000.000 dönüm

Erzurum arazisi çakıllı, salsallı ve molozludur ve kısmen de taşlık volkaniktir. Dağların yüksek olmasından dolayı kar nisan ve mayıs ayına kadar kalır. Bu mevsimde artık güneşin tesiri kuvvetlidir, kar erir, toprağa nüfuz edemez. Seller hâlinde vadilere su akışları başlar, bunlar geçici bataklıklar yapar³, sürme zamanında çiftçiler tarafından sürülür ve ekilir. Erzurum’da siyah ve kırmızı toprak vardır, beyaz yoktur.

Erzurum iklimine ait esas bilgi, Doğu Anadolu ikliminin anlatımı esnasında verilmiştir, rasat istasyonları olmadığından verilen bilgiler yaklaşıktır. Yağmurun en fazla olduğu nisan ve mayıs ayıdır. Sonbaharda çamur olur. Haziran ve temmuz ayları çok sıcak ve yaştır. Kasım (Teşrinisani) ayında kar yağmaya başlar. Aralık (kânunievvel) ayına kadar çok yağmaz, en fazla kar mevsimi şubat ve marttır. En soğuk aylar da aralık ve ocak (kânunlar) ile mart aylarıdır, asgari -35 buçuk derece olur. Erzurum civarı dağlarının tepelerine kasım (teşrinisani) başında, ovalara aralık (kânunievvel) ayında kar yağar. Mart ve nisanda karlar erimeğe başlar. Fakat yüksek dağlarda temmuz ve ağustosta kar parça parça vardır.

Karın kalınlığı: Ovalarda 0.30-0.50

¹ İhsan Abidin Bey soyadı kanunuyla “Akıncı” soyadını almış ve 1943 yılında vefat etmiştir. Hayatı ve eserleri ayrı bir çalışmada değerlendirilecektir.

² Yazarın “Kızhatun” dediği yerleşmenin yaygın adı “Mamahatun” olup, Tercan ilçesinin merkezidir. Ruslar, Umumi Harpte burada bulunan Mamahatun Türbesi’ni yıktığı gibi, “Mamahatun Camisi’ne” de “haç takarak” Ermeniler için kilise yapmıştı. Türklerce geri alındıktan sonra Tercan’ı gören Erzurum Valisi Tahsin, şunları yazar: “Kaza merkezindeki Mamahatun Camisi Rus kumandanı tarafından kiliseye çevrilmiş ve minaresine seksen kıyyelik bir çan takılmıştır. Mermer minber yıkılarak Ermenilere mahsus bir yer hâline getirilmiş ve caminin duvarına Rusça; “bir mart muzafferiyeti nişanesi olmak üzere kiliseye tahvil olunmuştur” yazısı yazılmıştır. Çok kıymetli olan Mamahatun Türbesi yıkılmış, mezarın taşları Rusya’ya gönderilmiştir” (BOA, DH.ŞFR., 521/95).

³ Yerine göre “bataklık”, yerine göre de “göl” şeklindeki bu su birikintileri geçicidir. Erzurum ve Ağrı civarlarında bunlara “kargın” denir. Ancak Erzurum Ovası’nda geçici olmayan büyük bir “sazlık” da var idi. Bu sazlığın çok yönlü incelenmesine bk. (Tozlu, 2002: 187-219).

Karın kalınlığı vasati dağlarda 0.30-0.80

Karın kalınlığı yüksek dağlarda 0.80-1.5.

Erzurum Vilayetinin kazaları çok geniştir. İklim ve morfoloji itibarıyla bazı hususiyetlere maliktirler.

Erzurum Merkez Kazası

Münbit bir ovaya maliktir, morfoloji bahsinde bu ovaya ait malumat vardır. Bu ovada ziraat fazladır.

Hububattan “arpa”, “buğday” ve “çavdar”; nispeten fazla olduğundan kuvvetsiz tarlalara “güzlük çavdar” ekilir. “Yulaf” ziraatı yoktur, “korunga” ziraatı vardır.

Pasinler

Pasin Ovası, Erzurum Ovası’na huduttur. Deveboynu’ndan Rusya hududuna kadar devam eder. Aras Nehri geçer, 269 köyü vardır.

Pasinler Ovası, Erzurum Ovası’ndan bereketlidir, hububat aynı ise de fazla olarak “pancar” ziraatı yapılır. Bundan başka “şalğam”, “soğan”, “ıspanak” ve “karpuz” da yetişir.

Tercan

Kısmen ovalık olup, alüvyon tabiatındadır. Tuzluçay vardır, bu Fırat’a karışır, iklimi mutedildir. Cenup tarafı kısmen sıcaktır. Her türlü “meyve” ve “sebze” yetişir. Mahsullerden “arpa”, “buğday” ve “çavdar” en mühim kısmıdır.

Kiğı

Dağlıktır, ziraat için ovalık yerleri azdır. Dağların bir kısmı gayrimuntazam meşe ormanlarıyla mesturdur. Geniş yaylaları vardır. Ziraattan ziyade çobanlığa elverişlidir, bilhassa küçükbaş hayvan yetişir. Ormanlar “kudret helvası”⁴ bakımından zengindir. Nefis “bal” üretilir, arıcılık gelişmiştir.

İspir, Tortum ve Yusufeli Kazaları

Buranın mutedil iklimi vardır. Ovalar sınırlı, ziraat önemsizdir. “Bağcılık”, “bahçevanlık”, “arıcılık” ve “çobanlık” revaçtadır. “Elma, armut, üzüm, kaysı, dut, ceviz, nar, ayva, şeftali, zeytin” bu havalide iyidir. Tortum ve Narman’da “dari” ve “mısır” ekilir.

Yusufeli Kazası merkezi olan Ersis kasabasına bir saat mesafede Çoruk Nehri’yle sulanan Hav ve Meydan Bağları civarında güzel “pirinçlikler” vardır. Pirinç mahsulü Yusufeli, Tortum ve İspir kazalarının ihtiyacına kâfidir.

Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt ve Tutak kazalarının ekserisi dağlıktır, ziraat azdır.

Bayezid’de Murat Suyu civarı münbittir. Bayezid ve civarı kışın soğuk, yazın çok sıcaktır. Yazın en sıcak ayları haziran ve temmuzdur. Ortalama sıcaklığı 15-18; azami sıcaklığı ise 30 derecedir. Kışın aralık-ocak (kânunlar) aylarında -8, -20 olur. Kış, ekim (teşrinievvel) ayından mart on beşine kadar devam eder. Yağmur miktarı 400-600’dür.

Hınıs

İklimi mutedildir, arazisinin büyük kısmı dağlıktır ve ziraata elverişlidir. Bingöl Dağları eteklerinde oldukça meşe ormanları vardır.

Şuşar, Tekman, Madrek, Kiğı ve Bingöl etekleri Erzurum’dan daha otlaktır. Burası hep “yaylaklır”. Erzurum hayvanlarının büyük kısmı burada yetişir. Koyun ve sığırlarda doğum ekseri ikizdir.

Bingöl’e “Beritanlı” aşireti geliyor, 300 çadır kadardır. Bunlar, Nusaybin’den gelirler. Palu’da “kışlakları” vardır. Mayıs sonunda gelir, eylül sonunda giderler. “Öküzleri yük hayvanı gibi kullanıyorlar”.

“Korunga” enderdir, “yonca” ekilir. “Arpa, buğday, çavdar” da ekilir. “Yulaf” bilinmez, ama ekilmiş ve mahsul alınmıştır.

Meyve ağaçları hâlihazırda yok ise de yetişebilir. “Kendir” ve “mısır” oluyor. Mısır ziraatına muhaceretten dönüştürülmüştür. “Karpuz, kavun, fasulye, bakla, domates” vardır.

Mevsim

Nisandan eylül nihayetine kadar 5-6 ay yaz vardır. Ova ve Karaçoban tarafı Erzurum’dan biraz fazla sıcaktır. Şuşar muntıkası Erzurum ile aynıdır. Hatta biraz soğuktur, sıfırın altında 32 olur. Güneşte 40-45’ tir. Fakat ikindiden sonra serinleşir.

⁴ İhsan Abidin Bey’in “kudret helvası” hakkında verdiği ayrıntılı bilgi şurada ele alınmıştır: (Tozlu, 2022b: 100-101).

Bingöl zirvelerinde “*yabani keçiyeye*” rastlanır. Hınıs civarında kükürtlü maden suyu ve gümüş madeni vardır. Hınıs’ta “*Arap atlarıyla*” çiftleştirme yapılıyor.

Hınıs’ta dağ köylerinde keçiler, “*dağ eteği keçileri*” adıyla meşhurdur, sütlüdürler. Hınıs’ta koyun 4, sığır 5 ay kapalı kalır.

Ziraat

Mayıs ve haziran aylarında nadas “(*herg*)” edilen tarla, kışın terk edilir. İlkbaharda iki ve üçlenir, sonra ekim yapılır. Münavebe (yıllık farklı ürün ekme) usulü âdet değildir. Dinlendirme usulü vardır. Bir sene ekilir, ertesi sene nadas edilir, bırakılır. Sonbaharda gübre “(*akpın*)” verirler. “*Akpın*”, rençberin evinin atıkları ve pis maddeleri ile yakacak olarak kullanılan “*tezeklerin*” yakılmasından sonra kalan külüdür. Bir sene hâliyle terk ederler, ertesi sene iki veya üçlenir ve ekim yapılır. Bir dönüm araziye 5-7 araba (bir araba gübre 250-300 kilodur) gübre dökerler. Buğday, mart ile nisan sonuna kadar ekilir. Eylülde “*kışlık*” ekilir. Buna “*yıllık*” derler. Eylülde tarlayı sulayıp ekerler. Asıl kışlık olan çavdar, ekim (teşrinievvel) ayında ekilir⁵. Arpa, 60-65 günde hasat edilir.

Sulu ziraat su bulunan yerlerde yapılır. Su verilecek tarla, yirmişer metre mesafe ile parçalara ayrılır, parçaların arasındaki harklardan su verilir. Yeşil gübre usulü yoktur.

Erzurum ziraat usulünde toprağın suyu zapt ve muhafazasını temin için yapılan “*tapanlama*” usulü kayda değerdir. Tarlanın alt kısmı işlenip karıştırılır, sünger hâline getirilir. Toprağın seviyesi de hafifçe sıkıştırılır, bu sayede su buharlaşması engellenir ve arazinin suyu tutup koruma kabiliyeti artırılır.

Tarlalarda başlıca zararlı bitkiler “*kantaron*”, “*deve diken*”, “*yemlik*” (soğana benzer, fukara tarafından yenilir), “*ebe gümece*”, “*adol*”⁶ (patatese benzer, ceviz kadardır, kabuğunun rengi sarıdır), “*yabani çavdar*”, “*peygamber çiçeği*”, “*gelincik*”, “*hardal*”, “*papatya*”, “*margirit*” ve “*pıtırak*” bitkileridir.

Zirai aletler tamamen ilkindir. Traktör yaygınlaşmamıştır.

Yeşil yem olmak üzere yonca, korunga, “*çemen (boy)*” ekilir. Çemen (boy), tohum olarak pastırmacılara satılır, yeşil olarak besi hayvanlarına verilir.

Tortum ve Narman’da “*darı*”, “*mısır*” ekerler. İspir, “*mısır*” eker. Erzurum Ovası mısır ekmez. Erzurum’da arpa, buğday, çavdar ekerler. Halkı fakir olan yerler, mahsulü fazla olduğundan çavdar ekerler. Ekseriya çavdarı “*güzlük*” olarak ekerler. “*Yulaf*” ekmezler. Pasinler Ovası, Erzurum Ovası’ndan bereketlidir, bilhassa “*pancar*” ekilir⁷.

Erzurum otları biraz tuzlu, yapraklı ve çiçeklidir. Hayvanlar daha iyi yiyor. En geniş otlak da Bar⁸ ile Kızılkilise⁹ arasındaki Tuzla mevkisindedir. 100.000 kıyye kadar “*ot*” kaldırılır.

İspir’den Erzurum’a “*dut*” gelir, “*üzüm*” gelir. Sebze Tortum’dan, Kishakapısı ve Deveyatağı gibi yerlerden gelir. Kisha Yaylası vardır. Burada toprak kazılınca üzüm kütüğü enkazı çıkıyor, hâlbuki bu yaylada şimdi ağaç bile yoktur. Buradan “*üzüm*” ve “*sebze (mesela domates)*” gelir.

İspir’in etrafı ormanlıktır, yazın çok sıcaktır. Hatta İspir ile Tortum arasında “*Fisirik*”¹⁰ adlı meşe ormanı vardır. Tortum’da “*ipek böceği*” yetiştiriliyordu.

Tortum ve İspir’den “*bal*” gelir. Tortum ve Narman’da “*siyah kehribar*” vardır. Erzurum içerisinde “*bal*” olur. Ve yine burada “*vişne, kaysı, elma*” olabilir. Bir zaman Erzurum Belediye Bahçesinde “*vişne ağaçları*” vardı.

Narman’dan “*fasulye*” gelir, Narman’da meyve çoktur.

“*Patates*”, vilayetin her tarafında -Kiği hariç olmak üzere- yetişir. 1923-1924 (1339-1340) senesinde 500.000 kilo

⁵ İhsan Abidin Bey’in “*kışlık*” dediği sözcük halk arasında yaygın olmamakla birlikte kullanılır. Kışlık ekime hemen vilayetin tamamında “*güzlük*” denir. Bunun iki çeşidi vardır: Birine “*yeşilleme*”, ötekine ise “*dondurma*” denir. “*Yeşilleme*”, kar yağmadan önce yapılan ekimdir ve kar yağınca kadar az da olsa ekin yeşillenir, kar yağar ve üstünü kapatır. “*Dondurma*” ise; kar yağmaya yakın yapılan ekim olup, kar hemen yağar ve ekin yeşillenmeden donar.

⁶ Yazarın “*adol*” dediği bitki, bu yörede “*incirop*” veya “*incorop*” denilen bitkidir. Kökü yumru olup, fındıktan az büyüktür, bu yumrunun kabuğu soyularak yenir, tatlıya yakın bir tadı olur.

⁷ Pasinler ve Erzurum ovalarının Birinci Büyük Harp sırasındaki durumuna bk. (Tozlu, 2022a: 106-109).

⁸ “*Bar*”, yerleşme olmayıp “*tuzla*” işletilen bir yerdir ve uzun yıllar çevrenin tuz ihtiyacını karşılamıştır. Bar Tuzlası, Tortum ilçesi sınırları içindedir.

⁹ “*Kızılkilise Köyü*” (şimdiki adı Güzelyayla), Erzurum merkez ilçesine bağlı olup, Erzurum-Tortum yolu üzerinde ve Erzurum’a 41, Tortum’a 15 km. mesafededir.

¹⁰ “*Fisirik*” aynı zamanda bir köydür. Asıl adı “*Fisirik Mezrası*”dır. Burada oldukça metin bir de kale vardır. İspir ilçe merkezindeki caminin (Çarşı Camisi) temel üstü taşları “*Fisirik taşı*” ile yapıldı. Fisirik Kalesi de bu taşlardan yapılmıştır. Taşlar çıkarıldığında son derece yumuşak iken, güneşte kaldıkça sertleşir ve metinleşir.

“patates” üretimi yapılmıştır.

“Pirinç”, Yusufeli kazasında yetişir. Buranın pirinci Diyarbekir pirinci ile rekabet edemez.

Sebzeler

“Lahana, fasulye, pırasa, ıspanak, semizotu, kabak, şalğam, domates, patlıcan, biber, soğan, bakla, bezelye, mercimek, bayır ve Frenk turpu, salatalık, sarmusak, patates, marol, maydanoz, tere, sarıbaş, pancar” yetiştirilir.

“Domates”, “patlıcan” ve “biber” fideleme yoluyla ekilmez, tohumları tavalara ekilir, sonra iki defa seyreltme yapılır.

Bayburt’ta “ipekçilik” ve “arıcılık” gelişmeye müsaittir. Ersis Nahiyesinde pek güzel pirinç yetişir.

1) Erzurum’a Erciş ve Van taraflarından çuvalarla “yonca tohumu” gelir.

2) *Trifolium Respunatum* ki “şaydar” diyorlar, buna ancak doğu sınırlarında tesadüf edilir.

Korunka (Gorunga) Ziraatı

İki kilelik arpa yerine bir kile korunga, yani iki dönüme bir kile “mîrî korunga” ekilir. Korunga ilk senesi biçilmez yahut cüzi biçilir, ertesi sene bir defa biçilir. Biçim, Temmuz’un 10-12’sinde başlar. Çiçeklerin açıldığı zaman biçilir, çiçekleri limon sarısı ve kırmızı renktedir.

Biçimden yirmi dört saat sonra “demet (horum)”¹¹ yapılır, “üç demet bir bağ, otuz bağ da bir part” eder. Korunga, “senfuan”dır.

Doğu Vilayetleri Neden Hayvancıdır?

Doğu vilayetlerimizin bulunduğu Erzurum ve Kars Yaylaları 1.800-2.000 metre yüksekliktedir. Kuzey rüzgârlarına maruzdur. Kışı uzundur, yazı kısadır. Hasat ağustos ve eylül aylarında yapılır, bu aylarda artık kış başlamak üzeredir.

Erzurum, Pasinler Ovası ve sair çukur ovalar, kırık kısımlar istisna edilir ise, sair mahaller dağlık, yüksek yaylaktır. Kar eridikten sonra otlar büyür. Her taraf hayvan beslemeğe müsait bir hâl alır. Çayırlar, meralar o kadar bolluk olur ki, değil yalnız yaz için bir gıda, hatta kış için hayvanlara kâfi derece ihtiyat gıda bile tedarik edilmek mümkündür.

Bu tabii vaziyettir ki ahaliyi hububat ziraatını ihtiyacına göre yapmağa ve hayvancılığa kuvvet vermeğe sevk eder. Hububat ziraatının en müsait olduğu yerler çukur ovalardır. Yetişme ve hasat zamanından evvel Erzurum Ovası’nın Palandöken üzerinden, Pasinler Ovası’nın Deveboynu Tepesi’nden görülen manzarasını tasvir etmek mümkün değildir. Bütün bu geniş ovalar çeşitli bitkilerin, hususi renkleriyle, insan emeğinin en haşin iklimlerde işleyebileceği, yapacağı faaliyet tablosunu en açık bir surette ifade eder. Fakat maalesef her sene bu hâl görülemiyor. Mevsimsiz soğuklar ve kuvvetli donların ekinlerin suyunu kuruttuğu, kuraklıkların tohumları çürüttüğü seneler pek çoktur¹². Ziraatın gelişmesi ile bu mahzur giderilebilir. Ancak, her zaman için kuvvetli bir mücadele vardır. Hâlbuki hayvan yemi için en haşin ve karlı seneler, belki en uygun olanlardır. Doğuda tabiat, insan yiyeceğinden çok hayvan yemi için daha lütufkâr davranır.

Hayvancılık

Erzurum Yaylası bir hayvancılık sahasıdır. Vilayette yaklaşık 540.000 büyükbaş hayvan, 700.000 koyun ve koç ile 150.000 keçi mevcuttur.

Fakat koyun ve sığır özellikle dışarıdan gelir. Erzurum bir toplanma merkezidir. Batıdan gelen tüccarlar, muhtelif yerlerden hayvan alır, Erzurum pazarından alırlar. İlkin Erzurum ve civar yüksek yaylalarda kaldıktan sonra dışarıya giderler.

Erzurum’a Hayvan Yollanan Yerler

Bayezid, Karaköse (Ağrı ili merkezi), Diyadin, Eleşkirt, Pasinler, Iğdır, Kağızman, Erciş, Van, Bulanık, Hınıs, Muş, Varto, Kiğı, Çapakçur, Mutu, Tercan, Erzurum Ovası...

Erzurum’a Gelen Koyunların Irkları

Mor Irkı: Kars, Göle, Kağızman, Iğdır, Kulp, Eleşkirt, Karaköse, Hınıs, Varto, Erciş, Karakilise, Aladağ.

Akkaraman: Bayezid, Erciş, Van. Van’da mor, akkaraman ve herek vardır.

¹¹ Metinde “horun” şeklinde dizilmiş ise de doğrusu “horum” veya “horom” olacaktır.

¹² Erzurum’da özellikle hububatı çürüten bir de uzun süreli yağın yağmurlardır. Yörede buna “pas” veya “paslanma” deniyor. Pas, ekinin aşırı su almasından dolayı tabandan yukarı doğru gider ve ürünü ya çok kalitesiz hâle getirir veya külli mahveder.

Erzurum Vilayetine Sığır Alımı İçin Gelenler

Kayseri, Sivas, Yozgat, Nevşehir, Zara ve Gürün'den gelirler. En çok hayvan satın alanlar Kayserililerdir. Kayserililer "inek" ve "koşum öküzü" alırlar. Aynı zamanda İstanbul'a kasaplık için ihtiyar öküzleri de satın alırlar. Aldıkları inekleri, giderken yol güzergâhlarındaki köylerde "damızlık" olarak satarlar ise de çoğunu "pastırmalık" için Kayseri'ye götürürler. Kayserililerin satın aldığı büyükbaş hayvanlar aşağıdaki miktar ve şekilde tasnif edilebilir:

Pastırmalık inek 15.000-20.000 baş, koşum öküzü: 8.000-10.000 baş ve kasaplık 500-1.000 baş kadar tahmin edilir. İnekler, Kayseri'de pastırma için satılır.

Koşum öküzlerini Ankara ile Yozgat arasında üç sene vade ile veresiye verirler. Batıya doğru sevk etmeden evvel üç ay kadar Erzurum yaylalarında kalırlar.

Sevkiyat Yolları

Kasaplık öküzler civar yaylalarda üç ay kaldıktan sonra Trabzon yoluyla İstanbul'a sevk edilir.

Erzurum havalisinden Kayseri'ye gideceklerin takip ettikleri istikamet ikidir:

- 1) Dağ Yolu: Erzurum, Tercan, Devekorusu (Erzincan civarında), Sıçan Dağı, Refahiye, Zöhrap Yaylası, Kızlar Sinisi, Umraniye, Purlar, Zara, Sivas, Şarkışla, Boğazlıyan.
- 2) Şosa Yolu: Erzurum, Tercan, Kelkit, Şiran, Alucra, Karahisar (Şebinkarahisar), Suşehri, Zara, Şarkışla, Boğazlıyan.

Büyükbaş Hayvanların Et İtibarıyla Tasnifi

	Bir Çiftin Et Hasılatı
Birinci Derece: Kars, Göle, Çıldır (naziktirler)	350-400 kıyyedir
İkinci Derece: Kağızman, Iğdır, Eleşkirt, Antab ¹³ (kalm yapıldır)	300-350 kıyyedir
Üçüncü Derece: Erzurum ve etrafı	350 kıyyedir
Dördüncü Derece: Van ve havalisi, Erciş (ufaktır)	250-300 kıyyedir

Büyükbaş Hayvanlar

Ekim (Teşrinievvel) 15-20' de kar yağar, hayvanlar da içeriye alınırlar, ahırda beslenirler. Ahıra giren mandalar, "zegerek yağı" ile yağlanır. "Zegerek"¹⁴ bir nebattır.

Kışın "saman", "kepek" ve "arpa unu" verilir. "Lahana yaprağı" ve "şalğam yaprağı" da verilir.

Nisan 17'de dışarıya, meraya çıkarılırlar. Ahırda kalma süresi ortalama beş aydır. Bazı seneler altı yedi ay olur. Erzurum civarında danalar 150 gün, inekler 120 gün içeride kalırlar. Danalara tahminen bir buçuk kıyye "ot", "arpa kırması" ve "saman" verilir.

Bir İneğin Kış Masrafı

3 araba saman	9 lira	
1 araba ot	5 lira	
		14
Bir ineğin çoban ücreti ve tuz bedeli, boğa hakkı da buna dahildir	1,50 lira	
		15.50 lira

Bir İneğin Ortalama Hasılatı

¹³ Şimdi Ağrı iline bağlı "Tutak" ilçesinin adıdır. Bunun bir eşi de "Gazi" unvanlı Antab (Ayıntab) şehridir.

¹⁴ Sözcük, Erzurum halkı arasında söylendiği gibi, yani "ze kef he re he kef" harfleri ile doğru olarak yazılmıştır. Zeyrek, yabani keten tohumu olup; bezirhanelerde işlenerek beziryağı elde edilir. Zeyrek ve Erzurum yöresindeki durumu hakkında bk. (Tozlu&Kılıç, 2011: 101-115).

Erimemiş yağ: kıyye 15x70 kuruş	1.050
Peynir (12 kıyye) batman 2x75 kuruş	150
Dana	800
	2.000

Gelir ile giderin bu şekilde mukayesesi yetmez. Mesken ücreti, vergi, telefata (ana ve danalarda), akamet gibi hususlar da dikkate alınmalıdır. Özellikle “sığır vebası (vebâ-yı bakârî)” salgınları bu hesabı altüst etmektedir. Bulaşıcı hastalık olmadığı farz edilse bile, sayılan hususlar dikkate alınarak gelirden yüzde 20-40 düşmek lazımdır.

Netice

Hâlihazırıyla inek beslemek pek kârlı bir şey değildir, ama zaruret vardır. Yakacak olarak kullanılan “tezek” buna önemli oranda tesir ediyor.

Erzurum’un Peynir Üretimi

Yıllık 800.000 kilo kadardır. Vilayet dahilinde 300.000 kilosu tüketilir, 500.000 kilo Trabzon yoluyla İstanbul’a gider. Fakat son zamanlarda Silvan’dan pirinç getiren kervanlar peynir alıp güney vilayetlere göndermeğe başlamışlardır.

Erzurum Civarında Sürü İdaresi

1) Mera ve Yaylalık Mıntıka

Sermaye 200 koyun olarak kabul edildiği zaman:

Gelir

180 kuzu verir, biri 8 liradan	1.260 lira	
180 batman beyaz peynir, bir batman 3 liradan (bir koyun bir senede bir batman beyaz peynir verir)	540 lira	
200 koyun ve 180 kuzu yapağı geliri (400 kıyyedir)	200 lira	
		2.000 lira
İhtiyar koyunların gençlerle değiştirilmesi (sürüyü gençleştirme)	350 lira	
		2.350 lira
Senede 50 ihtiyar koyun satılır, yerine genç alınır, ihtiyarlar kasaplığa ayrılır. Biri 17 liradır. Gençler 10 liraya alınır. Bu değişimden 350 kâğıt vardır	350 lira	
Yekûn		2.700 lira

Masraf

Senede 40 gün ot yer, yevmiye her koyuna bir kıyye (kıyyesi bir kuruştur)	90 lira
Döl zamanı yani koyunlar doğurduğu zaman iki üç gün ağılda kalır, ot yer, bunun için	30 lira
Çoban masrafı	300 lira
Ağnam resmi	50 lira
Tuz, katran ve sair masraflar	50 lira
	520 lira
Koyun telefâtı	250 lira
Kom kirası	400 lira
	1.170 lira

Netice: 2.700-1.170=1.530 lira kârdır¹⁵

2) Ova Kısmı

Bazen kışın 4-5 ay ot yedirilir. Ot fiyatı her yerde bir kuruş (40 para) değildir, elli altmış para olabilir. Bazı yerlerde de daha ucuz, 20 para olur. Bundan dolayı, ağılda koyunların kalma zamanı çoğalan yerlerde gelir azalır.

Koyunları doyurulması meralarına ve buldukları çiftliklerin durumuna göre değişir.

Bu gibi soğuk ve karlı memleketlerde koyunlar için “güney” ve “kuzey” meselesi vardır*. Güney ve kuzeyden oluşan bir arazide kuzu, kışın “güney”e gidip otlayamaz; hâlbuki koyun gider, otlar. Bu sebeple böyle kışlaklarda kuzu saklamak, güneyden istifade mümkün olmadığı için, kârlı değildir. Kuzu 150 gün ot yiyecektir. Bu sebeple bu civar ahali kuzuyu satarlar. Ovalarda ot nispeten ucuz olduğundan kuzuları alıp beslerler.

Bundan ötürü Erzurum ve diğer doğu vilayetlerinde bir de “kuzuculuk” vardır. Kuzular kırıldıktan sonra Eylül ayında satılır. Alanlar, kışın ot yedirirler. Muhtelif muntikalara göre nisan, mayıs, haziran aylarına kadar saklarlar, “toklu” olur. İstanbul’a ve sair yerlere sevk ederler.

Bunlar 7 liraya alınır, 23-24 kıyye ağırlığa çıkarlar. Doğal olarak pahalıya, bir misli kârla satılırlar.

Hınıs’taki Koyun ve Sığır Besleme Müddeti

Hınıs’ta “akkaraman” vardır. Bunlara “karkaç” denilir. “Karkaç”¹⁶, “beyaz” demektir. Eğer gözlerinin etrafı ve ayakları siyah olur ise “admi” denilir. “Koç katımı”, ekim (teşrinievvel) ayının birindedir. Koç, doğuma kadar sürünün içerisinde kalır; kuzulama, nisan başındadır.

Koyunlar dört ay ağılda kapalı kalır, ot ile beslenir. Her koyuna iki öğünde günlük 2 kıyye ot, altı günde bir defa su verilir. Sığırlara sabah ve akşam su verilir, günlük 6 kıyye ot verilir.

İnekler şubatta doğururlar.

Beygirler 6-8 ay, sığırlar beş ay, koyunlar 4 ay ağılda kapalı kalır. Mart ve nisan aylarında günlük 4 kıyye arpa verilir ki yazın iş yapabilsin.

Mandalar yazın otlar, kışın ahırda kalır, on günde bir yıkanır. On on beş günde bir defa da bitlenmemeleri için “beziryığı” sürülür. Mandalar 6-8 ay sağılır.

Yıllık Süt Hasılatı

Bir inek 2 batman yağ.¹⁷

Bir manda 4 batman yağ.

Bir koyun 2 batman yağ.

Yeşil Olarak Hayvanlara Verilen Gıda

Atlara: Yonca ve ot verilir.

İnek ve sığırlara: Ottan ayrı olarak, iyi beslediği için bilhassa çift hayvanları ve kasaplık hayvanlara “çemen (boy) otu” verilir.

Koyun: Ot ve korunga yedirilir. Korunga, diğer hayvanlara verilmez. Besi koyunlarına arpa yedirilir.

Danalara ve öküzlere “tane çemen” öğütülüp verilir.

“Yeşil pancar” verilmesi yoktur. Pancar çok ekilmediğinden, başı da yaprağı da hayvanlara verilmez. Çemen ziraati de fazla değildir. Çemeni köylülerin ekmemesi, köylerin çoğunda bulunan bal peteklerini kokulu yaptığındandır. İneklerin sütünü kokuttuğu için, ineklere “boy” verilmez. Mahallinde kesilecek kasap hayvanlarına da kesimden on beş gün evvel “boy” verilmez.

Başka yerlere yollanacak besi sığır ve koyunlarının Erzurum havalisinde beslenmesinde, “yaz besilemesi” ve “kış besilemesi” usulü de vardır.

¹⁵ Bu türlü ayrıntılı hesaplamalara yeterince sahip değiliz. Ancak, 1870 yılındaki çok yönlü bir hesaplama ve diğer etkenler için bk. J. G. Taylor, “Report by Consul Taylor, on the Trade and Sheep and Cattle Farming of the Consulate of Koordistan during the Year 1870”, *Commercial Reports Received at Foreign Office from Her Majesty’s Consuls in 1871*, London 1871, s. 1072-1087.

* İklim bahsinde bu konuda bilgi vardır. Güney, cenubişarkıye bakan; kuzey, şimaligarbiye bakan yerlerdir. Bu, büyükbaş hayvanlardan çok küçükbaş hayvanlar için mühimdir (Yazarın ekidir). Buradaki yön tanımı aynen alındı. Çünkü küçükbaş hayvanlar için daha önemli olan bu mesele, küçükbaşlar üzerinde toptan ölümlü olaylara neden olur. Büyük olasılıkla, Erzurum’da “Ülker” denen olgu ile ilgilidir.

¹⁶ “Karkaç” sözcüğü Hınıslılar arasında “ğergaş” diye söylenir ve İhsan Abidin Bey’in ifade ettiği gibi “beyaz” anlamına gelir. “Admi” ise; “yönetici, öncü” anlamında kullanılıyor.

¹⁷ Bir batman yaklaşık 7,6 kilograma karşılık gelmektedir (Ürkmez&Küçüküğürlü, 2024: 231)

a) Hayvanlar yaz kasaplığına yollanacak ise, hayvanları yeşile zayıf olarak çıkarırlar. Bu suretle hayvan yirmi gün zarfında besisini alıyor. Besili çıkarır ise, yapmış olduğu besi masrafı fazla geliyor. Bunun için yaz kasaplık sevk hayvanlarını kışın çok beslemezler.

b) Kışın sevk edilecek hayvanları ekim (teşrinievvel) ayından sonra toplarlar. Ahırlarda koyunu ot ve arpa ile inek ve öküzleri ot, çemen ve sonra "pahak" (pahak, kırılmış arpa ve çemen) ile beslerler. Mevsime göre ahırda 2-4 ay kadar besileniyor.

Yaz hayvanları ekim (teşrinievvel) sonuna kadardır. Ondan sonra kış besisi malıdır. Yazın besilemede yalnız çayır verilir. Kasaplık için yaz besilemesi iyidir. Koyun Erzurum'dan Trabzon'a 16 günde, sığır 12-14 günde gelir. Rize yolu mutlaka hayvan için lazımdır. Sürmene, Bayburt ve Trabzon yollarında zehirli ot vardır, sürü sahipleri bilirler, oralardan geçirmezler.

Koyunlar

Koç katımı kasım (teşrinisani) ayının 7 veya 12'sidir. Doğum zamanı nisan 7-12'dir.

Ağustos haftasında koçlar sürüden ayrılır, kasım (teşrinisani) ayında katılır. Bir ayda bütün koyunları aşar ise de, ağustosa kadar dişilerin arasında kalır. "Şubatın arpası martın körpesi" atasözü ile şubatta arpa ekilmesi, Martta davarın kuzulaması uyuşmaktadır. Hasankale'de doğumlar 20 Nisan'da başlar.

Kuzunun ilk kırkıldığı zaman verdiği yapağıya "güzem"¹⁸ denilir. Kuzudan 50 dirhem yün alınır.

Koyunların sağımı mayısta başlar, ağustos sonuna kadar sürer. Dört koyun bir inek hesap edilir. Senede 3-4 kıyye yağ verir. Ekseriyetle 3 kıyyedir.

Peynir Çeşitleri

Meme Peyniri: Yağlıdır.

Çivil Peynir: Yağsızdır.

Çökelek: Köyde kalır.

Bingöl Dağları yaylalarında "gravyer" ve Edirne salamurasına benzer "Acem peyniri" yapılır.

Koyunların İsimleri

Toklu: Bir yaşındaki erkek kuzu.

Şişek: Bir yaşındaki dişi kuzu.

Koyun: İki yaşında dişidir, ölene kadar koyun denir.

Ögeç: İki yaşındaki erkek.

Maz: Üç yaşındaki erkek.

Mazman: Dört yaşında erkek.

Kart Koç: Dört yaşından sonraki.

Koç: Tohumluk.

Marya: Doğurmakta olan koyun.

Kısır: Doğurmayan koyun.

Abak: Hizmetten çürüğe ayrılmış olanlar.

Koyun Sağma

Kürtler, günde dört defa koyun sağarlar. Kuzular, koyunları emerek meme faaliyetini artırması için 7-10 günde bir defa kuzu ile koyunu beraber meraya gönderirler.

Erzurum'dan Karadeniz'e Koyun Sevkiyatı

1) Trabzon Yolu

Erzurum'dan Bayburt-Trabzon yoluyla gider. "Kasım-zadeler" komisyoncudur. Bunlar aynı zamanda İstanbul'da mal da satarlar. "Veli-zade" de komisyoncudur.

Komisyon Şartları

a) Trabzon'da bir ilâ iki gün kaldığı takdirde "otlakiye ücreti" koyun başına günlük bir kuruştur.

¹⁸ "Kef vav ze he mim" harfleri ile yazılıdır. Bu yün çok kıymetlidir ve iyi para eder. Çünkü bir kuzunun doğumundan sonraki ilk yünüdür ve bir defa alınır.

- b) Vapura nakil ücreti her koyundan, şimdi Hopa-Sürmene rekabeti dolayısıyla, 15 kuruşa inmiştir, bu ücret önceden daha fazla idi.
- c) İstif parası 100 para.
- d) Komisyon ücreti her koyunda 20 kuruş alınır.
- e) Kumanya hakkı vapurda ot verilir. Her koyuna vapurda 15 kuruş ot parası düşer. Bu otlar bazı senelerde İstanbul'dan alınır, Trabzon'a gelir. Sonra koyunlar için vapura verilir. Sürmene'de otun kıyyesi 5 kuruş iken, Trabzon'da 7 ilâ 8 kuruştur.

Komisyoncu Hesabı

“Otlakiye ücreti”: Koyun başına günlük 1 kuruş

Kayık ücreti: Koyun başına günlük 15 kuruş

İstif ücreti: Koyun başına günlük 2.20 para

Kumanya (Vapur) ücreti: Koyun başına günlük 15 kuruş

Komisyoncunun kendi hakkı: Koyun başına günlük 20 kuruş

Vapur navlunu komisyoncu tarafından 80 ilâ 100 kuruş tayin edilir. 100-150 koyuna bir çoban verilir. Ayrıca vapur acentesinden yüklediği mal oranında birkaç kamara bileti alır ki, bunları da diğer yolculara satarak komisyoncu kâr eder. Koyun Bayburt'tan yazın 8, kışın 10 günde Trabzon'a gelir.

2) Sürmene Yolu

Bayburt'tan hareket eden öküz ve koyun, yazın üç günde Sürmene'ye gelir. Kışın dört günde gelir. Trabzon yolu ile gelirken yaylımsız yerlerden geçer. Sürmene yönünde Sürmene yayla ve meralarında parasız otlar. Bayburt-Trabzon istikametinde koyun, etinden her hâlde 2 kıyye kaybeder, mesafe çoktur, ot yoktur. Sürmene yolunda kilo kaybetmediği gibi, Bayburt'tan hareket eden 2 partinin biri Sürmene'ye, diğeri de Trabzon'a hareket etse, Sürmene'ye giden İstanbul'a gittiği hâlde, diğeri ancak Trabzon'a gelir.

Sürmene Hesabı

Kayık parası: 10 kuruş

Her koyun komisyonu: 10 kuruş

Otun kıyyesi: 5 ilâ 6 kuruş

İstif ücreti yoktur.

Trabzon ve Sürmene Mücadelesi

Trabzon komisyoncuları hayvan sevkiyatına hâkim olmak ve Sürmene'den sevkiyat yaptırmamak istiyor. Bunun için Van, Bitlis ve Erzurumlu koyun sahiplerine avans vererek onları kendilerine bağlıyorlar. Komisyoncular herkesin mal sevk etmemesi için mümkün olan bütün zorlukları çıkarıyorlar. Mesela; kayıkçılar koyunları vapura taşıyorlar. İstifçiler komisyoncuların adamları olduğundan, başkaları mal gönderirse sıkı istif ederek koyunları sıkıyor, bunaltıyor, bozuyorlar.

Sürmene ile Trabzon Farkı

Sürmene'den sevk edildiği takdirde her koyundan 2 lira kâr vardır. Bu iki liralık kârdan ayrı koyunlar Trabzon yolunda kilo kaybettikleri hâlde, Sürmene yolunda aksine semizlemekte ve az bir zamanda İstanbul'a sevk edilebilmektedir.

Erzurum'dan İstanbul'a bir koyunun masrafı yazın 5-6 lira, kışın 7-8 liradır.

Erzurum Civarında Tiftik

Erzurum'un işgali üzerine batıya göç eden köylüler yurtlarına döndüklerinde, Batı Anadolu'dan “tiftik (keçisi)” getirmişlerdir. Hasankale civarında Hadik, Müceldi, Malikom, Hakürd, Dodi, Rabat ve Hanege köylerinde tiftik vardır. Hasankale kazası dahilinde 400 baş tiftik keçisi bulunmaktadır.

Aras Nehri kaynağında Çevirme köyünde tiftik gördüm.

Erzurum'da Atçılık

Erzurum yöresi öteden beri at yetiştirmekle meşguldür. Sosyal muhit, zirai ve iktisadi vaziyeti, nakliye vasıtalarının azlığından dolayı at her zaman rağbet bulmuştur. Umumi Harbe kadar hemen her zengininin evinde at besleniyordu. Şimdi, eski varlık olmadığından, maalesef at beslemek önemini kaybetmiştir. Halkta pek az at kalmıştır. Mevcut atlar, “Arap” ve “yerli atları” olarak iki cinstir. Atların ırk özelliklerine ait bilgiler ilgili bahiste

yazılmıştır. Burada bilhassa kaydetmek lüzumunu gördüğüm nokta, her şeye rağmen Erzurum Vilayetinde mevcut atlar arasında iyi numuneler bulunduğudur.

“Cirit oynama” önemini kaybetmekle birlikte, bugün hâlâ vardır. Bunun için at beslenmesi devam ediyor.

Erzurum yöresinde bulunan atların yüksekliği azalmıştır. 1.40 yüksekliği geçen azdır, ortalama 1.35-1.38’dir. Erzurum’da olduğum zaman görüştüğüm Mübayaa Komisyonu Reisi Süvari Miralayı Vuslat Bey dedi ki; “satın alacağımız atların yüksekliği 1.40-1.50 olması gerekiyordu. Varto, Muş, Bitlis ve Tavano taraflarına kadar gidildi. Bir metre kırk santimetre yüksekliğini geçen ancak 3-5 at bulundu. Sonra gelen başvurular üzerine bu yükseklik 1.35 kabul edildi”. 1.45-1.46 yüksekliğine yüzde 3 nispetinde tesadüf ediliyor.

Bu mıntıkada en çok at, Hınıs aşiretlerinde, Karakilise, Eleşkirt, Tutak, Diyadin, Malazgirt, Erciş, Adilceva ve Tatvan’da bulunur.

Erzurum havalisinde “yirmi dört nişâneli” denilen atlara rastlanır. Bunlar bir ırk değildir. Atları birçok hastalıktan koruyacağı ümidiyle “baş, boyun, kol (sâ'id) ve uyluğun (fahz) iç taraflarına paralel üçer tane 6-10 santimetre uzunluğunda çizgi dağı yaparlar”. Bundan dolayı “yirmi dört nişâneli”¹⁹ derler, yoksa ayrı bir ırk değildir.

Hınıs Kolukıçası

Doğu Anadolu’da, mevcut atlar arasında “Hınıs Kolukıçası” denilen bir tip olduğunu işitmiş, Balkan Harbi esnasında doğudan gelen asker atları arasında da “kolu kısa atlara” rastlamış idim. Hınıs ve havalisinde bulunduğum zaman, bu numunenin yok olduğunu, ancak bir iki tane kaldığını öğrendim, gördüklerimin vasıflarını aşağıya kaydediyorum:

Hınıs’ta gerçekten böyle bir at tipi mevcut ve çok yaygın imiş. Hınıs’ta tesadüf ettiğim yetmiş yaşında bir ihtiyar, kolu kısanın menşei hakkında şu beyanda bulundu: “Doksanüç Rus Savaşında Bağdat havalisinden “muavin atlısı” adıyla Hınıs’a büyük bir aşiret gelmiş. Bu aşiret Hınıs’ta kışlamış, fakat çok şiddetli bir kış olduğundan atlara bakılamamış, atlar köye dağıtılmış. Bağdat Arap atlarıyla yerli atların birleşmesinden bu nesil meydana gelmiş. Kolu kısa denilmesinin sebebi de ön ayakların arka ayaklardan kısa olması imiş”²⁰.

Muayene ve tetkik ettiğim bir kolu kısanın vasıfları ve ölçüleri aşağıdadır:

Baş uzunluğu	55 sm	Sağrı yüksekliği	1.45 sm
Alın genişliği	22 sm	Göğüs çevresi	1.70 sm
Alından burun ucuna kadar	30 sm	Ön taraf uzunluğu	76 sm
Boyun uzunluğu	87 sm	Kol çevresi	38 sm
Beden yüksekliği	1.38 sm	Diz çevresi	28 sm
Boyundan kuyruk kaidesine kadar	1.25 sm	Ayak tarağı çevresi	18.5 sm
Beden boyu (kol küreğinden arkaya kadar) 1.50 sm			

Hınıs Mandaları

Bu mıntıkada en iyi mandalar Hınıs ve Varto’da bulunur. İrtifaları 1.50, göğüs çevreleri 2.10’dur, sütlüdürler.

İran’dan gelen mandaların ön ve kuyruklarında beyaz nişane vardır. Bunlara Hınıs havalisinde “Mazenderan Mandası” denilir.

Erzurum ve Et İhracatı

Erzurum havalisi hayvancılığa çok müsaittir. Burada yetiştirilecek sığır ve koyun etlerini Anadolu’ya, sahillere, adalara, Mısır ve Yunanistan’a, İtalya’ya kadar sevk etmek mümkündür.

İngilizler, Amerikan memleketlerine et ithal ederler. Etçilik ayrı bir sanattır. Bizim meralaşma, besleme ve kesim sistemlerini değiştirmeliyiz.

Erzurum’da doğan danalar kışlamak için Hınıs’ın Şuşar ile Tekman taraflarına gelirler. Burada yazdan tedarik edilmiş kuru ot çoktur. İki sene sonra satılırlar. İki senelik inek danalara (tosun), bu mıntıkada “mozik” deniliyor.

¹⁹ Uzun yıllar yaptığımız derlemelerde buna ilişkin bilgisi olana rastlanmadı. Burada sözü edilen “yirmi dört iz”, büyük olasılıkla Türklerin Oğuz kolunun yirmi dört boyu ile ilgilidir.

²⁰ Bu bilgiyi doğrulayacak bir belge bulamadım. Ancak 1872 yılında Bağdat’tan on beş (15) baş at satın alınarak Erzurum Vilayetine yollanmış ve bunların on dört (14) başı Erzurum’a ulaşmış idi. Bundan amaç ise, Erzurum Vilayetindeki at cinsinin ıslahı idi. Bu atlar Erzurum Vilayetinin sancaklarına dağıtılarak bir de talimatname yollanmıştır (BOA, *Ayniyat Defteri*, nu. 829: 108).

Kasap veya damızlıkçılar tarafından satın alınırlar. Bizde de Avrupa'daki şeklin iptidaisi vardır. Bunu asrın ihtiyacına uydurmalı, ucuz beslemeli ve kârlı satmalıdır.

Doğu vilayetlerinde mevcut büyükbaş hayvanlardan azami derecede istifade etmek için, aşağıdaki teklifi sunarım. Doğu vilayetlerinin iktisadi durumunun yükselmesi, doğal kaynaklarının azami derecede kullanılmasıyla mümkündür. Doğu vilayetlerimizdeki zengin doğal kaynaklar aşağıdadır:

- 1) Madenler
- 2) Ziraat
- 3) Hayvanlar

1) Madenler

Mevzumuzun haricinde bulunduğundan bu hususla iştilgal edilmeyecektir.

2) Ziraat

Mıntıkada muhtelif ziraata elverişli geniş sahalar, münbit ovalar mevcut ise de nakliye vasıtalarının noksanlığı dolayısıyla gelişmemektedir. Ekilen hububata bakılırsa, zirai mahsullerin ekmeçlik ve hayvan yemi üretimine yönelik olduğu görülür. Doğu vilayetlerindeki ziraatın bugünkü hâlinde nakliye vasıtalarının etkisi olduğu gibi, iklim ve çevrenin de ilgili olduğu önemli etkenler vardır.

3) Hayvanlar

Bu mıntika hayvan yetişmesi için lazım gelen bütün doğal şartlara sahiptir. Geniş meralar, yoğun ve kuvvetli gıdaya malik otlar bulunan yaylalar vardır. Bu mıntika hayvanları arasında büyükbaş ırkı, çevrenin tesiri ve mahalli tedbirler sayesinde oldukça gelişmiştir.

Kars, Ardahan, Erzurum, Bayezit, Van ve civarındaki yaylaklar yazın yüz binlerce hayvanın otlağını oluşturmaktadır; İstanbul, İç Anadolu ve diğer yerlere yollanacak hayvanlar buralarda beslenmektedir. Yaylada otlatılan hayvanların bir kısmı celep ve hayvan tüccarlarının mallarını teşkil etmekte, bir kısmı ise doğrudan doğruya mahalli yetiştiricilerin malı bulunmaktadır. Bakanlıktaki mevcut istatistiklere göre; müsait şartlarda yıllık 80-100 bin karasığır ihracı mümkündür. Doğu vilayetlerinde artırılan karasığırlardan aşağıdaki şekillerde yararlanılmaktadır:

a) Kasaplık

b) Koşum ve bazen de damızlık

a) Doğu vilayetlerinden kasaplık hayvan olarak Kayseri ve civarıyla İstanbul için hayvan toplanmaktadır. Celepler tarafından alınarak toplanan karasığırlar muhtelif aralıklarla süreç hâlinde Orta Anadolu ve İstanbul'a gönderilir. Orta Anadolu'ya gidecekler Erzurum, Erzincan ve Sivas yolunu takip ederler.

İstanbul'a yollanacaklar ise Trabzon iskelelerine ve nadiren Hopa'ya giderler. Erzurum ve havalisinden Trabzon'a kadar 10-15 günde gelir, vapurla İstanbul'a yollanırlar. Üçüncü yolu teşkil eden Kars-Sarıkamış şimendüferinin de hayvan nakliyatında nispeten faydası görülmektedir. Bu şartlar dahilinde karadan sevk edilen hayvanlar, uzun yolculuğun verdiği yorgunluk neticesi vücuttan düşerek kilo kaybetmekte ve etleri bozulmaktadır. Doğu vilayetlerinde sıkça büyükbaş hayvan vebasının hüküm sürmesi, hayvanların bu tarzda sevklerini çok zor bir hâle sokmaktadır. Hastalık sebebiyle Orta Anadolu ile sahil mıntikasını büyükbaş hayvan vebasından korumak amacıyla hayvanların toplatılması ve karadan sevkleri engellenmekte, köylü ise hayvanlarını tüccara satamamaktan dolayı büyük zarurete düşmekte, bu da iktisadi sıkıntıya yol açmaktadır. Aynı zamanda arz edilen sebep ve etkenlerin tesiri altında, uzak olan doğu vilayetlerinin karasığır hayvanları da çevrenin ve zeminin müsaadesi oranında gelişmeye kavuşmamaktadır.

b) Doğu vilayetleri, Orta Anadolu'nun birçok engeline rağmen "koşum öküzü" ve hatta bazı yerlere "damızlık düğge" sevk etmekte, bazı yıllar hastalıktan ötürü buralara sevkıyat yapılamadığından Orta Anadolu'nun ziraatı olumsuz etkilenmekte ve Anadolu için damızlık yolsuzluğu meydana çıkmaktadır.

Hazırdaki Durumdan Çıkarılan Neticeler

1) Doğu vilayetleri büyükbaş hayvan yetiştirilmesine çok elverişlidir. Ciddi bir teşvik görmemesine rağmen bura büyükbaş ırkları Türkiye'nin en mükemmel bir bölümünü teşkil eder. Yılda 100.000 kadar ihraç edilebiliyor. Bu, ortalama bir hesapla 5.000.000 liraya ulaşır.

2) Doğu Anadolu ziraatı; iklim ve arazinin topografik vaziyeti ve nakliyenin yetersizliği dolayısıyla sınırlıdır. Milli ziraat hayvancılık ile müştereken gelişmeye mecburdur.

- 3) Büyükbaş hayvan vebası dolayısıyla hayvan sevkiyatı mükemmel olmamaktadır.
- 4) Günlerce mesafe yol giden hayvanlar hem kuvvet hem de ticari kıymetlerini kaybetmektedir.
- 5) Et tüketiminin en fazla olduğu kış mevsiminde sevkiyatın durması dolayısıyla et buhranı yaşanmakta ve bu yüzden hem tüccar hem de ahali sıkıntıya düşmektedir.

Özet

Mevcut ırklardan doğu vilayetleri çevresinin yetiştirmeğe müsait şartlarından azami yararlanmak, ırkları geliştirmek, ziraatın yemlik kısmını çoğaltıp, hububat üretimini et üretimine dönüştürerek ziraata da bir gelişme yönü vermek, hastalık nedeniyle sevkiyat ve ihracattaki bozukluğu gidermek, hayvanları karadan günlerce yol yürütüp kuvvetten ve etten düşürmemek, etin piyasaya her zaman için arzını temin etmek gerekir. Bu amaca varmak için aşağıdaki tedbirlerin alınmasını düşünüyorum:

Teklifler

Yukarıda arz edilen muhtelif mahzurları bertaraf etmek, ziraat ve hayvancılığa yeni bir yüz vermek için aşağıdaki tesis ve tedbirlerin yapılması lazımdır.

1) *Doğu'da Büyük Çağdaş Kesim Yeri ve Frigorifik Halleri Kurulması*:²¹ Her ne kadar bütün eklentileri olan çağdaş ve büyük bir kesim yeri ve frigorifik hali inşası sermaye gerektirir ise de bugün Ankara, İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlerde kesim yerlerinin yerel belediyelere yük olmadan inşa edildiği görülmekte; yıllık sığır, koyun ve keçi olmak üzere binlerce hayvan kesilen kesim yerleri büyük gelirler elde etmektedir. Bu gelirin bir kısmının belediyeler tarafından inşaatı yüklenecek şirkete ödenmesi hâlinde durum rahatça uygulamaya sokulabilir.

2) *Doğu Vilayetlerinin Denize En Yakın Yerlerinde Soğuk Hava Depoları İnşası*: Sahilde yapılacak soğuk hava deposu, içeriden gelecek etlerin, vapur varıncaya kadar muhafazasına hizmet edecektir. Bu husus hal inşa edilen yerin ticari öneminin artmasını da sağlayacaktır.

3) *Erzurum-Rize Şosesinin İkmali*: Erzurum ve Karadeniz arasında en kısa yol Erzurum-İspir-Rize (200 kilometre) yoludur. Bu yolun Erzurum'a ait olan Erzurum-İspir kısmı tamamlanmıştır. Rize Vilayeti tarafında da vilayet muntikasına isabet eden kısma şose yapılacak olursa, merkez soğuk hava deposunda korunan etler en kısa yoldan süratle sahile sevk edilmiş olacaktır. Aynı zamanda Karadeniz sahilini doğu vilayetlerinin en büyük pazarı olan Erzurum'a bağlayacak olan bu yolun, askeri ve iktisadi açıdan da kıymeti belirtmeye değerdir. Trabzon yolu da mükemmel olduğundan bu yoldan da tamamıyla yararlanılacaktır. Trabzon-Erzurum yolu 330 kilometredir.

4) *Kamyonlarla Etlerin Nakli*: Erzurum-Rize-Trabzon şose yolundan etler en ucuz olarak kamyonlarla taşınabilir. Bir kamyonu 1.500 kilo ağırlığında yük konulabileceği için, bir kamyonla ortalama 10 adet kesilmiş karasığır nakli mümkündür. Etler, mesela Erzurum soğuk hava mahzeninden çıktıktan sonra kanaviçelere sarılmış olarak nakledilecektir.

5) *Sahil Frigorifiğinde Toplanan Etlerin Sevki*: Bu etlerin İstanbul ve başka mevkilere nakli de; hususi tesisleri, yani soğuk hava tertibatı bulunan vapurlarla sağlanacaktır. Devlet vapurları ve diğer özel şirketlerin bu tesisatı yapması çok kolaydır.

Bu yazılan tesislerin yapılması ve tedbirlerin alınmasından doğacak faydalar birinci kısımda arz edilmiş idi. Bu faydalardan ayrı memleketin ekonomisi üzerinde etkili olacak diğer hususlar da aşağıya yazıldı:

a) Memlekette yetiştirici sınıfı teşekkül edecek, Türkiye için uzmanlarca tavsiye edilen rençberlik ve hayvancılık birlikte gelişecektir.

b) Memleketin her tarafında besicilik sanatı meydana çıkacak, zirai mahsullerden istifade edilecektir. Doğu Anadolu ziraatı emin ve faydalı bir tüketim sahası bulacaktır.

c) Mezbaaha artışı, kan ve sair atıklar ziraatta kullanılacaktır.

d) Derilerin bir kısmı memleket içinde kalarak "tabakçılık", "kunduracılık" ve "saraçlık" meydana gelecektir. Bu sanayinin gelişmesinin Doğu Anadolu için bir gelir kaynağı olmasından başka, memleketin pek yakın ihtiyacını karşılaması ve ordunun ihtiyacına tekabül etmesi de ayrıca kayda değerdir.

e) Konserve fabrikaları yapılmasını kolaylaştıracaktır. Bunun özellikle ordu için büyük bir önemi vardır. Müdafaa-i Milliye Vekâleti öteden beri konserve et fabrikası düşünmektedir. Bu fabrikanın en azından ufak bir örneği doğu için kurulmuş olacaktır. Bu gibi fabrikalar bilhassa et üretimi fazla olan yerlerde yapıldığı takdirde faydalı olur. Barış ve seferberlikte azami yarar sağlayacaktır.

²¹ Yazarın "Frigorifik hali" dediği "soğutma depoları" olarak kullanılan yerlerdir.

f) Bağırşakçılık ilerleyecektir.

g) Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'da gündün güne ilerleyen pastırmacılık en fenni şekilde yapılacaktır. Bu sayede bizim milli mahsulümüzün kıymeti de muhafaza edilecektir.

h) Seferberlik olduğunda her tarafa sevk edilebilecek şekilde kâfi miktarda eti Müdafaa-i Milliye Vekâleti en sağlıklı ve emin bir şekilde tedarik edebilecektir.

k) Çoğu mal sahibi olan köylüler sevkıyatı başarılı yapamadığından dolayı hayvanlarını celeplere ucuz fiyatla satmaktadır. Oysa bu durumda kesim yerine kendileri götürüp satacaklarından araçların zararından kurtulacaklardır.

l) Akdeniz havzasındaki hükümetlerin ve adaların çoğu dışarıdan et aldığından, güzelce beslenip soğutulmuş Türkiye etlerini çok istekle kabul etmeleri ve böylece büyük yarar sağlanması mümkündür.

Umumi Harpten evvel Trabzon yoluyla İstanbul ve sair sahil şehirlerine ve adalara 5.000.000 hayvan (*koyun, keçi, sığır*) sevk ediliyordu.

1926 senesinde Trabzon yoluyla 1.200.000 çeşitli hayvan (850.000 koyun, 170.000 sığır) İstanbul ve sahil şehirlerine ihraç edilmiştir.

Erzurum havalisinden ayrıca 30.000 sığır da Suriye havalisine gönderilmiştir. Anadolu içerisine "*kasaplık*", "*pastırmalık*", "*damızlık*" ve "*koşum hayvanı*" olarak yollananlar bu miktardan hariçtir.

Ortalama bir hesapla Erzurum havalisi senede 20.000.000 liralık hayvan ihraç edebilecektir.

Bu ihracat canlı hayvan şeklinde olursa 1.500.000 nakliye ücreti veriliyor. Vapurda "*ot masrafı*" olmak üzere 500.000 lira harcanıyor. Bilhassa şurası da kayda değerdir, bu ot bedeli Rusya'ya ve sair ecnebi memleketlere veriliyor.

Bundan dolayı ilmi ve iktisadi etkenler bu durumun ıslahını doğurmaktadır. Milyonlarla ihracat tanzim edilmeli, ilkel usuller kaldırılıp yerine çağdaş vasıtalarla mükemmel şekillerde verimli sistemler kurulmalıdır. Bu mesele Doğu Anadolu için fevkalade önemli bir iktisadi meseledir. Bunu inceleyip en uygun şekilde sonuçlandırmak lazımdır.

Kars havalisini Erzurum havalisinden ayrı olarak incelemek daha doğrudur. Kars'ın ihracatı Rusya'nın güneyi için daha uygun geliyor. Kars evvelce 1.500.000 liralık benzin ihracatı yapıyordu. Şimdi yıllık 10-12 bin sığır, 22-25 bin koyun ihraç ediyor. Kars'tan Batum yoluyla yapılan hububat ihracatı da 750 vagonudur. Kars'tan Rusya'ya çok miktarda "*kuru ot*" da ihraç ediliyor. İhracatının mühim bir kısmını kuzeye yapan Kars havalisini Erzurum muntikasına dahil etmemek mümkündür. Ancak Anadolu ceplerinin Kars'tan aldığı sığır ve koyunları yine Trabzon-Rize yoluyla sahillere ve Erzurum-Erzincan üzerinden Orta Anadolu'ya sevk ettikleri de bilinmektedir.

Biz, Kars yöresinde yeterli hayvan bulunduğunu tekrar kaydediyoruz. Bu iş ciddi mali teşebbüslere müsaittir.

Erzurum Buğdayları (İhsan Abidin, 1928: 18, 151)

Doğu Anadolu ovalarında arazinin alüvyonlu kısımlarında verimlilik gayet iyidir. 5-6 manda koşulmuş "*kotan*" denilen mahalli sabanla yapılan tarla sürmesi sonunda, müsait senelerde bire otuz derecesinde ürün alınır. Doğu Anadolu'nun yüksek dağları ve yaylalarında zengin bir bitki topluluğu olduğu için, büyükbaş hayvan yetiştirilmesi de çok önemli bir dereceyi bulmuştur.

Erzurum'da yetiştirilen buğdaylar şunlardır:

1) Kırık²² buğday (kaf ye re ye kef).

2) Ak buğday. Bu buğday çeşidi kılçıklı, yumuşak, kırmızı buğday olup kızıl buğdaydan daha açık bir renge sahiptir (Ürkmez&Küçükkuşurlu, 2024: 399).

3) Daphan²³ buğdayı: Aşkale-Erzurum arasında yetişiyor²⁴.

4) Saribaş: Buğday ile çavdar arasındır, yalnız çavdar gibi siyah değildir. Rengi daha çok buğdaya benzer. Bununla

²² Yazar, bu sözcüğü Erzurum'daki söylenişine göre "kaf ye re ye kef" harfleri ile yazmıştır. Erzurum yöresinde "*kırık*" denen buğdaya Gümüşhane'nin Yukarı Dere kısmında "*kırık buğday*" denir ki, Türk diline uygun olanı "*kırık*" sözcüğüdür.

²³ Metinde "te, elif, ye, ha, elif, nun, güzel he" ile "*Tayhane*" şeklinde dizilmiş olup, bu doğru değildir. Yöre halkı bu ovaya "*Daphan*" demektir. 1830 yılında Erzurum Müftüsünün tuttuğu bir defterde; Kevahor Köyü ahalisinden bir kısmının "*Dabhan*" denilen ovada tarlaları bulunmaktadır (BOA, *HAT*, 1040/43065).

²⁴ On yedinci yüzyılın ortasında Erzurum'a bulunmuş olan Evliya Çelebi; Erzurum'da yedi çeşit buğday yetiştiğini kaydetmiş ise de, yalnızca kılçiksız buğday, ak buğday ve deve dişi türlerinin adını yazmıştır (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (2. Kitap), yay. haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 109).

yapılan ekmek uzun müddet yumuşak kalır. Aynı tohum birkaç defa ekildiği takdirde çavdara dönüşür.

Güzlük (İhsan Abidin, 1928: 246-247)

Göle, Çıldır ve Ardahan kazalarında sonbahar ekimi olarak ancak "çavdar" ekilir. Buna da "güzlük" denilir. Köylü, tarlasını bir sene eker, bir sene dinlendirir. Kar yağmadan evvel bir kere tarlayı "kotan" ile sürer, büyük tezekler olduğu hâlde tarlayı terk eder. Kar yağar. Kar kalktıktan sonra tohum atılır, karasabana benzer "cılga" denilen küçük bir nevi kotan ile kapatılır.

Kotan (Göle, Çıldır, Ardahan, Oltu) (İhsan Abidin, 1928: 246)

Arazi killi ve ağır topraklardandır. Köylü, pulluk yerine büyük "kotan" kullanıyor. Her kotana iki çift öküz koşulmaktadır. Yeni açmalarda bu miktar çoğaltılıyor.

Şarki Anadolu (Erzurum) Hayvancılığı (İhsan Abidin, 1928: 128-129).

Hayvancılık mıntıkasının bir örneğidir. Arazi dağlıktır ve yaylalar geniştir. Kış uzun ve karlıdır. Tabii çayırlar mevcuttur. Ziraatı de az çok vardır.

Bugün bu mıntıkada en çok hayvancılık vardır. Hayvancılığın fazla olması sanıldığı gibi sadece çevrenin doğal şartlarından doğmaz. Doğu Anadolu'da hayvancılığın varlığını yalnız çevreye ve iklime bağlamak yanlıştır.

Gerçekte yüksekliği 1.800-2.000 metre, baharları yağmurlu, yazları sıcak ve kısa olan, harmanları çoklukla kar altında kalan ve kışları uzun ve soğuk bulunan bu mıntikanın umumi manzarası ziraattan çok hayvancılığa müsaittir. Başka birçok mıntikalarda da böyledir. Geniş meralar, bol otlar, hayvan yetiştirmesine müsaittir. Köylülerin çoğu da hayvancıdır.

Fakat Doğu Anadolu'da ziraatın tali kalmasını, yalnız doğal çevrenin etkisine bağlamamak gerekir. Bayezit, Muş, Eleşkirt, Erzurum ve Pasinler gibi birçok geniş, kırık ve çökük ovalar ziraata çok elverişlidir. Buralarda bugün ziraat tali ise, ziraat yapılamadığından değil, başka etkenlerin noksanlığındandır. Muhtelif etkenler arasında nüfus ve nakliye vasıtalarının azlığı oldukça etkilidir. Muş Ovası, Umumi Harpten önce tamamen ekili idi. Ama iki sene evvel geçtiğim zaman burasını boş gördüm. Yerleşecek muhacirlerle bu verimli ova yoğun bir ziraat sahası olacaktır.

Nakliye vasıtalarının azlığının ziraat üzerindeki etkisini göstermek için, Erzurum'da iken dinlediğim bir olayı anlatacağım. Bu olay hem ziraat ile nakliye arasındaki ilişkiyi gösterecek kadar kıymetli, hem de mevzum dolayısıyla önemlidir:

İhtiyar ve tecrübeli bir Erzurumlu çiftçi dedi ki: "1919 (1335) senesinde tarlalarım ve öküzlerimden başka sermaye olarak 4.100 lira da param vardı. Bu para ile bir kile buğdayı 20 liraya, bir kile arpayı da 12 liraya alarak ziraat yaptım. Hasat zamanında tohumun üç misli kadar ekin aldım. Buğday ve arpa dışarıya gönderilmediğinden, hasat da bereketli olduğundan zahire kıymetten düştü. Buğdayın kilesi 7,5-8, arpanın kilesi 4 liraya indi. Böylece bizim sermaye de 4.100 liradan 2.100 liraya düştü. 1920 (1336) yılında yine ektim. Mahsul yine 2-3 misli oldu. İhracat yoktu. Bu defa da arpanın kilesi 80, buğdayın kilesi 150-160 kuruşa indi. Sermayemiz de 600 liraya düştü. 1924 (1340) senesinde elimizde çok zahire bulunuyordu. Bu sene de mahsul çok bereketli idi. Bire 7-10 nispetinde oldu. İhracat olmadığından bizim sermaye düştü. Şimdi yiyecek ekmek var, fakat elimizde para edecek bir şey yok. Bereket, bize felaket oldu".

Bundan dolayı Doğu Anadolu'da hayvancılığın fazla yapılması, ziraata müsait olmayışından değil, nüfus azlığı ve nakliye sorunlarından ötürüdür.



Fotoğraf 1: Erzurum’da Kağrı ile Nakliyat (Müderris İhsan Abidin, Müderris Rıza İsmail Beyler)
(Bu fotoğraf Ulucami ile Çifte Minareli Medresenin arasındaki sokakta çekilmiştir)

Değerlendirme

İhsan Abidin Bey’in, araştırma gezileri sırasında en fazla Erzurum ve çevresinde bulunduğu anlaşılıyor. Hatta kendisine ait eklediği bir resim de Erzurum’da çekilmiştir. Bunun özel bir nedeni olup olmadığı bilinmiyor, ama kitabındaki en ayrıntılı bilgi verdiği yer Erzurum ve civarıdır. Bu bakımdan onun verdiği bilgiler Erzurum ziraat tarihi için ayrıca değerlidir.

İhsan Abidin Bey’in Umumi Harpten birkaç yıl sonra yaptığı gözlem ve bilimsel değerlendirmeler, Erzurum’un harp sonrası en ihtiyaçlı vilayetlerden olduğunu gösterir. Hem Umumi Harpte hem de sonraki Rus ve Ermeni işgallerinde nerdeyse tamamen yakılmış ve yıkılmış bir şehir ve vilayet olan Erzurum, büyük yoksulluk ve yokluklara düçar olmuştu. Bu sıkıntılı yıllarla birlikte Tanzimat devrinden Cumhuriyete kadarki Erzurum ziraat tarihi üzerine yaptığımız çalışma bitmek üzeredir. Dolayısıyla ilave bilgiler vermek ihtiyacı duyulmamış olup, zaten konumuzun dışındadır. Çünkü bu çalışma İhsan Abidin Bey’in gözlem ve bilimsel değerlendirmelerine ayrılmıştır.

Eserde önemli oranda “*dizgi yanlışı*” vardır, özellikle yer adlarına ilişkin birçok hata yapılmıştır. Bunların yazardan kaynaklanmadığı ortadadır, çünkü yıllarca bizzat dolaşp bilgiler alan bir kimsenin bu yanlışları yapması olası değildir. Bu çalışmada düzeltilen yer adlarına ayrı ayrı işaret edilmedi ve düzeltilerek verildi. Eserin aslı ile yapılacak karşılaştırmada yanlış dizilen sözcükler görülecektir.

Kaynaklar

BOA, *Ayniyat Defteri*, nu. 829.

BOA, *DH. ŞFR*, 521/95.

BOA, *HAT*, 1040/43065.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2. Kitap)*, yay. haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1999.

İhsan Âbidin. (1928). *Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti (Morfoloji, Kılmatoloji, Ziraat ve Yetiştirme Şerait-i Tabiiyye ve İktisadiyyesi, Anadolu Mecmua-i Hayvâniyyesinin Menşeleri ve Tasnifi)*, I. İstanbul: Resimli Ay Matbaası Türk Limited Şirketi.

Taylor, J. G. "Report by Consul Taylor, on the Trade and Sheep and Cattle Farming of the Consulate of Koordistan during the Year 1870", *Commecial Reports Received at Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1871*, London 1871, s. 1072-1087.

Tozlu, S. (2002). "Erzurum Sazlıkları (Reedbeds in Erzurum)", *Doğu Coğrafya Dergisi*, V/7: 187-219.

Tozlu, S. (2022a). "Doğu Anadolu Ovaları ve Yaylaları". *ETÜT Dergisi*, 4, Haziran: 101-126.

Tozlu, S. (2022b). "İhsan Abidin Bey'in Bilgilerine Göre Erzincan, Dersim ve Elaziz Vilayetlerinde Ziraat", *ETÜT Dergisi*, 5, Aralık: 88-111.

Tozlu, S. & Kılıç, Ü. (2011). "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek", *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/4: 101-115.

Ürkmez, N. & Küçükuşurlu, M. (2024). "İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre Erzurum Ziraat Hayatı (1847)", *Turcology Research*, 80: 396-409.

Ürkmez, N. & Küçükuşurlu, M. (2024). İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Erzurum (İdarî, İktisadî, Sosyal ve Coğrafi Durum). *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20: 25-41.

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir-; Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/veya Yorum-; Literatür Taraması-; Yazıyı Yazan-; Eleştirel İnceleme- Tek Yazar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept -; Design-; Supervision-; Resources-; Data Collection and/or Processing-; Analysis and/or Interpretation-; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review-; Other-

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.